

**Київський національний торговельно-економічний
університет**

**КОНЦЕПТУАЛЬНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ
ТРАНСФОРМАЦІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ
ТЕОРІЇ ХХІ СТОЛІТТЯ**

Монографія

*За редакцією доктора економічних наук,
професора А. А. Мазаракі*

Київ 2021

**Розповсюдження і тиражування без офіційного дозволу КНТЕУ
заборонено**

УДК 330.1"20"

К 64

Автори: А. А. Мазаракі, д-р екон. наук, проф. (передмова, розд. 1.1, 1.3, 2, 9, післямова),
В. Д. Лагутін, д-р екон. наук, проф. (розд. 1.1, 1.3, 2, 4, 5.1, 7.1, 7.4, 8, 9),
А. Г. Герасименко, д-р екон. наук, проф. (розд. 5, 7.3),
К. М. Ніколаєць, д-р іст. наук, проф. (розд. 3),
Ю. М. Уманців, д-р екон. наук, проф. (розд. 5.1, 6, 7.2, 7.4),
Л. В. Лебедева, канд. екон. наук, доц. (розд. 1. 2),
О. І. Міняйло, канд. екон. наук, доц. (розд. 6).

За редакцією доктора економічних наук, професора А. А. Мазаракі

Рецензенти: Ю. К. Зайцев, д-р екон. наук, професор Європейського економічного університету;
В. П. Мікловда, д-р екон. наук, професор Ужгородського національного університету, член-кореспондент НАН України;
О. В. Длугопольський, д-р екон. наук, професор Західноукраїнського національного університету;
С. І. Пирожков, д-р екон. наук, професор Київського національного торговельно-економічного університету, академік НАН України

*Рекомендовано до друку вченою радою Київського національного торговельно-економічного університету
(протокол № 6 від 28 січня 2021 р.)*

Концептуально-методологічні трансформації
К 64 економічної теорії ХХІ століття : монографія /
А. А. Мазаракі, В. Д. Лагутін, А. Г. Герасименко та ін. ;
за ред. А. А. Мазаракі. – Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т,
2021. – 344 с.

ISBN 978-966-918-031-5

DOI: 10.31617/m.knute.2021-434

У монографії проаналізовано теоретико-методологічні засади трансформації економічної теорії ХХІ ст. Розглянуто основні концептуальні тренди у розвитку сучасної економічної теорії та основні аспекти розвитку новітніх напрямів економічних досліджень. Узагальнено методологічні засади формування і розвитку економічної науки у новітньому парадигмальному контексті. Проаналізовано напрями вирішення глибинних проблем сучасної економічної теоретичної науки.

Монографію призначено для студентів, аспірантів, науковців та практиків.

УДК 330.1"20"

ISBN 978-966-918-031-5

© Мазаракі А. А., Лагутін В. Д., Герасименко А. Г.,
Ніколаєць К. М., Уманців Ю. М., Лебедева Л. В.,
Міняйло О. І., 2021

© Київський національний торговельно-економічний
університет, 2021

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
Розділ 1. НОВА ЯКІСТЬ ПРЕДМЕТА ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ ХХІ СТ.	9
1.1. Зміст і логічна конструкція предмета економічної теорії ХХІ ст.	9
1.2. Еволюція предмета економічної теорії	28
1.3. Екзистенційний аспект предмета економічної теорії у ХХІ ст.	41
Розділ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ ХХІ СТ.	54
2.1. Методологія економічної теорії як система	54
2.2. Перспективи оновлення методології економічної теорії у ХХІ ст.	73
2.3. Структура і логіка епістемологічного процесу в економічній теорії ХХІ ст.	85
Розділ 3. КОНЦЕПТУАЛЬНО- МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЕКОНОМІЧНОЇ ФУТУРОЛОГІЇ	98
3.1. Модернізація методів наукового футурологічного пошуку	98
3.2. Перспективні напрями економічних футурологічних досліджень	115
Розділ 4. ПЕРЕТВОРЕННЯ МАТЕРІАЛЬНО- ТЕХНОЛОГІЧНОГО БАЗИСУ ЕКОНОМІКИ ХХІ СТ.	132
4.1. Технологічні виклики ХХІ ст.	132
4.2. Екологічний імператив економіки ХХІ ст.	154
Розділ 5. ЗМІНИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ РЕАЛІЙ ХХІ СТ.	167
5.1. Глобальні соціально-економічні тенденції і перспективи ХХІ ст.	167

5.2. Передумови та вектори соціально- економічних трансформацій у XXI ст.	178
5.3. Геоекономічні трансформації у XXI ст.....	195
Розділ 6. ПЕРСПЕКТИВИ ОНОВЛЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ У XXI СТ.	204
6.1. Нова економічна роль держави у XXI ст.....	204
6.2. Економічна політика держави в умовах глобальних трансформацій XXI ст.....	214
Розділ 7. РОЗВИТОК НОВІТНІХ НАПРЯМІВ ТЕОРЕТИЧНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	236
7.1. Різноманітність сучасних економічних теорій.....	236
7.2. Макроекономічні теорії у XXI ст.	248
7.3. Передумови та перспективи розвитку мікроекономічних теорій у XXI ст.....	261
7.4. Перспективи інституціональної та поведінкової теорій у XXI ст.	274
Розділ 8. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В ЕКОНОМІЧНІЙ ТЕОРІЇ XXI СТ.	285
8.1. Методологічна концептуалізація сучасної економічної теорії.....	285
8.2. Зміни в ціннісно-ідеологічних концепціях економічної теорії.....	302
Розділ 9. СТАНОВЛЕННЯ НОВОЇ ДОСЛІДНОЇ ПАРАДИГМИ В ЕКОНОМІЧНІЙ ТЕОРІЇ XXI СТ.....	318
9.1. Структура парадигми економічної теорії XXI ст.	318
9.2. Парадигмальні зрушення в сучасній економічній теорії.....	330
ПІСЛЯМОВА	341

ПЕРЕДМОВА

Вищою найрозвиненішою формою організації наукового знання є теорія, яка дає цілісне уявлення про сутність і зміст науки. Пошук у ХХІ ст. нових концептуально-методологічних підходів є необхідною умовою розвитку економічної теорії. Сама економічна реальність – нова, проблемна, суперечлива, створює імпульс до зародження нового типу концептуальних і методологічних побудов. Потреба в новій методології і нових концепціях економічної теорії сьогодні усвідомлюється дедалі гостріше.

Суспільна затребуваність економічної теорії зростає тоді, коли суспільство не може пояснити, що відбувається в економіці на основі принципу простого здорового глузду, коли спостерігаються масштабні зміни в системі економічних відносин. Наука повинна надати ключ до вирішення питань, на які у суспільства немає відповідей. Фактичні знання економічної теорії як результат досліджень є принципово важливим для суспільства і соціально-економічної практики. У періоди кардинальних соціально-економічних трансформацій на перший план закономірно висувуються проблеми концепції та методології. У такій ситуації надзвичайно важливим стає пошук відповідей на питання: яку роль відіграє економічна теорія в сучасному суспільстві? яка економічна теорія потрібна в майбутньому? що відбувається сьогодні з нашою наукою? як будуть трансформуватися концептуально-методологічні засади наукових досліджень?

На фоні значущих матеріально-технологічних і соціально-економічних змін у сучасному суспільстві спостерігається відставання теоретичного осмислення цих процесів. Односторонні традиційні уявлення та установки не дають дослідникам

можливості провести дійсно наукове дослідження назрілих проблем, оцінити логіку розгортання нових процесів, зрозуміти їх глибинну сутність. Йдеться про применшення значущості принципових змін і трансформацій економіки XXI ст., особливо коли вони не вкладаються у стандарти і норми пануючої в цей період наукової парадигми. Подібна ситуація загострює необхідність критичного переосмислення існуючих теорій і розробки нових, більш адекватних концептуальних і методологічних підходів до дослідження економіки XXI ст. Особлива увага при цьому має бути приділена тим концептуально-методологічним підходам, які дозволяють зрозуміти глибинний генезис новітніх економічних процесів та явищ.

У XXI ст., безумовно, краще рухатись в науково окресленому напрямі, ніж брати за основу метод спроб і помилок. Організаційно зрушення в економічній теорії невіддільні від ефективного діалогу науки, держави, бізнесу та громадянського суспільства. Об'єктивні зміни в науково-технологічному і соціально-економічному середовищі не можуть не вплинути на розвиток економічної науки. У XXI ст. не можна мислити концептуально-методологічними проблемами XX ст., спиратися лише на теорії економістів минулого.

У майбутньому більш складному світі відбуватимуться серйозні зміни в політичній, економічній, соціальній і гуманістичній сферах, внаслідок чого істотно коригуватиметься зміст економічної теорії.

На початку XXI ст. економічна теорія переживає не найкращі часи. Вона не може адекватно спрогнозувати майбутні реалії в усій їх складності, виявити закономірності соціально-економічного розвитку, дати цілісну перспективну картину економічної дійсності. Гострою є проблема нової парадигми і концептуально-методологічних змін в економічній теорії.

Постає проблема актуалізації статусу економічної теорії, що, поряд зі зростаючою популярністю концепції наукових революцій Т. Куна, стимулювало інтерес до парадигмально-методологічного конституціювання ідеї економічної теорії у ХХ ст. При цьому важливо чітко визначити, які сучасні концептуально-методологічні підходи вже не роблять внесок у розвиток економічного знання і повинні бути трансформовані на нові й більш ефективні.

Без осмислення процесів трансформації економічної теорії в системно-еволюційному контексті неможливо намітити перспективи подальшого розвитку науки. Еволюційне обґрунтування розміщує економічне знання в історичний контекст і акцентує увагу на етапах розвитку, генезисі, наступності, зрушеннях. Тому в пошуку нової та ефективної дослідницької парадигми слід звертатися до нових сторін онтології і епістемології економічних систем.

Якщо розглядати історію розвитку різних наук, то є достатня кількість прикладів, коли їх розвиток, результати якого сьогодні майже не проглядаються, у майбутньому справді даватимуть загальнозначущі результати.

Отже, економічна теорія з часом розвивається, парадигмально еволюціонує й обґрунтовує нові концептуально-методологічні підходи і знання. У цьому розумінні в монографії розглядається еволюція економічної теорії як безперервний процес розвитку, як цілісний процес, представлений множиною етапів, які, відтворюючись у певних формах, набувають нового змісту.

У наш час існує істотна варіативність підходів до концептуальних та методологічних зрушень в економічній теорії у майбутньому. У зв'язку з цим необхідним є визначення можливих траєкторій розвитку економічної теорії як науки з погляду її відповідності філософсько-методологічним нормам і парадигмальним стандартам.

Ця монографія присвячена переважно проблемам майбутнього: у ній розкрито спробу пояснити – як може розвиватися економічна теорія у XXI ст.? Очевидно, що завжди є низка варіантів такого розвитку. Ця книга має на меті з'ясувати дійсно глибинні концептуальні та методологічні проблеми системного характеру.

Інтерес до майбутнього економічної теорії виникає тоді, коли суспільство не може пояснити, що буде відбуватися в економіці, коли спостерігаються дійсно масштабні зміни в соціально-економічних відносинах, або відбувається концептуально-методологічна криза в самій науці.

У цьому випадку дослідники починають цікавитися футурологічними підставами розвитку науки з погляду перспективної ефективності дослідницької методології і конструювання концептуальних підходів. Саме концептуально-методологічні засади економічної теорії дозволяють здійснювати систематизацію знань, пояснювати потенційно можливі зміни економічних процесів і явищ, осмислювати їх майбутні базові характеристики.

Окреслені питання дають змогу структурувати подальше викладення матеріалів монографії.

Розділ 1

НОВА ЯКІСТЬ ПРЕДМЕТА ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ ХХІ СТ.

1.1. Зміст і логічна конструкція предмета економічної теорії ХХІ ст.

Предмет дослідження відіграє центральну роль у науці, адже він обумовлює змістовні характеристики наукової системи. Зміст предмета науки можна вважати результатом взаємодії об'єкта і суб'єкта наукового пізнання.

Найзагальніший підхід до розуміння предмета науки полягає в його розгляді як частини об'єкта дослідження з наголосом на гносеологічні (епістемологічні) аспекти його обґрунтування. Сторони, властивості і відносини об'єкта, які пізнаються, й складають предмет науки. Наука не може розвиватися поза чітко окресленим предметом дослідження і пізнанням закономірностей діяльності (поведінки) певного типа суб'єкта, який може розглядатися або з холістичних, або індивідуалістичних позицій.

Самостійний статус предмета науки обумовлює формування власного потенціалу його розвитку, форми прояву якого можуть бути дуже різноманітними. Важливими є процеси самоорганізації і самоструктурування предмета; у міру логічного структурування предмета науки, посилення рівня її абстракції і сходження до більш конкретних форм можуть фіксуватися різні предметні рівні. При цьому важливо відокремлювати формальне визначення предмета науки (як у підручнику) від дійсного його змісту і складної логічної конструкції. Предмет науки встановлює межі специфічного простору її інтересів, а також досліджувані напрями і рівні. Сукупність теорій забезпечує реальне наповнення предмета науки відповідними ідеями та уявленнями.

Кожна із суспільних наук має свій предмет. Економічна теорія у своєму предметі досліджує економічні закономірності розвитку суспільства, наголошуючи на формуванні та розвитку економічних відносин і систем.

Предмет економічної науки пов'язаний з економічними проблемами, суспільними процесами і явищами, які мають економічний (тобто «економічний» у загальному розумінні) аспект. За Л. Мізесом, економічна теорія відкрила предмет колись недоступний і неосмислений¹. Загальносуспільний аспект будь-яких процесів і явищ завжди ширший, ніж чисто економічний. А отже, об'єктивно має й місце неекономічний аспект суспільних проблем.

Економіка складається з явищ, процесів і структур, незалежно від того, осмисленні вони наукою або відображені в науковому дискурсі, тобто безвідносно до того, актуалізована ця тема в наукових дослідженнях чи ні. Водночас в економічних проблемах є «інтранзитивний», або прихований вимір, в який можна заглибитися лише на основі дієвого методологічного інструментарію. Економіка розвивається, тому і її теоретична інтерпретація цього процесу повинна розвиватися. Науковий матеріалі XXI ст. модифікує традиційні онтологічні (що і як існує) та епістемологічні (як обґрунтовується знання про те, що існує) уявлення про економіку.

Проблема предмета дослідження економічної теорії з концептуального і методологічного погляду є дискусійною. Фактично часто відбувається підміна поняття «предмет науки» поняттям «поле (простір)» дослідження, коли вважається, що будь-які теоретичні підходи до вивчення і осмислення економіки є предметом економічної теорії. При цьому принцип демаркації предмета економічної теорії втрачає свою чіткість. Ігнорування важливості предмета економічної теорії є проявом поверховості економічного мислення і по суті неможливості провести більш-менш глибоке дослідження економічних проблем. Невизначеність предмета економічної теорії

¹ Мізес Л. Человеческая деятельность: Трактат по экономической теории. Челябинск: Социум. 2008. С. 5.

обумовлює усі подальші наукові проблеми і, як підсумок, суспільну незадоволеність станом економічної науки.

Чітке визначення предмета, дисциплінарних кордонів дослідження економічної теорії дозволяє оптимізувати варіативність економічного знання, визначити дисциплінарну специфіку економічної теорії. У такий спосіб забезпечується парадигмальна консолідація теоретичного підходу до економічної дійсності.

Економічна теорія прагне пізнати об'єктивну дійсність в її економічному значенні. Економіка – складова система суспільства, тобто існує інша частина суспільства, яка виведена за межі економічної теорії. Економіка – сфера людської діяльності, що будується на основі раціональної поведінки індивіда, який прагне до того, щоб результати його діяльності «вартість» виявлялися більше «витрат». Економічне значення об'єктивної дійсності передбачає співвіднесення процесів і явищ в економіці із закономірностями виробництва, обміну, розподілу і перерозподілу вартості. У цьому розумінні вартість можна вважати первинною економічною категорією. Економічне стає значущим тією мірою, в якій воно співвідноситься із поняттям вартості.

Нетотожність понять «суспільне» та «економічне» потребує з'ясування змісту останнього. Економіка є, безумовно, окремою самостійною (хоча й відносно) сферою суспільства. Економіка і «економічне» характеризуються цілісністю, відносно самостійним існуванням, сталістю й стійкістю, а також певними якісними межами, що відокремлюють її від інших сфер суспільства – соціальної, політичної, духовної та ін. Головне, що економіка є носієм певних системних властивостей й одночасно – проявом системи економічних відносин. Специфіка «економічного» обумовлює її відмінність (проте й подібність) від політичних, соціальних, гуманітарних, ідеологічних відносин і зв'язків. Межі між економічним і позаекономічним не є чітко визначеними. Ця думка є правильною лише настільки, наскільки іноді не просто встановити відмінності між свідомою і несвідомою суспільною

діяльністю індивіда. Свідома суспільна поведінка, тобто така, що ґрунтується на поставленій меті, не може не ставити індивіда в економічний простір. На «економічному» здебільшого ґрунтується матеріальне життя, на «неекономічному» – духовно-моральне життя суспільства. Дійсно, суспільство базується на економіці, але не зводиться до неї. Безумовно, субординація між економічними і неекономічними процесами і явищами не є постійною. На нашу думку, економічні процеси на основі постіндустріалізму набуватимуть дедалі більшого системного і креативного характеру шляхом реального розширення значення духовних, цивілізаційних і культурологічних цінностей.

Економіка об'єктивно функціонує за власними закономірностями та беззаперечними принципами; а люди не можуть не підкорюватися їм. Чим більше наука знатиме про ці закономірності, тим менше суспільство буде схильне до різноманітних соціально-економічних ірраціональностей.

Дослідження «економічного» потребує обов'язкового врахування його соціальної складової, адже соціальна сфера відіграє значну роль в економіці. Відповідно, важливим стає соціально-економічний аспект предмета економічної теорії.

У цьому контексті не можна не обійтися без аналізу єдності та конфліктності соціального та економічного. Їх суперечливість і формує насамперед різноманітні види перевантажень і перенапруження у суспільстві (за К. Поланьї)². Набуває значущості проблема розвитку людського та соціального капіталу, що відповідає критеріям як соціально-економічного, так й інтелектуально-духовного розвитку суспільства. Економічне не тотожне гуманітарному, що стосується благополуччя людини і суспільства, яке важко або неможливо обчислити в економічному (раціональному) сенсі.

Очевидно, що не може бути штучного розмежування «економічного» та «соціального». Вони є єдиним цілим, нероздільним комплексом соціально-економічних відносин.

² Поланьї К. Великая трансформация: политические и экономические истоки нашего времени. Санкт-Петербург: Алетейя. 2002. 440 с.

На основі цієї єдності створюються умови для розвитку економіки, реалізації креативного потенціалу і суб'єктів, їх внеску у примноження суспільного багатства.

За умов органічного взаємозв'язку усіх сфер суспільного життя економічна теорія не може не вбирати в себе результати досліджень інших соціальних наук, тобто повинна мати міждисциплінарний характер. Розуміння економіки як органічної складової суспільного розвитку розміщує «економічне» в більш загальний контекст, в якому воно стає предметом міждисциплінарного дослідження. У такий спосіб вдається максимально наблизити економічну теорію до вирішення прикладних завдань. Міждисциплінарні методи пізнання економіки передбачають запозичення методологічного інструментарію з інших наук (політології, соціології, психології, антропології, культурології та ін.). Методологічна користь від аналізу на міждисциплінарній основі конкретних суспільних проблем очевидна.

На основі міждисциплінарних досліджень економічна теорія виходить за межі свого безпосереднього предмета дослідження і має можливість поглянути на економіку ширше. Нові ідеї економічна теорія може знайти в різних соціальних науках. Йдеться тут не про редукціонізм, а про те, щоб плідно використати проривні ідеї інших наукових дисциплін, що вивчають різні сфери суспільного розвитку. Міждисциплінарний підхід робить економічну теорію більш практичною, без втрати нею універсальності свого предмета. На нашу думку, завдання уточнення предмета досліджень для умов XXI ст. є актуальним. Економічна теорія буде розширювати свої потенційні можливості, отримувати такі дослідницькі результати, які б ставали дійсно затребуваними з боку суспільства і держави.

Незважаючи на усю позитивність міждисциплінарних методологічних підходів, їх посилення може призводити до появи контрверсійних ідей щодо применшення ролі і значення самої економіки й економічних відносин. Наприклад, висувуються такі поняття, як «постекономічне»,

«метаекономічне», «дематеріалізація економічних відносин», що нібито відображають процеси, коли «економіка перестає бути економікою загалом». Наростання невизначеності в розвитку економіки не долається на основі постекономічних (постматеріальних) цінностей у відриві від вартості, протиставлення людини й економіки (духовного і економічного, етичного і раціонального).

Розширення меж предмета економічної теорії завдяки неекономічним складовим отримало назву «економічного імперіалізму», під яким, як правило, розуміють поширення економічного принципу раціональності на процеси і явища, які не належать безпосередньо до економіки. Йдеться про застосування економічних методів дослідження до таких процесів, які зазвичай вважаються неекономічними. Це означає, що економічну теорію не слід розуміти як науку, прив'язану лише до «економічного». Методи економічної теорії можна застосовувати до багатьох аспектів людської діяльності. Дослідження об'єктивних економічних процесів і явищ, а також діяльності у сфері економіки людини є однаково актуальними і необхідними для економічної теорії. Предмет економічної теорії стає дедалі повнішим (широкоформатним), охоплюючи широке коло матеріальних і діяльнісних проблем соціально-економічного розвитку.

Економічний імперіалізм спрямований на розширення предмета дослідження, як правило, шляхом редукції тих чи інших суспільних сфер до якогось аналогу ринку. Великою мірою для інституційних досліджень також характерний економічний імперіалізм, адже предмет дослідження розширюється тут завдяки новим організаційним підходам. Економічному імперіалізму протистоїть так звана «чиста економіка», в якій за рамки предмета дослідження виносяться усі гуманітарні й духовно-ціннісні аспекти економіки.

Проте виникають й суперечливі ситуації. Так, в «економічному імперіалізмі» перекручується більш-менш нормальне співвідношення між методами та підходами різних соціальних наук, яке обов'язково повинне підтримуватися в будь-

якому міждисциплінарному дослідженні. На практиці це означає своєрідну експансію економічної теорії і типових для неї методологічних засобів і прийомів на суміжні сфери суспільствознавства. Зокрема, це стосується теорії суспільного вибору і теорії людського капіталу, які були розроблені на основі неокласичної парадигми і фактично ігнорували підходи інших соціальних наук, які традиційно займалися дослідженням цих проблем.

Виникає питання: як буде змінюватися предмет економічної теорії ХХІ ст.? Чи буде він відповідати тому «природньому стану» суспільства й економіки, про який писав ще А. Сміт? Очевидно, що сам факт початку ХХІ ст. ще не означає створення передумов для виникнення нової якості предмета економічної теорії. Якісна трансформація предмета дослідження не прив'язана до конкретної дати (року).

Насправді проблема в іншому. Ще з кінця ХХ ст., внаслідок трансформаційних процесів, в економічну теорію закономірно був привнесений новий імпульс до подальшого розвитку. Це виражається, зокрема в критичному переосмисленні багатьох соціально-економічних проблем: ринку, держави, глобалізації, фінансіалізації, соціалізації, в прагненні подолати надмірну конфронтацію між різними концепціями і науковими школами. Поки складно точно визначити, якою буде нова якість предмета економічної теорії ХХІ ст., коли нові економічні відносини і системи визріють остаточно. Можна лише припустити, що теоретичні дискусії зосередяться на тих питаннях, на які сьогодні наука не дала адекватних відповідей. Сьогодні економічна теорія переважно продовжує спиратися на теоретичні ідеї, методологію та концептуальні підходи, що виникли ще в кінці ХVІІІ–ХІХ ст.

Історична тенденція до ускладнення змісту і логічної конструкції предмета економічної теорії на початку ХХІ ст. є об'єктивною. Стає зрозумілим, що предмет дослідження не є однолінійним, адже має складну багатоступеневу структуру, різні рівні своєї організації (будуть це економічні відносини, чи економічні системи). Так, закономірністю стає фрагментація

економічного знання. Єдиний предмет економічної теорії складається із різних частин, за кожною із яких стоять свої спеціалізовані спільноти і «методологічні ідіосинкразії». Характерним прикладом тут може бути інституціональна теорія. Інститути та інституційні механізми колись не входили в предмет економічної теорії. У другій половині ХХ ст. ситуація докорінно змінилась: уявити предмет економічної теорії початку ХХІ ст. без інститутів та інституційних структур неможливо.

Предмет економічної теорії є гносеологічною категорією, що в самому загальному значенні відображає міру можливості виділення цього предмета із багатоманітності предметів інших суспільних наук. Предмет економічної теорії виражається у вигляді достовірних знань (як наукових істин), відповідність яких об'єкту досліджень є релевантною. В іншому розумінні предмет економічної теорії буде виражатися переважно у формі проблематичних (багато в чому ймовірнісних) знань (як наукових гіпотез). Структурні елементи нової якості предмета економічної теорії існують у вигляді тенденцій, як певні невизначеності. Хоча зрештою в новому предметі знаходить своє відображення логіка розвитку об'єктивних економічних процесів.

Якби сьогодні майбутні економічні процеси та їх форми ніяк не проявляли себе, то будь-яке дослідження економіки майбутнього було б неможливим. Економічна теорія через свій предмет уточнює й поглиблює уявлення про економіку ХХІ ст.

Наведені вище аргументи достатні, на наш погляд, щоб стверджувати про концептуально-методологічне розуміння змісту і логічної конструкції предмета економічної теорії як складної цілісної системи. Як складне логічне утворення предмет економічної теорії зазнає впливу багатьох чинників. У межах свого предмета економічна теорія має окреслене поле наукового пізнання, пояснюючи сутність кардинальних змін в економіці, спричинених глобалізацією, соціалізацією, інтелектуалізацією і фінансіалізацією економічних процесів.

При цьому нове теоретичне знання закономірно призводить до трансформації меж прикладних досліджень. Зрушення в якості предмета економічної теорії вимагають перегляду логіки наукового дослідження економічних процесів і явищ.

Отже, очевидним є те, що у ході історичного розвитку будуть з'являтися все нові й нові економічні структури, які будуть збагачувати зміст предмета економічної теорії. Так, у ХІХ ст. роль фінансів, фінансового капіталу і фінансових відносин майже не проявлялась, сьогодні уявити предмет економічної теорії поза фінансових взаємодій і фінансіалізації неможливо. Фінанси і фінансіалізація економіки не виникли на «пустому» місці, вони неминуче розвинулися із попередніх економічних станів. Предмет економічної теорії не заперечує основоположні наукові знання, що досягнуті на попередніх історичних етапах соціально-економічного розвитку, а використовує їх теоретичні можливості для більш повного розуміння майбутнього шляху еволюції економіки.

Обґрунтування предмета економічної теорії є не тільки питанням позитивного економічного аналізу, але й проблемою нормативних установок – явних чи імпліцитних. Дослідники (наукові суб'єкти) формують предмет дослідження на основі інформації про об'єкт дослідження за допомогою ментальних конструкцій. «У будь-якому разі теорії, що створюються, – пише Д. Норт, – розфарбовані нормативними уявленнями про те, як повинен бути організований світ»³. Предмет науки в гносеологічному аспекті пов'язаний із відносинами «суб'єкт науки–об'єкт дослідження». Від систематизації та узагальнення науковим суб'єктом фактів, що відображають стан об'єкта, відбувається перехід до їх пояснення і формування предмета досліджень.

Досягнення гармонії нормативної і позитивної складової економічної теорії, взаємозв'язок наукових досліджень із досягненням практичних результатів є та буде актуальною проблемою. Особлива роль при цьому відводиться ціннісній

³ Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционированию экономики. М.: НАЧАЛА. 1997. С. 41.

сфері. З ціннісного погляду завдання економічної теорії полягає не лише у встановленні причинно-наслідкових зв'язків між явищами і процесами (дескриптивна функція), але і у винесенні їм ціннісної оцінки (нормативна складова), а на її основі – обґрунтування практичних рекомендацій щодо вирішення реальних економічних проблем.

Оновлене й агреговане наукове знання (теоретичне та прикладне) є підґрунтям для більш ефективних практичних дій в економіці. Нові елементи в економіці виникають і розвиваються еволюційно із попередньої економічної системи. Розуміння їх змісту зумовлено глибиною проникнення науки в сутність економічних процесів і явищ.

Історична логіка економічної системи, що реально існує і саморухається в бік свого ускладнення, відображає логіку розвитку майбутніх економічних відносин. У цьому плані очевидно, що предметом економічної теорії є економічні відносини в певних соціально-економічних системах, які історично змінюються на основі власного розвитку. Кожна із цих систем представлена особливою системою категорій, що формується на науковій основі методом сходження від конкретного до абстрактного.

Економічні відносини ХХІ ст. є об'єктивною основою оновлення предмета економічної теорії. Економічні відносини формують так званий основоположний економічний порядок, який визначається засадничими нормами, на основі яких економіка організовується і функціонує. При цьому йдеться, по-перше, про модифікацію існуючих сутнісних відносин; а по-друге, про появу нових економічних відносин, категорій, які виражають сутність цих відносин й при цьому не є модифікацією вже використовуваних категорій. Дослідження коеволюції економічних відносин передбачає аналіз їх взаємопереходів.

Інша складова логічної конструкції предмета економічної теорії – це соціально-економічні системи. Дослідження економіки в рамках теоретичної парадигми методологічно базується на принципово іншому розумінні системи як

категорії загального порядку. Соціально-економічна система при цьому не є лише ієрархією різних масштабів і складності. Системи в економіці XXI ст. набувають мережевого характеру. Мережеві структури характеризуються ознакою самоорганізації як процесу впорядкування та еволюції структур системи. Соціально-економічну систему лише тоді можна вважати самоорганізованою, коли вона через внутрішні механізми знаходить найефективнішу функціональну (мега-, макро-, мезо-, гібридну, тимчасову, просторову тощо) структуру^{4, 5}. У цьому разі йдеться про синергетичне уявлення про режим функціонування соціально-економічних систем.

Значущою в плані розуміння предмета економічної теорії є складність природи соціально-економічних систем, що пояснюється не множинністю складових її елементів, а насамперед їх складною «поведінкою». Зрозуміло, що така «поведінка» вимагає певних норм структурування елементів системи. Так, для ефективного функціонування економіки як системи вимагаються адекватні інститути. При цьому соціально-економічна специфіка інститутів, інституційних норм і правил проявляється у наявності визначених меж, обмежень, переваг і стимулів. Важливою тут є теорія «спонтанного хаосу» та порядку⁶.

На основі дослідження складних соціально-економічних систем стає можливим зрозуміти історичну логіку об'єктивного розвитку процесів і явищ, формування або, навпаки, розпаду відповідних структурних елементів. Нові більш ефективні структурні елементи поступово набувають дедалі більшої соціально-економічної значущості. В умовах постіндустріальної економіки саме мережеві структури, як форма існування економічних явищ, найнаочніше відображають

⁴ Хакен Г. Информация и самоорганизация: Макроэкономический подход к сложным системам. М.: УРСС: ЛЕНАНД. 2014. 320 с.

⁵ Хакен Г. Тайны природы. Синергетика: учение о взаимодействии. Москва-Ижевск: Институт компьютерных исследований. 2003. 320 с.

⁶ Рейнерт Э. С. Спонтанный хаос. Экономика эпохи рецессии. М.: РОССПЭН. 2017. 190 с.

перехід від ієрархічної соціально-економічної системи до системи, що базується на нелінійних взаєминах і зв'язках. Мережі є, по-перше, соціально-економічними структурами, що об'єднують різномірні об'єкти, а по-друге, формами суб'єктності, що перетворюють їх в мережевих агентів.

Економічна теорія – не країнознавство, національна економіка певної країни цікавить її як приклад функціонування тої чи іншої соціально-економічної системи. Певний тип соціально-економічних відносин має силу для усіх країн, в яких функціонують і розвиваються відповідні форми виробництва, розподілу й обміну. Йдеться про загальну логіку відповідної соціально-економічної системи.

Нова економіка XXI ст. вимагає від економічної теорії розроблення системи нових категорій, що адекватно відображатимуть нову економічну дійсність у її цілісності, що є предметом економічної теорії. За допомогою категорії в науковому мисленні відтворюється об'єкт в усій його повноті й конкретності. Поза економічними категоріями неможливо адекватно оцінити відмінності між об'єктом і предметом дослідження. Категорії як логічні форми вираження економічних знань є історичними поняттями. Такі знання стають потрібними для практичної діяльності. Чітке розуміння й дотримання категоріального апарату у ході дослідження предмета економічної теорії забезпечує як розвиток самої теорії, так і належний аналіз конкретних господарських процесів і явищ, що синтезує систему економічних категорій на основі їх розгортання від простих до більш складних форм. Категорії, які становлять зміст економічної теорії, можуть розглядатися в різних аспектах: онтологічному – з погляду їх об'єктивного змісту, логічному – як форми руху наукового мислення і гносеологічному – у контексті їх формування і відповідності дійсності.

В основі взаємозв'язку об'єкта і предмета дослідження лежить методологічна єдність історичного і логічного – єдність онтогенезу і філогенезу наукового мислення. Епістемологічна апробація такого підходу означає формування економічної

теорії як трансцендентальної науки, адже вона займається не стільки об'єктом в економіці, скільки формами й видами пізнання цього об'єкта. Ці форми і види пізнання є можливими апріорі, оскільки проявляються через певний набір економічних категорій (понять).

Отже, економічна теорія в своєму русі достовірного обґрунтування результатів і висновків дослідження власного предмета в концептуально-методологічному аспекті реалізує себе через логіку розвитку категорій. Внаслідок еволюції предмета змінюється і категоріальний апарат. У такий спосіб досягається аналітичний рух теоретичної думки від первинних абстракцій до цілісного розуміння сутності економічних систем.

Важливе значення має виділення базових (основоположних) категорій, навколо яких складаються інші категоріальні структури, встановлюються межі предмета дослідження, що мають відображати властивості і закономірності процесів і явищ економіки. Теоретичне освоєння предмета науки передбачає виділення певних основоположних категорій – початки своєрідної категоріальної матриці. Для економічної науки це насамперед такі узагальнюючі категорії, як «вартість» і «капітал». Саме ці категорії відображають зміст базової об'єктивно-детермінованої економічної субстанції.

Категоріальний аналіз руху наукового пізнання в межах предмета дослідження є логічним аспектом проблеми змісту цього предмета. Відображаючи той чи інший бік соціально-економічних процесів і явищ в логічних категоріях, економічна теорія рухається від однієї абстракції до іншої. Вона являє собою метафізичну систему абстракцій теоретичних понять і категорій, що адекватно відображають предмет дослідження. Одночасно економічна теорія як система абстракції спирається на величезний фактичний матеріал, що є органічною єдністю теоретичного аналізу й узагальнень із конкретним дослідженням реальних емпіричних явищ соціально-економічного розвитку.

Система категорій утворюється на основі їх генетичного синтезу і теоретично відтворює економіку як єдність системної багатоманітності. У ході свого розвитку економічна теорія виділятиме все нові категорії, що допомагатимуть їй робити правильні теоретичні узагальнення і висновки, визначати перспективи майбутніх досліджень. При цьому очевидно, що зміст категорій залежить від методології дослідження, завдяки чому виділяється новий зріз предмета.

Нові економічні категорії не є винятковим феноменом економічної теорії XXI ст. Вони не виникають раптово, їх формування поступово «готується» тривалими трендами розвитку економічних процесів та явищ. Зокрема, сенс нового феномена економічних категорій полягає в сучасних умовах розвитку постіндустріальної економіки. Виникнення нових економічних категорій є процесом їх якісного становлення, результатами якого є логічна визначеність – відмінність, розмежування, відокремленість від старих категорій. Перебуваючи у безперервній зміні, русі, розвитку будь-яка визначена категорія потенційно має можливість породжувати іншу нову категорію, внутрішньо породжуючи в собі власне заперечення.

Отже, логіка розвитку об'єктивних економічних процесів і явищ у предметі економічної теорії проявляється як логіка еволюції економічних категорій.

На наш погляд, визначати зміст і формувати основу логічної конструкції економічної теорії XXI ст. будуть ринок і ринково-вартісні відносини. Сучасна і майбутня економіка неможлива без ринкових відносин. Інша справа, що конкретний механізм функціонування ринку буде змінюватися, вдосконалюватися, набувати нових більш досконалих форм. З концептуально-методологічного погляду можна говорити про те, що ринкова форма є вихідною економічною категорією, що характеризує корінні риси економіки. Вихідна економічна категорія (у парадигмі ринку і ринкового механізму) становить ту економічну форму, поза якою не можуть існувати інші (похідні) економічні категорії.

Зауважимо, що в суспільствознавчій літературі широко розповсюджена думка про невідповідність розвитку ринку потребам та інтересам майбутнього суспільства. Так, Е. Тоффлер вважає, що трансеринкова цивілізація ґрунтується на втраті ринком статусу визначальної економічної структури. Економіка при цьому залежить від ринку, але більшою мірою ставить інші позачергові завдання⁷.

Наш підхід є дещо іншим. Ринок залишатиметься головною функціональною системою економіки. Дія ринкових саморегуляторів обумовлена мережевою структурою ринку, його адаптивністю, здатністю як накопичувати інформацію, так й адекватно реагувати на неї. Ринок об'єктивно спроможний до постійного самовдосконалення. При цьому логіка ринкового саморегулювання є конструктивною. Фактично конкурентний ринок виступає основним чинником інноваційного розвитку економіки. Одночасно ринок забезпечує людині свободу вибору, вільне задоволення особистих економічних уподобань. Нова роль знань та інформації в постіндустріальній економіці не заперечує значення ринку і ринкового механізму. Сам ринок – це насамперед інформаційний механізм, який забезпечує отримання систематичних і повноцінних знань ринковими суб'єктами про економіку. Ринок як специфічний процес розповсюдження і консолідації знань є невіддільний від процесу конкуренції. При цьому конкуренція виступає як динамічна процедура відкриття нового в економіці: нових ресурсів і організаційних можливостей виробництва. Динамічний зміст інноваційної конкуренції означає її спрямованість у креативне, невіддільність від ризику. Ринок як джерело економічної інформації надає поштовх пошуку нових, більш ефективних форм економічної поведінки, прискорює інноваційний розвиток, забезпечує комерціалізацію інновацій.

Ринок, власність, конкуренція і вартість дедалі більше пристосовуються до постіндустріальних реалій. На основі процесів, що відбуваються на сучасному ринку, проявляється

⁷ Тоффлер Э. Третья волна. М.: Изд-во АСТ. 2004. 261 с.

феномен розширення сфери інтелектуальної праці, реорієнтації вартості на умовах інформаційно-мережевої економіки. Одночасно відбуваються процеси ускладнення відносин власності, які переважно відображають сутність постіндустріальної та людиноцентристської економіки.

Безумовно, сучасний ринок дуже далекий від ідеалів вільного ринку, механізму і дії «невидимої руки» конкуренції, і ринковий механізм, і конкуренція здебільшого визначаються наслідками різноспрямованих векторів впливу ринкових суб'єктів. Сучасний ринок функціонує і розвивається на основі еволюції його інститутів, які стають більш витонченими і складними. Ринкову рівновагу забезпечує економічна конкуренція, а суспільну рівновагу – інституційні норми і цінності.

Ринок – надзвичайно суперечлива економічна система, яка характеризується як незаперечними перевагами, так і системними недоліками. Проте ринок в сучасних умовах об'єктивно виступає найефективнішою формою організації економіки. Ринково-конкурентний механізм в умовах прискорення технологічної революції та інноваційних змін об'єктивно сприяє швидким трансформаціям економічних відносин.

Ринок передбачає постійний процес самокорегування, пристосування до умов, які змінюються, і відкриття нових можливостей. Саме існування ринку обумовлює виникнення певної впорядкованості – спонтанного порядку за Ф. Хайєком. Поєднання порядку (саморегулювання) і хаосу, рівноваги і нерівноваги становить головну характеристику сучасного ринку. Ринкова взаємодія приймає форму самокоординації (pattern coordination).

Найзагальнішими трансцендентними економічними категоріями в умовах ринку і ринкових відносин, на наш погляд, виступають вартість і капітал.

Спочатку про вартість як економічну категорію. Вартість є тим об'єктивним економічним підґрунтям, на основі якого виникають і формуються процеси і явища в економіці.

Економічний світ об'єктивно «виключає» зі своєї системи все, що не має вартості. Вартість – найважливіша властивість економічних благ, що дозволяє здійснювати їх порівняння та ринковий обмін, без чого не може існувати економіка. Безумовно, вартість, якщо її не розглядати спрощено лише з позицій маржиналістської концепції або протилежній їй трудової теорії, можна охарактеризувати як надзвичайно складну за своїм змістом економічну категорію⁸. Наукове дослідження вартості як трансцендентної категорії передбачає теоретичний розгляд форм її розвитку і прояву. Трансцендентна сутність у цьому випадку не означає, що вартість є суто суб'єктивним уявленням дослідника-теоретика, а лише підкреслює її особливе основоположне місце в предметі економічної теорії. Теорія вартості набуває синтетичного характеру, органічно поєднуючи в собі субстанціональну єдність корисності та цінності блага (товару).

У концептуально-методологічному плані можна говорити про те, що вартість є первинним економічним відношенням, яке характеризує корінні риси економіки. Базовий рівень розуміння вартості є досить складним. Вартість товару існує не як «річ у собі», а як «неявно визначена» реальність, зміст якої безпосередньо залежить від соціально-економічного середовища. Вартість – це імплікативна, а не експлікативна економічна категорія. Ціна, навпаки, є експлікативною категорією. Вартість в реальності охоплює все «можливе» в умовах ринку і містить зародки всього, що проявляється в економіці і сприймається економічними суб'єктами. Інформаційно-мережева економіка докорінно трансформує вартість як економічну категорію, але не заперечує її. Перетворення інформації та знань в основну форму багатства не відміняє необхідності процесу формування їх вартості, без чого домінантність інформації та знань не буде мати реального підґрунтя.

⁸ Гриценко А. А. Развитие форм обмена, стоимости и денег. К.: Основа. 2005. 192 с.

Економіка ХХІ ст. закономірно посилює значущість інформаційно-мережевої складової субстанції вартості. При цьому вартість самих мережевих благ передбачає відповідну інформованість її покупців (споживачів) про потенційну корисність цих товарів.

Проблема реорієнтації вартості (за Е. Чемберліном)⁹ виникла і почала виявляти себе в умовах монополістичної конкуренції – ринкової структури, яка ґрунтується на механізмі диференціації товарів і послуг. Загострилась вона з появою ринків об'єктів інтелектуальної власності, втілених передусім у торговельні марки (бренди).

У прикладній економічній науці використовується низка конкретних понять (форм), що підкреслюють трансцендентність категорії вартості загалом – чиста приведена вартість (NPV), скоригована приведена вартість (APV), економічна додана вартість (EVA), ринкова додана вартість (MVA), які вже не мають трансцендентної природи.

Поговоримо про протиставлення категорій «вартість» і «цінність», їх фактичну підміну. На наш погляд, вартість як найважливіша для економіки категорія є набагато складнішою для спостереження, пояснення та ідентифікації, ніж поняття цінності.

Немає сенсу розглядати категорії «вартість» і «капітал» окремо. Капітал як економічна категорія виникає на основі руху вартості, її динаміки і здатності до зростання. Капітал – це зростаючий потік (рух) вартості; вартість, яка здатна продукувати нову вартість, тобто створювати багатство, або приносити дохід. Тобто категорія «капітал» виводиться із категорії «вартість», а не навпаки. При цьому виникає проблема ступеня ризикованості вартісного потоку. Хоча капітал і пов'язаний із кількісними процесами – рухом, зростанням і дохідністю, але його сутність лежить не в кількісній, а в якісній площині¹⁰. У ХХІ ст. в умовах

⁹ Чемберлин Э. Теория монополистической конкуренции (Реориентация теории стоимости). М.: Экономика. 1996. 351 с.

¹⁰ Пікетті Т. Капітал у ХХІ столітті. К.: Наш формат. 2016. 696 с.

розвитку фінансового ринку з'являються ширші можливості по залученню капіталу у сферу економічної діяльності. Капітал більш повно проявляє свою сутність як уособлення зростання вартості в результаті прийняття тих чи інших управлінських рішень. Становлення і розвиток капіталу невіддільні від повноцінної захищеності майнових прав, тобто прав приватної власності.

Економічний світ намагається «виключити» зі своєї системи все, що не проходить процес капіталізації. В інформаційно-мережевій економіці центральною проблемою стає процес перетворення знань у вартість і капітал¹¹. Без розуміння сутності загальної трансцендентної категорії капіталу взагалі не можна зрозуміти економічний зміст окремих його форм – людського, соціального, інтелектуального, грошового, фінансового, товарного, торговельного та ін. У зв'язку з цим П. Єщенко пише: «Розуміння сутності капіталу як найбільш складного феномена сучасності обумовлено системно складною внутрішньою його структурою в сучасних умовах»¹².

Сутнісні характеристики капіталу отримують нове теоретичне вираження на основі різноманіття його сучасних форм (інформаційний, цифровий, інтелектуальний, людський, соціальний та ін. капітал), кожна із яких фактично формує для відповідних суб'єктів свою логіку економічної поведінки й управлінської діяльності. Так, наприклад, соціальний капітал утверджується на засадах довіри між економічними суб'єктами. Під час свого використання соціальний капітал не зменшується, а збільшується.

У гносеологічному аспекті проблема категорій вартості і капіталу полягає в тому, що ці абстрактні трансцендентні поняття мали б передбачати однорідність відповідних явищ, а насправді таке припущення виявляється некоректним. Ці категорії відображають економічні відносини, які є дуже

¹¹ Горц А. Нематериальное. Знание, стоимость и капитал. М.: Изд. дом гос. ун-та и Высшей школы экономики. 2010. С. 48–54.

¹² Єщенко П. Пошук нової моделі соціально-економічного розвитку – пріоритетне завдання суспільних наук. Економічна теорія. 2018. № 4. С. 47.

неоднорідними і багатоплановими за своєю структурою (неоднорідність проявляється, наприклад, у принципово різному вираженні вартості інформаційних благ і традиційних матеріальних продуктів). Так, зокрема, інформаційний капітал (багатство) фактично відокремився від свого фізичного власника. Власник інформаційного капіталу, інвестуючи його у розвиток мережі, фактично поступається своєю домінуючою роллю на користь усіх учасників мережевої структури.

Отже, еволюція предмета дослідження йде від однорідного (гомогенного) до складного (гетерогенного) змісту, що передбачає диференціацію його логічних структур. Таке розуміння предмета економічної теорії ставить під сумнів необхідність вироблення єдиної, уніфікованої дефініції цього предмета. У цьому немає особливої потреби ані для теорії, ані для практики. Головне бачити зміст і логічну конструкцію предмета дослідження, його елементи (частини), їх взаємозумовленість і загальні підходи, на основі яких ці елементи об'єднуються в логічну цілісність.

1.2. Еволюція предмета економічної теорії

Наукове визначення предмета економічної теорії передбачає розгляд проблеми в історичній послідовності, адже зі зміною суспільного господарства змінювалась і теорія, що його досліджувала.

Економісти раннього часу предметом свого дослідження вважали пошук багатства, а отже, кожна школа цього періоду намагалась визначити «правильну» сферу господарювання, яка б приносила як окремим індивідам, так і державі загалом найбільшу матеріальну вигоду. У меркантилістів такою сферою була зовнішня торгівля, у фізіократів джерелом багатства вважалося сільськогосподарське виробництво. Класична школа, продовжуючи ідеї фізіократів, розглядала економічну теорію як науку про багатство, що створюється в процесі промислового виробництва.

Марксизм досліджував виробничі відносини, що історично змінюються зі зміною способів виробництва. Предметом політичної економії, за К. Марксом, стало вивчення виробничих відносин суспільства, основу яких складають відносини власності на засоби виробництва та продукти, що виготовляються за їх допомогою.

Із формуванням мікроекономіки як складової загальної економічної теорії виникає неокласична школа маржиналістів, яка використовуючи граничні величини в своєму аналізі, вважала предметом дослідження проблеми вибору найкращого застосування ресурсів економічними суб'єктами з метою максимізації корисності. Неокласика відокремилася від класичної політекономії на основі мікроекономічної проблематики і методу локалізації.

Базові принципи неокласичної парадигми (алокація обмежених засобів, конкуруючі або альтернативні цілі) є універсальними і характеризують різні сфери суспільного життя. Їх широко використовують представники інших наукових економічних напрямів, а також суспільних наук загалом. Проблемою є те, що у сучасній економічній теорії немає чітко викладеної, переконливої і загальноприйнятої альтернативної теорії, яка могла б дати кількісні та якісні результати, подібні до здобутих неокласиками.

Щодо теорії макроекономіки, то предметом дослідження економічної теорії за кейнсіанської школи стали методи та інструменти державного регулювання сукупного попиту задля ефективного використання обмежених ресурсів.

Кейнсіанство виникло на базі макроекономічних підходів і методу агрегування.

У 50–60-х рр. XX ст. була здійснена спроба поєднати кейнсіанський макроекономічний та неокласичний мікроекономічний аналізи в межах єдиної економічної теорії. Так, була започаткована школа неокласичного синтезу, що вважала предметом дослідження економічної теорії більш широке поле проблем порівняно із попередніми підходами.

У ХХ ст. набув розвитку міждисциплінарний підхід до дослідження економічних процесів та явищ на основі наукової школи інституціоналізму. Інституціоналізм сформувався на основі фракталізації правил і норм суспільного життя як свого власного предмета¹³. Особливістю цієї школи став розгляд економічних проблем у їх взаємозв'язку з соціальними, етичними питаннями, суспільними правилами і звичаями. Було піднято питання про недоречність розгляду людини як «особи економічної», яка діє виключно раціонально, вона була замінена на «людину соціальну».

В кінці ХХ ст. інституціоналізм набув широкої популярності в економічній теорії. Відповідно до положень цієї школи було запропоновано корегування предмета економічної теорії з «науки про вибір» до «науки про контракти», а мета максимізації прибутку фактично була замінена на зменшення витрат (трансакційних, соціальних) на управління контрактами.

Отже, розбіжності щодо формування предмета економічної теорії пов'язані з різними підходами до розгляду її основного завдання – дослідження економічних процесів на мікрорівні, тобто з позицій неокласики, чи використання макроекономічного аналізу, з позицій кейнсіанства, як основного інструменту досліджень. Інституційний підхід передбачає включення до предмета дослідження економічної теорії соціальних проблем у суспільстві.

Розгляд історичної еволюції предмета економічної теорії дозволяє стверджувати про існування низки основних підходів до його сучасного трактування:

Підхід західної економічної думки («Економікс»). Йдеться про обґрунтування безмежності людських потреб та обмеженості ресурсів для їх задоволення та необхідності у зв'язку з цим пошуку ефективного способу їх використання. При цьому враховується оптимальність виробництва з погляду використання наявних ресурсів найбільш ефективним способом.

¹³ Гриценко А. Політична економія розділено-спільного світу: історія і сучасність. Економічна теорія. 2015. № 3. С. 22.

Цілями економічної політики держави тут виступають повна зайнятість, помірна інфляція та стабільні темпи економічного зростання. Отже, предметом дослідження економічної теорії є вивчення діяльності економічних суб'єктів з метою максимізації прибутку за умов обмеженості економічних ресурсів.

Політекономічний підхід. Його витoki знаходяться у класичній політичній економії. Для цього підходу є характерним розгляд економічної системи суспільства через розвиток економічних відносин. При цьому на перший план висуваються не їх зовнішні вияви, а роль глибинних відносин власності у розвитку суспільства. Предметом політичної економії при цьому, як правило, вважається система економічних відносин з приводу виробництва, розподілу, обміну та споживання благ.

Системний підхід. Йдеться про те, що предметом економічної теорії стають інтегрована проблема ефективного використання ресурсів, особливо з погляду екологічної безпеки, та методи вибору інструментів державної політики з метою забезпечення економічного зростання та сталого суспільного розвитку. На перше місце тут висувають складність системних взаємодій в економіці, роль та місце поведінкових та психологічних факторів, що лежать в основі функціонування сучасних економік, а також системна залежність економіки від екологічних викликів.

Нині виокремлюють такі основні економічні дослідження, які розкривають проблеми розвитку економіки сучасності, що має бути відображено у предметі економічної теорії XXI ст.:

- екологічна економіка;
- поведінкова економіка;
- нова інституціональна економіка;
- еволюційна економіка.

Перше – екологічна економіка. Серед західних економістів досить поширеним є дослідження впливу проблем збереження навколишнього середовища, утилізації шкідливих відходів, проблеми економічного розвитку та добробуту людини (нерівномірність у розподілі доходів, бідність), питання сталого

розвитку, проблеми меж економічного зростання, державної екологічної політики та ін. на розвиток сучасних економік, чим займається спеціальна наукова дисципліна – екологічна економіка (Ecological economics). Дослідники, які займаються цими проблемами, стверджують про необхідність включення екологічного економіксу до домінуючої економічної парадигми¹⁴. Наприклад, хоча домінуюча теорія економічного зростання припускає, що зростання обсягів виробництва залежить від збільшення кількості працівників та продуктивності їх праці, капіталу та знань, сучасні дослідники¹⁵ стверджують, що економічне зростання краще пояснюється так званою «корисною роботою» (useful work) як окремим фактором виробництва. Еколого-економічний аналіз свідчить, що перехід до сталої економіки з низьким рівнем викидів вуглецю потребуватиме заміни мети підвищення темпів економічного зростання на мету забезпечення екологічної рівноваги в країні та сталого економічного розвитку¹⁶. Економісти йдуть навіть далі у цьому питанні й пропонують переходити до сучасної державної політики низького або нульового^{17, 18} та навіть від’ємного росту^{19, 20}, обґрунтовуючи

¹⁴ Common M., Stagl S. Ecological Economics: An Introduction. Cambridge University Press. 2005. 560 p.

¹⁵ Robert U. Ayres, Jeroen C.J., M. van den Bergh, Dietmar Lindenberger, Benjamin Warr. The underestimated contribution of energy to economic growth. Structural Change and Economic Dynamics. 2013. Vol. 27. P. 79–88. URL: <https://doi.org/10.1016/j.strueco.2013.07.004>

¹⁶ Jackson T., Victor P. Towards an Ecological Macroeconomics, INET Annual Plenary Conference: Paradigm Lost: rethinking economics and politics. Berlin, April 2012. URL: <https://www.ineteconomics.org/uploads/papers/victor-peter-berlin-paper-draft-w-Tim-Jackson.pdf>

¹⁷ Malmaeus J. Mikael, Alfredsson Eva C. Potential Consequences on the Economy of Low or No Growth – Short and Long Term Perspectives. Ecological Economics. 2017. Vol. 134. H. 57–64.

¹⁸ Cosme, I., Santos, R., and O’Neill, D.W. Assessing the degrowth discourse: A review and analysis of academic degrowth policy proposals. Journal of Cleaner Production. 2017. Vol. 149. P. 321–334.

¹⁹ Martin Weiss, Claudio Cattaneo. Degrowth – Taking Stock and Reviewing an Emerging Academic Paradigm. Ecological Economics. 2017. Vol. 137. 220–230 pp.

²⁰ Heikkinen T. (De) growth and welfare in an equilibrium model with heterogeneous consumers. Ecological economics. August 2015. Vol. 116. P. 330–340.

свої положення тим, що економічне зростання не може підтримуватися безмежно на планеті з обмеженими природними ресурсами.

Дослідження в межах екологічної економіки наголошують на необхідності заміни капіталістичних стимулів максимізації корисності²¹, постійної конкурентної боротьби, ефективної зайнятості та загального вивільнення людини від мотиву постійного споживання та боротьби за вищу заробітну плату на стимул «помірної насолоди життям»²². Таке бачення концепції життя майбутнього обґрунтовується так. Потреби людини не безмежні, а корисність та щастя – означають набагато більше, ніж швидкоплинні відчуття радості та хвилювання, які людина переживає після споживання нових речей. Після задоволення базових матеріальних потреб, найважливішими факторами щастя та добробуту є не абсолютна сума доходу, а забезпеченість доходами. Дослідники стверджують, що постійний підрахунок витрат і вигод як життєве кредо, порівняння цифр як вираження цінності змушує людей втрачати почуття гідності та турботи. «Відкинувши закон максимізації корисності й споживання, ми можемо стати творчими у пошуку рішень для підвищення корисності, яка відповідає екосистемам Землі та потребам інших людей у соціальних відносинах, змістовному залученні та повазі. Стає можливим уявити зменшений рівень виробництва та споживання без панічних реакцій чи необґрунтованих виправдань, що не обов'язково зменшить щастя, добробут та свободу»²³.

Друге – поведінкова економіка. Дослідження з поведінкової економіки (behavioral economics) детально показали обмежену раціональність людей при прийнятті економічних

²¹ Clive L. Spash. A tale of three paradigms: Realising the revolutionary potential of ecological economics. Ecological Economics. 2020. Vol. 169.

²² Göpel M. The Great Mindshift. How a New Economic Paradigm and Sustainability Transformations go Hand in Hand. The Anthropocene: Politik-Economics-Society-Science. 2016. Vol. 2. 184 p.

²³ Göpel M. The Great Mindshift. How a New Economic Paradigm and Sustainability Transformations go Hand in Hand. The Anthropocene: Politik-Economics-Society-Science. 2016. Vol. 2. P. 80.

рішень і залежність від упереджень та поведінки інших людей. Наприклад, для людей значно важливішим є уникнути втрат сьогодні, ніж отримати потенційну вигоду чи мінімізувати значні витрати в майбутньому. Цей тип поведінки не враховується в моделі раціональної економічної людини в якості передбачення або принаймні раціонального очікування, які лежать в основі більшості макроекономічних моделей. Поведінкова економіка – напрям економічної теорії, який вивчає вплив психологічних, емоційних, культурних, когнітивних та соціальних факторів на прийняття рішень.

Одним із перших, хто описав реальну людську поведінку в економіці був Г. Саймон. Його доробок дав поштовх до розвитку поведінкової економіки. Г. Саймон зазначав, що люди, які приймають рішення, не мають змоги отримати всю інформацію, яка стосується цього рішення до моменту його прийняття. Також він виявив, що дуже часто люди не можуть достовірно сприймати всю ту інформацію, до якої мають доступ. На його думку, людські можливості обмежені в обробці інформації, особливо, якщо це стосується складних проблем. Г. Саймон вважав, що для того, щоб «зобразити поведінку людини більш точною та такою складною, якою вона є насправді, теорія повинна описувати її як щось більше, ніж безхарактерного, адаптованого індивіда. Опис повинен містити хоча б якісь процеси та механізми, за допомогою яких проходить адаптація»²⁴.

Важливим є створення поведінкової моделі «чесного розподілу» («fair-share» model або FS model)²⁵, основна ідея якої полягає в тому, що кожен індивід має дві особистості: перша – егоїстична, а друга – орієнтована на групу. Індивіди розподіляють ресурси відповідно до правила розподілу між цими двома сторонами себе. Будь-який розподіл ресурсів

²⁴ Simon H. Theories of Decision-making in Economics and Behavioral Science. The American Economic Review. 1959. Vol. 49, 3. P. 256.

²⁵ Williams A. Health and Economics: Proceedings of Section F(Economics) of the British Association for the Advancement of Science. Bristol, 1986. URL: https://books.google.com.ua/books?id=jtavCwAAQBAJ&dq=fsmodel+margolis&hl=uk&source=gbs_navlinks_s

лише для себе призводить до корисливого підвищення добробуту індивіда, «груповий» розподіл отримується через поділ корисності між усією групою, до якої входить цей індивід. Ця модель показує, що поведінка людини може бути нерациональною, оскільки передбачає розподіл отриманої корисності не лише для себе, а й для соціуму. Індивід максимізує свою корисність лише тоді, якщо він найоптимальніше для себе розподілить ресурси між двома сторонами себе.

Важливу роль у розвитку поведінкової економіки відіграли теоретичні моделі Д. Канемана і А. Тверські. Їх «Теорія перспектив» стала майже революційною в економічній науці. Д. Канеман і А. Тверські були впевнені, що нормативні підходи у дослідженні поведінки споживача не мають нічого спільного із реальним життям, оскільки найчастіше люди обирають те чи інше рішення, спираючись на власні суб'єктивні вподобання. Люди приймають рішення відповідно до їх власних очікувань щодо перспектив майбутнього. Аналіз переваг між двома можливостями ризику дав поштовх до розгляду двох питань. Перше питання стосується того, як людьми сприймаються самі перспективи, друге – суб'єктивні принципи оцінювання втрат та прибутків при невизначених результатах²⁶.

Згідно з теорією перспектив існує нерівномірне сприйняття втрат і прибутків. Люди схильні ризикувати задля своїх прибутків набагато менше, ніж для того, щоб уникнути втрат. Д. Канеман та А. Тверські зазначали, що теорію перспектив потрібно розвивати і надалі, адже вона є корисною основою для описового аналізу вибору в умовах ризику.

На основі теорії перспектив побудовав свої теоретичні ідеї Р. Талер, професор економіки та поведінкових наук Чиказького університету США. Свого часу його приголомшила функція корисності, яку зобразили Д. Канеман та А. Тверські у своїй теорії перспектив. Верхня частина, яка відображає прибутки, має ту саму форму, що й звичайна функція корисності

²⁶ Kahneman D., Tversky A. Prospect Theory: an Analysis of Decision under Risk. *Econometrica*. 1979. Vol. 47. P. 99–291.

багатства, яка передає ідею зменшення чутливості. Проте варто звернути увагу, що функція втрат також відображає зменшення чутливості²⁷.

Одна з найбільш популярних теорій Р. Талера – теорія ментального обліку (mental accounting theory)²⁸, яка пояснює, чому люди по-різному ставляться до грошей залежно від їх призначення та від способу їх отримання. У своїй теорії Р. Талер ділить людей на еконів (econs), тобто тих, хто поводить раціонально, і гуманів (humans) – людей, схильних до помилок та невизначеності. Відповідно до цього він охарактеризував економічну поведінку людей двома поняттями: корисністю від придбання та корисністю трансакції. Корисність від придбання – поняття, яке, на думку Р. Талера, може стосуватись лише еконів. Корисність придбання ґрунтується на стандартній економічній теорії та рівносильна тому, що економісти називають «споживчий надлишок». Економіст вважає, що насправді люди здатні відчувати не тільки корисність від споживання, а й корисність трансакції, тобто так звану корисність від угоди. Вона визначається, як різниця між ціною фактично сплаченою за об'єкт, і ціною, яку очікували заплатити (довідковою ціною)²⁹.

Ментальний облік часто змушує людей поводитися ірраціонально, тому люди не повною мірою враховують можливі втрати. Численні експерименти, що проводилися економістами-біхевіористами, показали, що реальна поведінка людей виявляється в кращому разі обмежено раціональною, а в гіршому – очевидно ірраціональною.

Завдяки поведінковій економіці в економічних дослідженнях почали використовувати експериментальні методи аналізу. Представники поведінкової економіки виявили

²⁷ Лебедева Л. В. Сорокіна А. О. Еволюція наукових моделей економічної поведінки: від людини економічної до людини соціальної. Історія народного господарства та економічної думки України: збірник наукових праць. 2020. № 53. С. 127–145.

²⁸ Талер Р. Поведінкова економіка. Як емоції впливають на економічні рішення. Київ: Наш формат. 2018. 464 с.

²⁹ Талер Р. Поведінкова економіка. Як емоції впливають на економічні рішення. Київ: Наш формат. 2018. 464 с.

і описали безліч когнітивних і поведінкових аномалій, які характеризують обмежено раціональну поведінку людей. Проте поведінкову економіку критикують за відсутність чітко систематизованої теорії, за недостатню достовірність, не репрезентативність експериментів, проведених у лабораторних умовах та ін.^{30, 31, 32, 33, 34}

Третє – нова інституціональна економіка. Інституціоналісти наголошують на визначній ролі, яку відіграють інститути, включно з законодавчими обмеженнями та соціальними нормами³⁵. Дослідження нової інституціональної економічної теорії підкреслюють важливу роль теорії організації, а саме «гібридних домовленостей», які домінують як спосіб досягнення домовленостей у розвиненій ринковій економіці і проміжних «мезоустанов», що координують ці домовленості^{36, 37}.

Особливої популярності набули такі теорії інституціоналізму, як теорія суспільного вибору Дж. Бьюкенена, теорія прав власності Р. Коуза, теорія організації Д. Норта, О. Вільямсона. Інституціоналізм гостро поставив питання про визнання важливої ролі як в поведінці людей, так і в суспільному розвитку філософії, культури, моралі, ірраціональної поведінки, традицій, звичаїв, права, тобто інститутів.

³⁰ Berg N. The Consistency and Ecological Rationality Approaches to Normative Bounded Rationality // Journal of Economic Methodology, 2014. Vol. 21. No. 4. P. 375–395.

³¹ Berg N., Gigerenzer G. As-if Behavioral Economics: Neoclassical Economics in Disguise? // History of Economic Ideas. 2010. Vol. 18. No. 2. P. 133–166.

³² Demsetz G. Rationality, Evolution, and Acquisitiveness // Economic Inquiry. 1996. Vol. 34. No. 3. P. 484–495.

³³ Katsikopoulos K. Vol. Bounded Rationality: The Two Cultures // Journal of Economic Methodology. 2014. Vol. 21. No. 4. P. 361–374.

³⁴ Kapeliushnikov R. Behavioral economics and the 'new' paternalism. Russian Journal of Economics. 2015. Vol. 1, Is. 1. P. 81–107.

³⁵ North D. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge University Press. 1990. 152 p.

³⁶ Claude Ménard. Research frontiers of new institutional economics. RAUSP Management Journal. Vol. 53, Is. 1. January–March. 2018. P. 3–10.

³⁷ David Dequech. The new institutional economics and the theory of behaviour under uncertainty. Journal of Economic Behavior & Organization. Vol. 59. Is. 1. January. 2006. P. 109–131.

Четверте – еволюційна економіка. Еволюційні економісти (evolutionary economists) стверджують, що технологічні та інституційні зміни в економічних системах слід розглядати як динамічні еволюційні процеси та не намагатися їх пояснити з погляду загальної рівноваги³⁸. У цих умовах зміни в економіці часто можуть бути дуже ситуативними та вимагати прийняття неоптимальних рішень у державній політиці, як-то підтримка інновацій на ранніх стадіях розвитку.

Економіка, що еволюціонує, є відкритою динамічною системою, яка часто не перебуває у рівновазі. Економіка як система, що еволюціонує у більш складну систему з різноманітними видами виробництва і споживання, далеко не завжди може досягнути стану рівноваги. Крім того, у процесі еволюції вона дедалі більше віддаляється від цього стану, адже її розвиток має нелінійний характер, для якого характерною є велика турбулентність.

Предмет економічних досліджень розширюється на основі посилення його гуманістичної «людиноцентричної» спрямованості. Як зазначають Ю. Зайцев і В. Савчук, у такий спосіб «можна подолати «міжсистемні оболонки» методології досліджень закономірностей економічного розвитку та на основі з'ясування механізмів взаємовпливів різних сфер суспільного життя одна на одну відшукати найефективніші важелі впливу на економіку»³⁹.

Актуальним є питання еволюції предмета економічної теорії у зв'язку з розвитком. Продукти інтелектуальної діяльності, зокрема програмні продукти, розповсюджуються без витрат та продаються за диференційованими цінами, які залежать від уявлення продавця про його вартість і соціального статусу покупця. З одного боку, зростає частка суспільних благ, що розповсюджуються безкоштовно, а з іншого – з'являються товари модних брендів, що продаються за завищеною

³⁸ Freeman C., Louca F. As times goes by. From the Industrial Revolutions to the Information Revolution. Oxford University Press. 2001. 407 p.

³⁹ Зайцев Ю., Савчук В. Сучасна парадигма методології досліджень постіндустріального суспільства. Вчені записки. 2009. № 11. С. 13.

ціною, яка зовсім не відповідає ціні аналогів, чи навіть товарам із кращою якістю. Товари та послуги стають настільки різноманітними, що людині стає просто неможливо раціонально їх порівняти, зважаючи на свої об'єктивні потреби і доходи.

При визначенні предмета економічної теорії слід врахувати, що сучасна економіка складається з неоднорідних економічних суб'єктів, які не приймають оптимальних рішень, але здатні вчитися й адаптуватися; економічні суб'єкти взаємодіють через різні мережі.

Предмет економічної теорії сучасності невіддільний від дослідження процесу розвитку відкритих динамічних економічних систем, які побудовані на основі мережевих зв'язків між економічними суб'єктами, що діють адаптивно, комбінуючи обмежені економічні ресурси. При цьому макроекономічні моделі виникають із взаємодії економічних суб'єктів макрорівня, що впливає на функціонування макромоделей.

В еру глобалізації та інформатизації дедалі актуальнішим стає питання розвитку економіки постіндустріального суспільства. Постіндустріальне суспільство – це такий тип соціально-економічної системи, що прийшов на зміну суспільству індустріальному. Використовуючи термін «суспільство майбутнього», розуміють таке суспільство, де домінує сфера послуг над матеріальною сферою, інформація та знання стають основними факторами економічного зростання, творчість стає універсальною робочою діяльністю. Д. Бел писав: «Постіндустріальне суспільство засноване на послугах, тому воно є грою між людьми. Головне значення мають уже не мускульна сила і не енергія, а інформація. Основною діючою особою стає професіонал, тому що його досвід і знання дозволяють йому відповідати усім вимогам, що вимагає постіндустріальне суспільство. Якщо індустріальне суспільство визначається через кількість товарів, що позначає рівень життя, то постіндустріальне суспільство визначається якістю життя, вимірюється послугами – охороною здоров'я, відпочинком і культурою»⁴⁰.

⁴⁰ Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. М.: Academia. 1999. С. 171.

Найважливішою рисою постіндустріального суспільства є докорінна зміна системи цінностей, що визначає поведінку людини, зміна суспільної свідомості майже у всіх сферах. «Змінилося все, – зазначає Р. Інглеарт, – стимули, що спонукають людину до роботи, суперечності, що стають причинами політичних конфліктів, релігійні переконання людей, їх відношення до розлучень, абортів, гомосексуалізму, значення, яке людина надає створенню сім'ї... змінилося навіть те, чого люди хочуть від життя... Серед старших членів суспільства, як і раніше, широко розповсюджені традиційні цінності і норми, водночас групи молоді дедалі більше стають прихильниками нових орієнтацій»⁴¹.

Перехід від корисливого суспільства індустріальної економіки до постіндустріального відбувається у самій людині, у відношенні її до інших, у зміні культурних цінностей. С. Хантінгтон зазначав: «У новому світі основні відмінності між людьми і між народами мають не ідеологічний, не політичний, не економічний, а культурний характер»⁴².

Економіка постіндустріального суспільства прямує до домінантності процесів, пов'язаних з розвитком людської особистості, її інтелектуального потенціалу, знань та умінь. За визначенням А. С. Гальчинського, «економіка, що виробляє товари, трансформується в економіку розширеного відтворення людини, економіку людини»⁴³. На відміну від «виробництва заради виробництва» у сучасній економічній системі більше враховуються інтереси та потреби окремої людини, її індивідуальність та потреба до самовираження. Адже системні інноваційні трансформації, що конче необхідні у сучасних умовах, можуть виникнути лише за умов формування економіки людини.

⁴¹ Инглеарт Р. Культурный сдвиг в зрелом индустриальном обществе // Новая постиндустриальная волна на Западе (антология). М.: Academia. 1999. С. 249.

⁴² Хантингтон С. Столкновение цивилизаций и преобразование мирового порядка // Новая постиндустриальная волна на Западе (антология). М.: Academia. 1999. С. 532.

⁴³ Гальчинський А. С. Економічний розвиток: методологія оновленої парадигми // Економіка України. 2012. № 5. С. 8.

Отже, необхідним є врахування змін, що відбуваються як в економіці постіндустріального суспільства, так і в його інститутах у предметі дослідження сучасної економічної теорії. На сьогодні стає цілком очевидно, що вибір людини – це не просто співставлення економічної вигоди та відбору найкращого варіанта, а й отримання морального задоволення від реалізації суб'єктивних потреб. У цих умовах економічна теорія ставить у центр свого дослідження людину як мету діяльності, а не її інструмент. Подолання безсуб'єктного, поза особистісного аналізу економічних процесів та явищ означає орієнтацію на створення *людиноцентричної економіки*.

Розуміння внутрішніх спонукальних мотивів та першопричин економічної поведінки людини має важливе значення для забезпечення успішної діяльності як людини, так і функціонування суспільства загалом.

Отже, предмет економічної теорії змінювався разом з еволюцією та ускладненням соціально-економічного життя суспільства. Починаючи від найпростіших уявлень про економіку, економічна теорія завжди намагалася віддзеркалювати систему економічних відносин суспільства. Економіка XXI ст. є складною адаптивною системою, що постійно змінюється. Така динамічна система передбачає еволюцію предмета її наукового дослідження.

1.3. Екзистенційний аспект предмета економічної теорії у XXI ст.

У предметі економічної теорії у XXI ст. посилюється значення людини, яка є і буде основним суб'єктом економічного процесу. Це означає важливість екзистенційної економічної теорії⁴⁴, яка зосереджена на людині та її існуванні в економічній сфері, її економічній діяльності і поведінці. Під

⁴⁴ Екзистенціалізм – напрям сучасної філософської науки, що у центр дослідження ставить людину як унікальну духовну істоту, її існування у контексті вибору власної долі.

впливом зростання самодостатності людини, її комунікативної мобільності, гуманізації людської особистості модифікується соціально-економічна структура суспільства. На передній план виходить проблема людської особистості. Забезпеченню такого розвитку мають підпорядковуватися державні інститути, що мають функціонувати як інститути довіри та соціальної рівноваги. Тенденції соціально-економічного розвитку у XXI ст., з одного боку, сприяють, а з іншого – загрожують таким гуманістичним досягненням як індивідуальність та унікальність кожної людини.

Економічна теорія у XXI ст. буде більш людиноцентристською і матиме широке поле спільних досліджень для економічної теорії і психології, антропології, культурології, етики. В екзистенційному сенсі економічна свобода принесла людині незалежність і раціональність, але й зробила її ізольованою, а отже, відчуженою і непотрібною⁴⁵.

Отже, економічна теорія XXI ст. має базуватися насамперед на екзистенційних засадах, тобто на принципах, відповідно до яких людина, її життя та здоров'я є найвищими суспільними цінностями. Потреба в існуванні людини та її розвитку гарантується гуманістичною організацією суспільства. Пріоритетними у цих умовах стають цінності самореалізації та знаходження себе в житті.

В екзистенційній економічній теорії пріоритетна увага закономірно приділяється власне людині – її особливій ролі як носія і продуцента знань та її діяльності. За цих умов соціально-творча сутність індивіда та феномен інноваційного типу мислення, що утверджується в суспільстві, визначатимуть як зміст, так і критерій прогресу людства. Економіка при цьому динамізується творчою діяльністю членів суспільства, реалізацією інноваційних ідей, створенням високотехнологічних продуктів. Саме екзистенційні критерії (гуманізм, розум, самосвідомість, здатність до творчості, прагнення до саморозвитку і самореалізації тощо) можуть бути взяті за основу побудови економіки XXI ст.

⁴⁵ Фромм Е. Втеча від свободи. Харків: Книжковий клуб. 2019. С. 8.

Загалом з погляду класичної економічної теорії людина – не є типовим предметом її досліджень. Але людина/індивід, безумовно, включається до її концептуально-методологічного дискурсу з багатьох важливих міркувань. Економічні дослідження безпосередньо пов'язані із розумінням сутності людини економічної. Людина (індивід) з її гуманістичним мисленням стає основоположним суб'єктом дискурсу економічної теорії XXI ст. Люди – їхня праця, мотиви економічної поведінки, підприємливість та інноваційність, готовність брати на себе ризик, бажання і здатність будувати краще життя було, є і буде основними структурними елементами предмета економічної теорії.

Економіка є пріоритетною формою буття людини. Одна з найважливіших цілей економіки – всебічний розвиток людини (індивіда). У цьому суть соціально-економічного розвитку та прогресу. Саме в економіці передусім відбувається розвиток особистості, становлення нашого світобачення та світосприйняття, в цілому розширення меж людського «я» загалом.

Розуміння індивіда як основи суспільних (економічних) процесів, коли їх розвиток підпорядкований інтересам людини розглядається крізь призму антропоцентризму. Антропоцентризму протистоїть антропоморфність, яка вказує на відокремленість індивіда від процесів, які проходять в економічних системах. Антропність означає активну участь індивіда у соціально-економічних процесах, його дію з урахуванням реально існуючих умов та рушійних сил цих процесів. У такий спосіб людина реалізує себе як соціальна істота у відносинах до світу, економіки, інших людей, до природи і до самого себе.

Екзистенційне усвідомлення людини як такої в економічній теорії вимагає міждисциплінарного підходу до людської діяльності не тільки з погляду економічної епістемології, але й як соціального, психологічного і морального

концепту. Як вважав Л. Мізес, економічна теорія стає складовою більш універсальної науки – праксеології, тобто загальної теорії людської діяльності, основою якої є проблема вибору.

Екзистенційну економічну теорію можна розуміти як логіку усвідомлення людиною свого місця й ролі в економічному житті. Індивіди є економічними суб'єктами, тобто вони здатні діяти для реалізації власних інтересів, можуть свідомо знайти певну позицію відносно економіки і зрозуміти її сенс. Л. Мізес, зважаючи на свою теорію праксеології, на перше місце в економіці ставив «людину діючу» (*homo agens*)⁴⁶.

Економічна діяльність людини, на наше переконання, буде залишатися першорядною протягом усього XXI ст., на цій основі будуть утворюватися нові суспільні цінності, які отримуватимуть соціальне та духовне визнання, а не навпаки. У цих умовах такі ідеали, як економічна свобода, соціальна справедливість, істина не будуть лише «пустими словами», а стануть справжніми прагненнями людини і суспільства. Згадаємо, що Е. Фелпс вважав, що для того щоб виникла сучасна економіка, необхідне нове відчуття можливостей життя за межами нагромадження багатства⁴⁷.

Для розвинутої особистості характерна унікальна індивідуальність, власна шкала цінностей, власне бачення перспективи. Антрополого-екзистенційна філософія закономірно обслуговує суверенітет особистості. Проте людина не може бути завжди доброю і справедливою, а її особистість універсальною і безмежною.

Безумовно, будь-який індивід не просто існує в економіці і соціумі, він знаходиться з ними в безперервній

⁴⁶ Мізес Л. Человеческая деятельность: Трактат по экономической теории. Челябинск: Социум. 2008. С. 17.

⁴⁷ Фелпс Э. Массовое процветание: Как низовые инновации стали источником рабочих мест, новых возможностей и изменений. М.: Изд-во Института Гайдара; Фонд «Либеральная Миссия». 2015. С. 151.

системній взаємодії. Проте розуміння індивіда як системи інтерактивних відносин із економікою не заперечує значущість принципу методологічного індивідуалізму⁴⁸.

Принцип методологічного індивідуалізму в середовищі економістів-дослідників реалізується у взаємозв'язку із такими базовими постулатами (основними передумовами) мейнстріму, як модель раціонального (точніше обмежено раціонального) економічного суб'єкта з наявністю у нього стійких переваг; забезпечення достатньо повної інформації індивіда (тобто нульові трансакційні витрати); принцип максимізації, який пов'язаний із ринковою поведінкою індивідів відповідно до суб'єктивної корисності; наявність конкуренції (різного виду) між економічними суб'єктами; модель досконалих (повних) прав власності людини, які визначаються без додаткових витрат. Індивіди стають відповідальними за свої економічні вчинки.

Методологічному індивідуалізму з його екзистенційною ідеєю «зосередження уваги на самому собі» протистоїть принцип методологічного холізму. Холістичні компоненти формують насамперед цілі та пріоритети суспільства загалом. Дилема «індивідуалізм-холізм» робить актуальною проблему ролі інститутів у забезпеченні суб'єктності економіки. У цьому аспекті антиреіфікаційна критика холізму спрямована на посилення впливу методологічного індивідуалізму в предметі економічної теорії.

Зауважимо, що інституціональна теорія з її холістичною спрямованістю переважно дотримується методології індивідуалізму, розглядаючи індивідів як соціокультурних істот, які формуються інститутами та історією свого суспільства. Зокрема, К. Поппер писав про те, що поведінку індивідів не можна пояснити без урахування соціальних інститутів^{49, 50}.

⁴⁸ Про фундаментальність принципу методологічного індивідуалізму пише Ж. Рюс (Рюс Ж. Поступ сучасних ідей: Панорама новітньої науки. Київ: Основи. 1998. 415 с.

⁴⁹ Popper K. R. The open society and its enemies. London: Routledge & Kegan Paul, 1966. P. 90.

⁵⁰ Popper K. The myth of the framework: In defence of science and rationality. London: Routledge. 1994. P. 167.

Дж. Агассі показав онтологічну ендогенізацію інститутів, інтерпретуючи їх як невід’ємний внутрішній чинник індивідуальної поведінки поряд з цілями, інтересами, вподобаннями та ін⁵¹.

Людина економічна – своєрідний «Робінзон», як прояв вихідної природи раціональної діяльності індивіда займає важливе місце в предметі дослідження економічної теорії. Безумовно, людина економічна не може не бути раціональною, але простий індивід (як усі ми) діє під впливом цілого масиву деструктивних упереджень, комплексів і марнославства. Людська поведінка є завжди необхідно раціональною, тому теоретичне поняття «раціональна економічна поведінка» є об’єктивним і природним. Однак такий погляд не заперечує практичні факти помилок індивідів у прийнятті економічних рішень, виборі та використанні тих чи інших засобів.

Мабуть, найглибше дослідив проблему раціональності М. Вебер у своїй праці «Господарство і суспільство», детально розглянувши два визначення раціональностей: цілераціональний і ціннісно-раціональний, формальна і сутнісна раціональність⁵². Концептуальний принцип економічної людини передбачає, що на ринку індивіди намагаються здобути максимальну для себе вигоду; при цьому сам обмін є відносно незалежний від зовнішніх впливів⁵³. Економічні суб’єкти (продавці та покупці) роблять на ринку раціональний вибір. Вони вирішують проблеми максимізації корисності, що полягає в індивідуальному прийнятті рішення, альтернативності і свободі економічного вибору.

Сентенція «раціональність є основою економіки» передбачає відповідність поняттю «економічна людина». Основною формою поведінки економічної людини є раціональна поведінка.

⁵¹ Agassi J. Institutional Individualism. British Journal of Sociology. 1975. Vol. 26. P. 144–155.

⁵² Weber M. Economy and Society. New York: Bedminster Press. 1968. Vols. 1–2. 940 p.

⁵³ Див.: наприклад, про теоретичне розуміння концепції економічної людини: Harold K. Schneider. Economic Man. New York: The Free Press. 1974. 278 p.

Раціональність проявляється як усвідомлене уявлення економічної людини про економічні цінності. Основою раціональної поведінки є дії індивідів, які ефективно керуються розумінням реальної ситуації, на яку слід реагувати. Раціональний індивід самостійно приймає рішення про доцільність/недоцільність економічної дії. Домінуючою дослідницькою традицією в економічній теорії XXI ст. залишатиметься раціональна базова модель економічної поведінки індивіда. Хоча в дійсності економічна поведінка індивіда часто відзначається дефіцитом раціональності⁵⁴.

Отже, економічна раціональність людини не може бути повною насамперед через стохастичність економічної діяльності, дефіцит ринкової інформації, нечітке визначення цілей, численні помилки людей в багатьох своїх рішеннях, обмеженість знань тощо. Дискусійність проблеми раціональності поведінки економічних суб'єктів є очевидною. Так, Ж. Бодріяр, розглядаючи людину як споживача, дійшов висновку, що уявлення про раціонального індивіда зі свободою волі є міфом. Насправді людей краще розглядати як сутності, що цілковито охоплені технологіями споживання та реклами і є їх частиною⁵⁵.

В інституціональній теорії розробляються такі моделі раціонально обмеженого індивіда, як екстерналістська модель «*homo institutus*» (згідно з якою індивіди діють як раціональні, максимізуючі суб'єкти, але з урахуванням інституційного середовища) та інтерналістська модель «*homo sociologicus*» (в її рамках індивіди діють на основі засвоєних соціальних норм і цінностей). Ще Дж. Коммонс вважав, що від жорсткого атомістичного уявлення про індивіда необхідно перейти до його відносної (більш м'якої) інтерпретації: «Індивід – це

⁵⁴ В економічній теорії добре відомі поведінкові теорії обмеженої раціональності Г. Саймона (Simon H.A. *Models of Man: social and rational*. New York. 1957. 279 p.) та його наслідувачів.

⁵⁵ Baudrillard J. *Simulacra and Simulation* trans. Sheila Faria Glaser, Ann Arbor, M.J.: University of Michigan Press. 1995. P. 1–42.

система відносин, що змінюється разом з колективною дією, частиною і продуктом якого він є»⁵⁶.

Реальна поведінка індивіда значно складніша за модель простої раціональної некооперативної поведінки. Людина має бути незалежною, розумною та об'єктивною, повинна сама надавати сенс власному життю⁵⁷. Трансформації у суб'єк-ностях економічних відносин обумовлені визнанням пріоритетності персоніфікованої (реальної) особистості. Економічні суб'єкти не протистоять один одному як уніфіковані особи, вони взаємодіють між собою в олюдненому форматі.

В економічній теорії кінця XX ст. спроби розробити більш реалістичні моделі індивідуальної поведінки, ніж канонічна модель «*homo oeconomicus*», не дали реальних позитивних результатів. Фрагментарні моделі обмежено раціональної поведінки індивіда поки не є достатньою мірою несуперечливими та ефективними⁵⁸.

Економічна діяльність – особливий модус людського існування, який не зводиться лише до раціональної поведінки. Не можна пояснювати економічну діяльність лише прагненням до матеріальної вигоди, водночас як інші людські мотиви виносяться за межі економіки. Коли досліджується економічна діяльність слід брати до уваги почуття, потреби і навіть пристрасті людей. Діяльність людини в економіці є результатом її виховання, генетики, внутрішніх можливостей для реалізації свободи думок і дій.

Утвердження принципів гуманізму у соціально-економічній сфері означає домінування духовних та інтелектуальних цінностей. Економіка набуває здатності нарощувати потенціал розвитку на основі духовних символів, знань та креативності. Соціально-економічний розвиток здійснює

⁵⁶ Commons J. R. Institutional economics. Its place in political economy. Vol. 1. N.Y.: Macmillan. 1990. 686 p.

⁵⁷ E. Angner. Were all behavioral economists now. Journal of Economic Methodology. 2019. Vol. 26. № 3. P.195–207.

⁵⁸ Огляд моделей див.: Harstad R. M., Selten R. Bounded-rationality models: Tasks to become intellectually competitive. Journal of Economic Literature. 2013. Vol. 51. No. 2. P. 496–511.

зворотній вплив на становлення дійсно духовних орієнтирів – вищих суспільних цінностей. Людина – не суб'єкт простого задоволення власних матеріальних потреб. Духовні цінності вносять в життя людей важливий сенс, часто стають більш вагомими чинниками, ніж навіть матеріальні стимули. Щастя людини менше залежить від нинішніх економічних умов і більше – від очікувань майбутнього.

Цінність як категорія аксіології пов'язується у вітчизняній економічній теорії з такою базовою засадою та умовою людського життя як духовність людини⁵⁹. Система духовних цінностей – необхідна передумова розвитку суспільства, що ґрунтується на принципах гуманізму. Важливо зазначити, що для економіки XXI ст. принциповим повинен стати розвиток духовних пріоритетів людини. Ціннісно-гуманістичний спосіб життя індивідів має органічно поєднуватися з їх прагматичною діяльністю. Нові гуманістичні цінності як змістовні засади людського буття (його ідеали та імперативи) обумовлюватимуть спрямованість і мотиви більш ефективних вчинків індивідів у сфері економіки. Гуманізм і духовність становитимуть ціннісну основу суспільства XXI ст. Саме це надаватиме сенс життю людини.

Головна цінність індивіда у демократичному суспільстві – приватність. Людина оберігає свою приватність, особливо якщо відчуває загрози її реалізації. Правова держава, розуміючи запит громадянського суспільства, активно захищає приватність громадян. Цей захист потребуватиме дедалі більшої інституційної підтримки. Прогресу всебічного розвитку людини сприятиме реалізація ідей духовності та гуманізму.

Економічні процеси в суспільстві повинні розвиватися так, щоб їх результати забезпечували кращий добробут якомога ширшому колу людей. Людський добробут включає в себе можливості, розподіл багатства, справедливість, здоров'я та ін. Те, що індивіди мають «рівні шанси на старті»,

⁵⁹ Зайцев Ю. К. Трансформація ціннісних орієнтирів розвитку сучасної економіки: форми прояву, проблеми та перспективи. Економічна теорія та право. 2016. № 3. С. 16.

ще зовсім не означає рівності кінцевих результатів. Економіка змушує людину максимально мобілізувати свої сили і здібності, творчу енергію. Все це створює умови для розширення меж середнього класу в суспільстві.

В економіці взаємодіють люди, що керуються в своїх діях власними інтересами. При цьому узгодження інтересів відбувається в рамках певного інституційного середовища, яке забезпечує визнання людьми прав приватної власності та обов'язковості виконання взятих на себе контрактів (зобов'язань). Гармонізація інтересів знаходить в економіці свій вияв у досягненні так званої парето-ефективності, з якої не можна перейти до іншого рівня рівноваги й ефективності, не погіршивши становища хоча б одного з економічних суб'єктів.

Екзистенційні закономірності розвитку економіки є стійкими, а отже, вони піддаються науковому розумінню та узагальненню в предметі економічної теорії. Інша річ, що економіка в змозі виявляти і погоджувати не усі людські уподобання. Такі переваги, як любов, гармонійність спілкування – їх економіка «не бачить». Однак тут може постати інше питання, що основною проблемою є суспільне середовище, яке або узгоджує економічні інтереси, або деформує їх взаємозв'язок.

Дедалі більше набуває поширення екзистенційна рівновага між двома сторонами людської природи – егоїзмом і альтруїзмом. Неправильно вважати, що в природі людини закладено лише егоїзм і прагнення до особистого збагачення будь-якими засобами (це умови «дикого» капіталізму). Альтруїзм як результат моральних пошуків також важливий для розуміння людської природи в економіці.

Історія свідчить, що процес соціально-економічного розвитку визначається гармонізацією інтересів його провідних суб'єктів. Ця тенденція зберігається і в майбутньому. Не лише конфлікти й суперництво, але й співробітництво між людьми як у сферах економіки, політики, так і культури, духовного життя суспільства. Класичною науковою працею із соціально-економічних проблем співробітництва між людьми можна

вважати книгу Р. Аксельрода «Еволюція кооперації», в якій кооперація (співробітництво) між людьми розглядається як головна ознака суспільства вільних громадян, відособлених від державної влади. Р. Аксельрод довів, що об'єктивно існує можливість людей виробляти спільні кооперативні рішення без втручання і примусу з боку держави⁶⁰.

Співробітництво й солідарність будуть допомагати індивідам адаптуватися до вирішення багатьох життєво важливих проблем з позицій гуманістичних і культурних цінностей навіть за умов швидких технологічних зрушень. Все це допомагає людині ставати дійсним носієм знань, інформації та інтелектуального ресурсу, що забезпечує розвиток людського капіталу як основної форми багатства суспільства, його базисного чинника.

Великого значення набуває проблема самоактуалізації як потреби людини, що включає в себе прагнення до істини, новизни, справедливості, доброти, любові, чесності, порядку, спокою, миру та ін. Самоактуалізація – найбільш важлива частина теорії мотивації людини. З формального погляду самоактуалізація людини в економічній теорії часто сприймається лише як абстрактний маленький трикутник на самій вершині піраміди потреб Маслоу. Насправді в теорії метамотивації самоактуалізація постає набагато складнішим і багатогранним поняттям. Йдеться про внутрішній контакт індивіда із самим собою, що сприяє розкриттю його потенційних здібностей та потреб.

Прогрес самої людини проявляється через зростаючу індивідуальну різноманітність, коли здавалося б раціональні суспільні підходи втрачають статус загальних та універсальних. Нестандартність усіх складових життєдіяльності індивіда у XXI ст. вимагає перегляду усієї світоглядної конструкції сучасного суспільства й економіки.

Переосмислення на цій основі моделі взаємодії між індивідом та суспільством стає важливим завданням

⁶⁰ Axelrod R. The Evolution of Cooperation. New York: Basic Books. 1984. 241 p.

економічної теорії. Очевидно, що нова економіка XXI ст. створюватиме й новий тип діяльних людей, які не будуть залежати від держави і зможуть самі відповідати за власне майбутнє. Цей процес прискорюватиметься з розвитком інформаційно-мережевої економіки та системи різноманітних мереж: соціальних, культурних, дозвільних, ідеологічних, професійних, клубних, зі своїми ціннісними правилами, нормами мислення та поведінковими патернами. По суті до кінця XX ст. в економіці панували ієрархічні зв'язки. У XXI ст. сама економіка сприятиме мережизації людини, а мережеві характеристики набувають екзистенційного значення. Нова мережева реальність створює актуальну необхідність у нових теоретичних підходах до проблеми ролі й місця людини в економіці.

Поряд із ринковим способом адаптації людини до соціуму поширюється роль реципрокного способу соціалізації. Ідея реципрокності вважається одним із найважливіших теоретичних внесків соціології в збагачення категоріального апарату економічної теорії. Економічний зміст реципрокності був відображений М. Моссом в його праці «Нарис про дар» у вигляді потрійного зобов'язання – давати, приймати і відшкодовувати [give, take and return]⁶¹. Йдеться про відкриття принципово нового розуміння взаємозв'язку між ринком, перерозподілом і реципрокністю. Ці три сфери не можуть існувати незалежно одна від одної, оскільки кожна з них пов'язана з економічною діяльністю людини.

Екзистенційно важливою є проблема відчуження людини в соціально-економічній сфері. Відчуження – це особливий тип сприйняття індивідом світу і самого себе, коли природа, діяльність, речі, інші люди пасивно відособлені, має місце відрив суб'єкта від об'єкта. Відчуження може набувати всебічного характеру (від власності, праці, влади, політики, культури тощо). Як відомо, вперше поняття «відчуження» було запропоновано Гегелем, а потім досить ґрунтовно

⁶¹ Мосс М. Общества. Обмен. Личность. Труды по социальной антропологии. М.: Изд-во «КДУ». 2011. 416 с.

розвинуто К. Марксом у «Економіко-філософських рукописах 1844 року». Хоча пізніше у першому томі «Капітал» (1867 р.) К. Маркс фактично відмовився від використання категорії «відчуження», ввівши близьке до нього, але не тотожне, поняття «фетишизму» (товарного і грошового). В умовах відчуження результати праці набувають самостійного буття, незалежно від волі і планів індивіда.

Відчуження людини від діяльності (її економічної потреби) у XXI ст. може посилюватися внаслідок розвитку штучного інтелекту і перекручення змісту інфляції. Дедалі важче знайти баланс між задоволенням, зайнятістю і змістовним діяльнісним відпочинком людей. Суперечність між штучним інтелектом (для якого проблеми вільного часу немає) і працівником-людиною загострюватиметься. За М. Кастельсом, одним з найбільших викликів інформатизованій економіці може стати меритократія («влада гідних»), панування якої істотно збільшує ризик існування монополії на знання. Йдеться про загрози розвитку суспільства і людини з боку так званого «інформаційного капіталізму» внаслідок застосування деформованих мережевих технологій, які набувають особливої асоціальної природи⁶².

Відчуження людини є економічно неефективним, а отже, має бути подолано шляхом реалізації позитивної свободи, заснованої на феномені людини – неповторності й індивідуальності кожного.

Отже, очевидно, що предмет науки визначає її методологічний інструментарій (методологію). У міру освоєння науковою думкою предметної складової розвиваються і відповідні методи дослідження. Ускладнення змісту і логічної конструкції предмета економічної теорії визначено не лише множинністю теоретичних проблем економічної інтерпретації, а й дедалі більшим масивом методологічних прийомів дослідження (про це детальніше у розділі 2).

⁶² Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура. М.: ГУ ВШЭ. 2000. 608 с.

Розділ 2

МЕТОДОЛОГІЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ ХХІ СТ.

2.1. Методологія економічної теорії як система

Сьогодні в економічній теорії гостро стоїть завдання освоєння новітніх методологічних норм і стандартів, способів концептуалізації і методів дослідження. Саме така системна методологія дозволить пов'язати теоретичні перспективи з прикладною логікою наукових досліджень. Йдеться про органічний зв'язок рівнів філософської методології, методології економічної теорії та прикладної методології. Важливим є те, що методологія прив'язана до панівної в цей період наукової парадигми.

Методологія економічної теорії ґрунтується на філософському базисі, системних механізмах детермінації та пояснювальних статусів (індивідуалізм, холізм, постпозитивізм, герменевтика), інтенціональності та раціональності дослідження, свободі волі самого дослідника, нормативності економічного буття, значенні й інтерпретації тощо. Це формує фундаментальну основу для підвищення рівня рефлексивності економічної теорії. Використання сучасної методології дозволяє відійти від описовості та інтуїтивізму, посилити доказовість, застосовувати більш чітку аргументацію і логіку в наукових рефлексіях. Формування методологічної «самості» і справжньої індивідуальності вченого-дослідника триває роками і десятиліттями. Для вченого дуже важливим є цілісне відчуття самого себе, самоусвідомлення своїх можливостей в науковому пошуку. У цьому сенсі саме поєднання методології, критики й аналітики забезпечує творчість і свободу наукового пошуку.

Методологія реалізує свої потенціальні гносеологічні (епістемологічні) можливості не безпосередньо, а використовуючи для цього певну систему методів (інструментів) дослідження. На думку А. Гальчинського: «Методологія виконує синтезуючу функцію щодо методів аналізу, реалізує себе як вчення про наукові методи, інструменти та пізнавальні механізми економічного аналізу»⁶³.

Наукове економічне дослідження – це процес об’єктивного пізнання соціально-економічної реальності активним вченням. Результати такого дослідження повинні пройти певну процедуру легітимізації. Методологія дослідження являє собою систему правил вироблення знань та їх легітимізації. З цієї причини проблема методології та істинності знань економічної теорії набуває першорядного значення. Методологія систематизує методи, способи і прийоми пізнання об’єктивної дійсності, забезпечення достовірності отриманих знань про об’єкт дослідження, їх відповідність предмету дослідження, а також є засобом обґрунтування результатів і висновків проведеного дослідження.

Різні аспекти методології економічної теорії досліджуються багатьох працях зарубіжних учених: Е. Бейнхокера⁶⁴, Д. Макклоскі⁶⁵, Т. Пікетті⁶⁶, К. Поланьї⁶⁷, Д. Родрика⁶⁸, Д. Росса⁶⁹, М. Хаусмана⁷⁰ та ін. Перспективним методологічним питанням присвячені дослідження таких вітчизняних

⁶³ Гальчинський А. С. Економічна методологія. Логіка оновлення. Київ: АДЕФ-Україна. 2010. С. 70.

⁶⁴ Beinhocker E. D. Reflexivity, complexity and the nature of social science. *Journal of Economic Methodology*. 2013. Vol. 20. № 2. P. 330–342.

⁶⁵ Макклоски Д. Риторика этой экономической науки. *Философия экономики. Антология*. М.: Изд-во Института Гайдара. 2012. С. 399–418.

⁶⁶ Пікетті Т. Капітал у XXI столітті. Київ: Наш Формат. 2016. 696 с.

⁶⁷ Поланьї К. Избранные произведения (работы). М.: Территория будущего. 2010. 200 с.

⁶⁸ Родрик Д. Экономика решает: сила и слабость «мрачной науки». М.: Изд-во Института Гайдара. 2016. 256 с.

⁶⁹ Ross Dm. *Philosophy of economics*. New York: Palgrave Macmillan. 2014. 341 p.

⁷⁰ Hausman D. M., McPherson M.S. *Economic Analysis, Moral Philosophy, and Public Policy*. Cambridge University Press. 2006. 335 p.

економістів, як А. Гальчинський⁷¹, А. Гриценко⁷², П. Єщенко⁷³, Ю. Зайцев⁷⁴, М. Зверяков⁷⁵, В. Сіденко⁷⁶, В. Тарасевич⁷⁷, А. Філіпенко⁷⁸ та ін.

Проблема методології виникає у процесі своєрідної взаємодії об'єкта із вченим-дослідником, тобто суб'єктом, що пізнає об'єкт через предмет дослідження, використовуючи для цього систему певних методів. Важливе значення при виборі методологічних інструментів мають уявлення науковців про об'єкт дослідження, які склалися в цьому парадигмальному середовищі.

Методологія фактично є формою наукової соціально-рефлексійної свідомості. Центальною при цьому є роль суб'єкта, який пізнає об'єкт дослідження. Через методологію науки реалізуються способи обґрунтування наукових тверджень. Використання наукової методології дозволяє відійти від інтуїції в дослідженні, посилити доказовість, застосовувати більш чітку аргументацію і логіку в наукових рефлексіях.

За допомогою методології вчені-дослідники беруться вирішувати або проблеми, які сьогодні наукою ще не вирішені, або проблеми, які вимагають переосмислення і переходу від одних наукових завдань до інших. За М. Блаугом, методологія

⁷¹ Гальчинський А. Методологія аналізу економічної глобалізації: логіка оновлення. Економіка України. 2009. № 1. С. 4–18.

⁷² Гриценко А. Економічна теорія в сучасному світі. Економіка України. 2008. № 10. С. 40–54.

⁷³ Єщенко П. С., Арсеєнко А. Г. Нова парадигма розвитку економіки – настійливе веління нашого часу. Економіка і прогнозування. 2011. № 1. С. 28–47.

⁷⁴ Зайцев Ю. К., Москаленко О. М. Сучасна політична економія як теоретична основа економічного розвитку суспільства: у 2 кн. Кн. I. Філософсько-методологічні засади архітекτονіки предмета сучасної політичної економії. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т. 2018. 397 с.

⁷⁵ Зверяков М. Теоретична парадигма сталого розвитку та українські реалії. Економіка України. 2018. № 10. С. 10–31.

⁷⁶ Сіденко В. Методологічні засади аналізу глобальних кризових процесів. Економічна теорія. 2016. № 2. С. 85–99.

⁷⁷ Тарасевич В. М. Проблематика істини у світовій економічній науці. Економіка України. 2018. № 10. С. 88–100.

⁷⁸ Філіпенко А. Економічний світ: філософія. Економічна теорія. 2018. № 3. С. 29–44.

економічної науки означає те, «як економісти пояснюють»⁷⁹. Поза методологією на перше місце виходить суб'єктивізм дослідників, що створює непереборні труднощі отримання реально нових наукових результатів досліджень. Низький рівень методології перетворює економічну науку з активного пізнавального засобу, який постійно вдосконалюється, в конгломерат «незаперечних» істин, ранг яких не піднімається вище пропедевтики.

Проблема методології ускладнюється ще й тим, що з одного боку, результати дослідження повинні бути істинними та адекватними поставленій меті (завданням), а з іншого – неадекватність результатів поставленим завданням ще не означає їх помилковості. Ускладнення методологічних проблем тут пов'язане із множинністю і динамізмом епістемологічних норм і правил.

Економічна теорія складається із дослідників (науковців-економістів), які пропонують своє бачення наукової істини. Володіння науковою методологією, опора на досягнення науки, її фундаментальні результати забезпечують обґрунтованість і досконалість нових досліджень. Дослідник при цьому глибше проникає в сутність досліджуваних процесів (явищ).

Більшість науковців впевнені, що вони добре розуміють методологічні питання і здатні досить легко забезпечувати належний методологічний рівень свого дослідження. На перший погляд здається, що методологія є надто абстрактною і вузькопрофесійною темою. Насправді проблеми методології пов'язані із науковою практикою і мають прикладний характер. Методологічні проблеми є настільки глибокі й різнобічні, що вимагають окремих серйозних і тривалих досліджень. Методологія виконує функцію творення нових теоретичних ідей.

У центрі методологічного аналізу є гносеологічні (епістемологічні) передумови дослідження. Якщо такі передумови

⁷⁹ Blaug M. *Methodology of Economics, or Now Economists explain*. Cambridge: Cambridge University Press. 1980. P. 4–5.

найбільш повно й адекватно відображають об'єкт дослідження, навіть якщо вони раніше залишалися в науці без уваги, їх можна вважати достовірними, такими, що епістемологічно підтверджують закономірності розвитку об'єкта. Через методологію науки реалізуються способи обґрунтування наукових тверджень.

В економічній теорії важливо проводити чітку відмінність між проблемами онтології та гносеології (епістемології). Онтологічні засади економічної теорії пов'язані з об'єктивним буттям економіки (її місце в суспільстві, зв'язки із технологічними процесами, специфічні властивості, системні, структурні, причинно-наслідкові, функціональні та інші характеристики). Гносеологічні засади економічної теорії пов'язані із методологією досліджень. Економічна онтологія має справу із відповіддю на питання: «що таке ... ?» (наприклад, «що таке вартість або капітал?»), а економічна гносеологія – «як пізнати... ?» (наприклад, «як пізнати сутність вартості або капіталу?»). Економічна епістемологія ставить більш складне питання: «як дослідити ту чи іншу економічну категорію... ?» (наприклад, «як дослідити економічну категорію «вартість» або «капітал»?»).

За своєю будовою економічна теорія є системою фундаментальних знань про економіку, яка характеризує гармонію онтологічних та епістемологічних (гносеологічних) тверджень (вихідних засад), із яких виводиться власне зміст науки. Логіка пізнання сутності економічних процесів і явищ міститься у виявленні суттєвих (найважливіших) їх властивостей, які не є очевидними (експлікативними).

Отже, методологія систематизує методи, способи і прийоми пізнання, сприяє забезпеченню достовірності отриманих результатів і висновків. Надто спрощено, на нашу думку, розглядати методологію лише як сукупність методів і способів (ще вужче – інструментів) дослідження. Лише система наукової методології дає змогу дослідникам пізнати сутність економічних процесів і явищ.

Початком економічного дослідження є постановка проблеми. Якщо проблема є практично осмисленою, це створює передумови наступного успішного дослідження. Якщо проблема позбавлена сенсу, то її дослідження не даватиме належних результатів. Наскільки економіст здатен результативно проводити дослідження залежить як від опанування ним сучасного методологічного інструментарію, так і від його особистого життєвого досвіду, зокрема знання засад економічної науки, а також інших соціальних наук.

Методологія як система – це вимога дійсної науки. Гегель писав про те, що «формою, в якій існує істина може бути лише її наукова система»⁸⁰. Наукова система у цьому випадку – це теоретико-методологічне вираження властивостей, що належать об'єкту. Під методологією як системою будемо розуміти комплекс взаємодіючих методологічних елементів, що знаходяться у певних зв'язках і відношеннях один до одного, створюючи органічну єдність і цілісність. Зміст наукової діяльності визначається методологією як системою. Методологічне осмислення проблеми, перехід від одних наукових завдань до інших, що дозволяє глибше розкрити сутність економічних процесів і явищ – це теж напрям наукової діяльності, не менш важливий, але іншого плану.

Методологія – тип соціально-рефлексійної свідомості, який спрямований на вивчення вдосконалення і конструювання методів науки⁸¹. Проте таке розуміння методології науки розкриває її сутність лише загальною, а отже, необхідною є подальша конкретизація цього поняття та його поглиблене дослідження.

Будь-яку науку, зокрема економічну теорію, розвивають науковці (дослідники) і вона (теорія) віддзеркалює їх методологічне бачення та розуміння сьогоdnішнього та майбутнього стану об'єкта та предмета дослідження. Дослідник, описуючи предмет свого аналізу завжди виходить із певного

⁸⁰ Гегель Г. Система наук. Часть первая. Феноменология духа. Сочинения. Т. 4. М.: Издательство социально-экономической литературы. 1959. С. 13.

⁸¹ Новая философская энциклопедия. В 4 т. Т II. М.: Мысль, 2001. С. 553.

набору імпліцитних методологічних припущень. З історичного погляду важливу роль в розвитку методології економічної теорії відіграла праця К. Менгера «Дослідження про методи суспільних наук»⁸² і полеміка, що розгорнулася навколо цієї публікації між австрійською економічною школою і німецькою новою (молодою) історичною школою (насамперед в особі Г. Шмолера).

Визначення сутності методології ще недостатньо для вираження всього комплексу методологічних проблем економічної теорії. Насамперед мають бути обґрунтовані принципи методології як системи. Єдиного загальноприйнятого розуміння принципів методології дослідження в економічній теорії не існує. Не претендуючи на концептуальність підходу до ідентифікації категоріального змісту поняття «методологічний принцип», пропонуємо такі методологічні принципи економічної теорії: цілісність, системність, суб'єктність, плюралізм, процесність, генезис, самоорганізація, які спрямовані на поглиблений аналіз внутрішніх сутнісних зв'язків, що пов'язують складові економічних систем. Мінімально достатніми є три принципи здійснення системного дослідження: принцип послідовного руху за етапами формування системи; принцип узгодження мети розвитку окремих підсистем для розвитку системи загалом; принципи багаторівневого опису системи. Із методологічними принципами пов'язані принципи наукового дискурсу: зрозумілість, правдивість, істинність і правильність. Якщо ці принципи не дотримуються, дискурс не даватиме реальних результатів, унеможливлуватиме процедуру обґрунтування дійсно наукових висновків⁸³.

Для методології економічної теорії як системи важливим є поєднання принципів індивідуалізму і холізму. Найбільш

⁸² Menger C. Untersuchungen über die Methode der Socialwissenschaften, und der Politischen Oekonomie insbesondere. Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot, 1883. 291 p.

⁸³ Бьолер Д. Відповідальність за майбутнє глобальної перспективи. Київ: Стилос. 2014. С. 62.

виваженням є підхід, коли розглядається модель економічного суб'єкта, який, по-перше, здатний діяти як незалежний індивід (індивідуалізм), що покладається на свої сили, а по-друге, є членом родини, професійної групи й організації, соціальної, політичної, культурної або релігійної спільноти, тобто бути членом громадянського суспільства (холізм).

Методологія холізму полягає у тому, що дійовими особами економічного розвитку є різного роду метасуб'єкти (групи, коаліції, організації), яким явно або неявно приписується надіндивідуальна суб'єктність. Такими суб'єктами (з погляду прикладного підходу) можуть бути організації як ключові агенти інституційних змін⁸⁴, або групи (коаліції) згідно з теорією розподільчих коаліцій М. Олсона⁸⁵. Забезпечення об'єктивного аналізу метасуб'єктів у межах холістичного підходу передбачає необхідність дезагрегування інститутів, тобто відмови від їх розуміння як агрегованих гомогенних систем і виділення певного проміжного рівня суб'єктності, що знаходиться між інститутами та індивідами. У методології холізму недооцінюється роль індивідів у формуванні та розвитку інститутів. Результатом може стати реїфікація, тобто надання інститутам онтологічного статусу автономних метасуб'єктів, які ніби незалежні від діяльності індивідів.

Методологічний принцип індивідуалізму заснований на двох фундаментальних моментах: 1) первинності індивідів перед економікою, що передбачає необхідність «починати» з індивіда при поясненні змісту економічних процесів і явищ; 2) екзогенності економіки для індивідів, коли економічні системи є частиною зовнішнього середовища індивідів⁸⁶. Онтологічно індивід не може не розглядатися як найважливіша

⁸⁴ North D. C. Institutions, institutional change and economic performance. Cambridge: Cambridge University Press. 1990. 152 p.

⁸⁵ Olson M. The Rise and Decline of Nations: Economic Growth, Stagflation, and Social Rigidities. Yale University Press. 1982. 276 p.

⁸⁶ Boyer P., Petersen M. The naturalness of (many) social institutions: Evolved cognition as their foundation. Journal of Institutional Economics. (2012). Vol. 8. No. 1. P. 1–25.

суспільна одиниця. Гносеологічно економічне дослідження краще розпочинати з більш простих моделей поведінки індивідів, а вже потім переходити до дослідження більш складних економічних інститутів і систем. Методологічно важливо бачити, що домінування індивідуалізму, особливо в крайньому вираженні, «рафінованого» індивідуалізму неокласики, втіленням якого є «модель робінзонади» (crusoemodel), надто спрощує дослідження реальних економічних процесів.

Основою наукових досліджень в економічній теорії є, на наш погляд, методологічна тріада: «об'єктивна дійсність» – «неупереджений аналіз» – «достовірні результати». Псевдонауковість досліджень формує хибний трикутник «викривлена (фейкова) дійсність» – «недоборочесність в аналізі» – «маніпулятивні результати». Як підсумок, дезорієнтація суспільства як генерального кінцевого замовника наукових досліджень, викривлення суспільних уявлень про економіку та економічні відносини. В результаті на периферії досліджень залишаються суспільно важливі проблеми соціально-економічного розвитку.

Зростає значення системної єдності позитивної і нормативної функції економічної теорії. Недооцінка ефектів непродуманих рішень і свідомо архаїчних оцінок призводить до вкрай негативних наслідків. Без повного розуміння нинішнього стану економіки неможливо дати відповідь не тільки на питання, що і як відбувається сьогодні та буде відбуватися завтра, але і як має відбуватися.

Звернемо увагу ще на один аспект проблеми методології. Роль і значення методології економічної теорії науково проявляється в умовах ускладнення економічних систем, коли стосунки між економічними суб'єктами стають неочевидними. Якби розвиток економічних систем був очевидним і однозначним, то економічна теорія була б непотрібною. Те саме можна сказати про очевидність реагування економічних суб'єктів на реалізацію певної державної політики відповідно до окреслених поведінкових правил. Зазначимо, що К. Попер поряд із Світом 1 (матеріальними об'єктами) і Світом 2

(психологічними станами) виділяв неочевидний Світ 3, в якому плоди людської свідомості набувають автономного існування та впливають на взаємодію людей із Світом 1⁸⁷.

Поглиблення пізнання способів зв'язку (patterns) в економічних процесах, які вже отримали або навіть не отримали категоріального вираження, вимагає формування відповідної методології, прийнятної для аналізу економічних систем різних історичних епох.

Вирішення методологічних проблем економічної теорії особливо стає необхідним в умовах невизначеності в розвитку економіки. Як зазначав у «Чорному лебеді» Насим Ніколас Талеб, значення має те, чого ми не знаємо, адже саме непередбачуване змінює наше життя⁸⁸. Наявність різноманітних непередбачуваних обставин обмежує застосування чисто детерміністських методологічних тверджень в економічних дослідженнях, вимагає нових методологічних підходів.

Важливо ґрунтовно дослідити соціально-економічні процеси різного стану глибини і складності, чіткіше розмежувати «видимі» поверхневі форми і «невидимий» глибинний зміст економічних процесів і явищ. Конкретному історичному періоду притаманний і певний епістемологічний простір, який обумовлює можливості дослідження. Кожна концепція чи теорія є результатом певного інтелектуального та культурного дискурсу, що обумовлений певними цінностями, мовою, механізмами сприйняття економічних процесів та їх ієрархією⁸⁹.

У філософсько-теоретичному аспекті найбільш значущі методологічні проблеми вибору гносеологічної платформи економічної теорії зводяться до двох питань: по-перше, про пізнаванність або непізнаванність економіки; а по-друге, здатності суб'єкта залишатися об'єктивним у процесі такого

⁸⁷ Popper K. Knowledge and the Body-Mind Problem. London: Routledge. 1994. 170 p.

⁸⁸ Taleb N.N. The Black Swan: The Impact of the Highly Improbable. London: Penguin. 2007. 444 p.

⁸⁹ Фуко М. Археологія знання. Київ: Вид-во Соломії Павличко. 2003. 326 с.

пізнання⁹⁰. Позитивістська (точніше його сучасна форма – неопозитивізм) методологія говорить про те, що економіку можна пізнати, використовуючи раціональні методи, і таке пізнання здійснює суб'єкт за допомогою певних методологічних процедур, який здатний зберегти нейтралітет і об'єктивність відносно досліджуваного об'єкта. Очевидно, що позитивізм (неопозитивізм) претендує (і часто небезпідставно) на роль універсальної методології. Проте існує й інший погляд, за яким гносеологічні здібності людини оцінюються досить скептично. Крім того, відкидається, що суб'єкт може бути певною мірою об'єктивним у процесі пізнання. Будь-який дослідник зважає на певні цінності, переконання, переваги та ідеологію обумовлених завдань⁹¹. Через це його погляд на економіку здебільшого заздалегідь зумовлений вимогами тієї соціальної групи, до якої він належить. Бажає цього дослідник чи ні, але його світогляд диктує його ставлення до об'єкта дослідження. Якщо реальність сприймається у термінах певного світогляду (ідеології), то такою буде й методологія дослідження. Це означає, що результати дослідження завжди містять певну «нормативну» функціональну складову.

Отже, гострою є проблема розмежування між методологією та ідеологією. Ідеологія часто спрощує і абсолютизує одержані результати дослідження, коли вони є вигідними (і навпаки, коли вони є не вигідними). Наукова методологія – це насамперед гносеологічне осмислення об'єктивної реальності, на неї поширюється картезіанський принцип «піддавай все сумніву». Дихотомія «методологія/цінності» є очевидною для економічної теорії. Неможливо вимагати від вченого-економіста відмовитися від своїх ціннісних суджень. Економічна теорія не може не бути наукою, яка б не ставила й не вирішувала проблему вибору соціально-економічних цілей.

⁹⁰ Kratochwill F., Ruggie J.G. International organization: a state of the art of an art of the state. International Organization. 1986. Vol. 40. № 4. P. 753–775.

⁹¹ Філософська наука, яка досліджує цінності як змістовні ідеали та імперативи людського буття, що обумовлюють мотиви діяльності індивідів називається аксіологією (від грец. *axia* – цінність, *logos* – учення).

Наукова методологія передбачає пізнання економічних процесів і явищ на основі потенціювання їх руху до іншого (потенційно більш високого) рівня. Динаміка (розвиток) при цьому означає появу нових властивостей системи, виникнення нових структур, формування нових функціональних зв'язків, становлення нових інститутів. Водночас в економіці мають місце структури та інститути, що є інваріантами, тобто такими, що не змінюються, для яких характерний певний стійкий, але історично обмежений варіант розвитку. Дія таких інваріантів стабілізує відповідно до поточних і перспективних цілей, ціннісних орієнтирів функціонування і розвиток економіки.

Змістовний аналіз системних соціально-економічних зв'язків, які мають постійно змінюваний характер, є нелінійними і діють у взаємозалежності між собою, дозволяє провести синергетична методологія. Методологічними припущеннями синергетичного аналізу соціально-економічних систем можна вважати: відкритість (незамкнутість) систем; нелінійність економічних трансформацій; імовірнісну неоднозначність цілей розвитку систем; нерівновагу систем (здатність до самоорганізації); незворотність процесів еволюції систем. Синергетична методологія забезпечує наукове дослідження економіки як відкритої системи, що саморозвивається, аналіз її структури, принципів функціонування та розвитку^{92, 93, 94}. Синергетика – вчення про самоорганізацію складних систем, а також про перетворення хаосу на порядок.

Синергетичну методологію розроблювали кілька наукових шкіл: класичну модель синергетики репрезентує школа Г. Хакена, модель термодинаміки нерівноважних процесів (один із різновидів синергетики) – школа І. Пригожина. Це основні методологічні пояснення розвитку складних систем, що функціонують на основі самоорганізації.

⁹² Занг В.-Б. Синергетическая экономика. Время и перемены в нелинейной экономической теории. М.: Мир, 1999. 335 с.

⁹³ Евстигнеева Л. П., Евстигнеев Р. Н. Становление экономической синергетики. Общественные науки и современность. 2012. № 1. С. 122–133.

⁹⁴ Князева Е. Н., Курдюмов С. П. Основания синергетики: Синергетическое мировидение. М.: ЛИБРОКОМ. 2018. 256 с.

Класичною працею, в якій закладено засади синергетичної методології, вважається книга Г. Хакена «Синергетика» (1978), що є прикладом аналізу самоорганізації систем⁹⁵. Для опису ступеня впорядкованості системи з усього набору величин (змінних) Г. Хакеном були виділені «параметри порядку». Саме вони підпорядковують собі поведінку окремих підсистем складної системи. Зрештою поведінка всієї системи залежить від поведінки цих параметрів порядку. Виділення параметрів порядку дало можливість провести науковий аналіз процесу самоорганізації систем і впорядкування їх елементів, з подальшим виходом системи в новий стан, для якого характерна більш впорядкована поведінка її підсистем. В.-Б. Занг, спираючись на параметри порядку Г. Хакена, показав, що поведінка складної системи визначається по суті поведінкою дуже малої кількості змінних, а тому навіть дуже складні системи в методології дослідження можуть бути зведені до простих утворень⁹⁶.

І. Пригожин дослідив самоорганізацію систем через поняття хаосу і порядку. При цьому розрізнявся динамічний хаос на мікрорівні і дисипативний хаос на макрорівні⁹⁷. Наближення системи до рівноваги відбувається на основі дисипативного хаосу й урівноваження відповідних дисипативних структур. Дисипативні явища є формою макрореалізації хаотичної динаміки⁹⁸. Зважаючи на положення синергетичної методології стає зрозумілим, що хаос є важливим джерелом кожного наступного системного порядку, сприяючи об'єднанню простих структур у складноутворені⁹⁹.

І. Пригожин вважав, що синергетика – це концепція нерівноважної динаміки, або теорія самоорганізації нелінійних

⁹⁵ Хакен Г. Синергетика. М.: Мир. 1980. 405 с.

⁹⁶ Занг В.-Б. Синергетическая экономика. Время и перемены в нелинейной экономической теории. М.: Мир. 1999. С. 266–267.

⁹⁷ Пригожин И., Стенгерс И. Время. Хаос. Квант: К решению парадокса времени. М.: Едиториал УРСС. 2014. С. 208–209.

⁹⁸ Николис Г., Пригожин И. Познание сложного: Введение. М.: ЛЕНАНД. 2017. 344 с.

⁹⁹ Витгенштейн Л. Логико-философский трактат. М.: АСТ. 2010. 192 с.

динамічних середовищ, яка задає нову матрицю бачення об'єкта як певної складності.

Для економічної теорії важливим є метод теорії ансамблів, що розвивається в рамках синергетичної методології. Аналіз еволюції і самоорганізації систем ускладнюються разом з ускладненням самих систем¹⁰⁰. Теорія ансамблів стала для І. Пригожина вузловим пунктом розуміння природного упорядкування системи в часі. Синергетична методологія виходить за межі розуміння часу як параметра, що описує лише послідовність руху окремих систем. Нелінійний розвиток передбачає, що «адекватний опис хаотичних систем, еволюції в часі, що включає в себе незворотність та ймовірність, можна досягти лише на рівні ансамблів»¹⁰¹.

Згідно з теорією часу М. Хайдеггера¹⁰², минуле – це «пам'ять» системи, майбутнє – це безліч можливих траєкторій еволюції системи. Тому справжній час – це не послідовність, а постійна наявність часових структур (Zeitlichkeit)¹⁰³. Часові структури органічно прив'язані до організаційних і функціональних тенденцій еволюції системи, структура якої є певною комбінацією низки структур різного віку, сфери локалізації яких взаємоперекриваються. При цьому структури є формою існування системи, а система виникає тоді, коли з'являються її структури.

Методологія синергетики дозволяє визначати різні види кризових станів: «криза народження» (виникнення нової системи); «криза повороту» (розвиток системи за новою траєкторією за наявності початкових незначних змін); «криза перетворення» (радикальні зміни системи та перехід до нового її стану); «криза занепаду» (повернення системи до попереднього, менш досконалого стану); «криза розриву»

¹⁰⁰ Пригожин І., Стенгерс І. Время. Хаос. Квант: К решению парадокса времени. М.: Едиториал УРСС. 2014. С. 131–146.

¹⁰¹ Пригожин І., Стенгерс І. Время. Хаос. Квант: К решению парадокса времени. М.: Едиториал УРСС. 2014. С. 208.

¹⁰² Хайдеггер М. Время и бытие. М.: Республика. 1993. 447 с.

¹⁰³ Heidegger M. Sein und Zeit. 16 Auflage. Max Niemeyer Verlag Tübingen. 1986. P. 328–331.

(утворення двох систем з однієї, кожна з яких розвивається за власною траєкторією); «криза злиття» (об'єднання двох систем в одну); «криза наростання вади» (неможливість адаптації системи до впливу деструктивних (зовнішніх або внутрішніх факторів); «криза деградації» (поступова руйнація системи); «криза вичерпання ресурсів» (зменшення або вичерпання потенціалу розвитку); «криза винищення» (ліквідація системи).

У синергетичній методології функціонування системи характеризується нелінійністю, нестійкістю, незамкнутістю, динамічною ієрархічністю (емерджентністю), що обумовлюють процеси трансформації та оновлення системи. У методологічному розумінні наведене вище дає можливість знаходити нові підходи до концептуального розуміння сутності та механізму розвитку економічних систем. Порядок та трансформація необхідні та достатні фази процесу системного розвитку. Ефект синергетичної взаємозалежності формує при цьому умови динамізації економіки.

Синергетичний ефект породжує досить численні й до кінця не вивчені чинники розвитку системи та комбінації їх взаємовпливу. Важливо, що співвідношення між докризовим і післякризовим порядком системи ніколи не буває лінійним; це не відношення просто причини і наслідків.

Емпіричні знання про економіку дослідник отримує на основі наявної інформації (статистичної, фактичних даних зі ЗМІ та Інтернету, власних спостережень), яка використовується для підвищення об'єктивності теоретичних знань. Інформаційні джерела надають науці основоположні коди, що створюють умови розширення дослідницьких можливостей. Вчений повинен належним чином осмислювати і категоризувати інформацію, вибудовувати на її основі правильні теоретичні конструкції. Однак, якщо інформація недостовірною, або некоректною, постає проблема ілюзорності дослідження, яке не може бути дійсно об'єктивним.

Сьогодні професійне товариство економістів дедалі менше відчуває дефіцит інформації для досліджень. Проте

загострюється проблема сенсу цієї інформації, її реальної значущості для пізнання економічного об'єкта. Розуміння об'єктивної дійсності в економіці ускладнюється засміченістю дезінформації. Така ситуація віддаляє економіста від реальності, наближаючи його до фіктивної моделі дійсності. Створюються умови для отримання такого результату дослідження, який суперечить об'єктивним фактам.

Найважливішою є роль медійної інформації. В медійно насиченому світі складається враження, що суспільство знає «все», даючи відповіді на усі питання сьогодення. Пошук економічної інформації для дослідження часто зводиться до процедури звернення до пошукового алгоритму Google. На нашу думку, знайти у такий спосіб наукові відповіді на економічні проблеми навряд чи можливо.

У реаліях «постправди» пошук істини втрачає сенс. Економіка дедалі повніше проявляється в дуалістичному світі, де розмежовуються буття та видимість, реальність і концепт. Суспільство, за Ж. Бодріаром, лише споживає та відтворює медійні ідеї, символи, сенси та зображення. Йдеться про перехід дослідження від благ як речей до благ як знаків. На цій основі стандарти споживання постійно розширюються, формуючи більш ефективні системи маніпулювання інформацією як знаком. На перший план виходить засилля гіперреального, тотальна симуляція і «самовдоволення» знака. Як підсумок, втрачається принцип первинності споживної вартості товару, фундаментальне значення набуває знак, а споживна вартість стає простим додатком до знаку¹⁰⁴.

Із проблемою економічної інформації безпосередньо пов'язана проблема методологічної значущості математичних моделей. Як відомо, по-новому переосмислила роль математики в економічній теорії маржиналістська теорія. Якісна відмінність між фактичними та очікуваними величинами, ризикованістю і капіталізацією, запасами і потоками та ін. позначається й на їх кількісних характеристиках. Наголосимо на

¹⁰⁴ Baudrillard J. For a Critique of the Political Economy of the Sign. 1972. 214 p.

важливості розмежування величин «ex ante» та «ex post», без чого неможлива побудова динамічних економетричних моделей.

Формування, трансляція і розвиток методології закономірно формує певну мову економічної теорії, яка забезпечує необхідний рівень викладення матеріалів і результатів дослідження. Мова – це не просто набір букв, символів і слів. Слова, з одного боку, характеризують певні процеси і явища, але з іншого – вони передають значення їх сенсів. Кожна наукова концепція має свої термінологію та мову. Через наукову мову підтверджується ідентичність теорій. Науковий підхід пов'язаний із вимогою рефлексійного контролю над використанням певних слів і термінів. Наукова діяльність при цьому проявляється у розробці більш точних смислів щодо термінів, які використовуються. Як підсумок, виникають специфічні конструкти мови тієї чи іншої науки. Будь-який мовний знак відображає певні асоціації та стає носієм індивідуальних звичок автора наукового тексту. З іншого боку, мова стає середовищем, в якому здійснюється наукове дослідження.

Отже, наукова методологія важлива з погляду риторики, мовних засобів переконання економічного співтовариства. Взаємозв'язок наукової думки і наукової мови був досліджений у концепції Л. Вітгенштейна у контексті «фонових простору значень», тобто сукупності «знаків». У процесі розвитку науки виникають нові типи мови або нові «мовні ігри»¹⁰⁵.

Проблема поєднання змісту теоретичних досліджень із мовними конструкціями є реальною. При цьому виникає проблема герменевтики, коли в центр уваги ставлять питання інтерпретації, розуміння і тлумачення результатів дослідження. Герменевтичні взаємовідносини мають місце між дослідником – автором наукового матеріалу, самим матеріалом і читачем (споживачем) цього матеріалу. При цьому методологія дослідження корелюється із методом викладення

¹⁰⁵ Витгенштейн Л. Философские работы. Ч. I. М.: Гнозис. 1994. С. 90.

матеріалу. Це означає, що методологічні рефлексії передбачають і тлумачення матеріалів дослідження.

Наукове знання змістовно об'єктивується (апробується) у письмових текстах (статтях, монографіях). Через письмовий текст відбувається апробація результатів наукових досліджень. Саме у цій формі (інша форма – виступи, доповіді на наукових заходах-конференціях) наукове знання найчастіше «розпредмечується», тобто знаходить своїх споживачів і послідовників. Знання перебуває у стані фактичного анабіозу, якщо воно не затребуване, а відповідні тексти нікого не цікавлять.

Наукове дослідження – це процес об'єктивного пізнання дійсності активним дослідником, досягнення ним істини. Кожний економіст-теоретик має свій досвід входження в простір істини. Як вказує В. М. Тарасевич, нам треба «навчитися визначати міру і відносність цілісної істини, жорсткі умови, передумови і межі, в яких економіко-універсумне знання відповідає тій чи іншій сфері надскладного людинорозмірного об'єкта»¹⁰⁶. Постійна вірність істині – основа моралі справжнього науковця. Невігластво немає нічого спільного із наукою.

Наука ґрунтується на тому, що будь-яке твердження повинно мати обґрунтування. Нерозважливі припущення, а тим більше упереджені твердження не можуть вважатися науковими. Науці не потрібні галасливі думки. Наукові конструкти мають бути вільними від ілюзій. У процесі наукового дослідження слід покладатися насамперед не на талант чи вдачу, а на методологічну розсудливість. Наука повинна завжди прагнути до точного відображення об'єктивної дійсності.

Це важливо тому, що завжди існує можливість підміни дійсно наукових результатів дослідження власними уявленнями окремого дослідника. Йдеться про такий можливий гносеологічний контекст як своєрідна міфологізація соціально-економічної дійсності, що інтерпретується.

¹⁰⁶ Тарасевич В. М. Проблематика істини у світовій економічній науці. Економіка України. 2018. № 10. С. 97.

Вкажемо тут, що надмірна увага до критерію «корисності знання» може заперечувати наявність самої істини, підкреслюючи визначення лише відносних істин. Як відомо, ідея перетворення критерію істинності знання в його корисність була запропонована ще філософами-прагматиками кінця XIX–початку XX ст. Поняття істинності в науці не може втрачатися.

В економічній теорії важливою є проблема поєднання істини та етики (моральності) наукових досліджень. Дилема «істина і моральність» є важливою: дійсно чи впливають етичні орієнтації дослідника на істинність результатів його дослідження? На нашу думку, лише на основі моральності буде забезпечений «невіддільний аспект оцінки, вибору та дії»¹⁰⁷. По суті моральність можна розглядати як необхідний гносеологічний аспект в економічній теорії. Моральність не заважає вченому-економісту бути неупередженим дослідником. Кінець кінцем доброчесний науковий дискурс буде визначати релевантний критерій істини.

Етика академічної недоброчесності виявилася в Україні надзвичайно агресивною, що не могло не применшити суспільну значущість позицій справжніх науковців. Доброчесність тих, хто генерує релевантну наукову інформацію повинна бути вирішальною і найважливішою. Загалом зрозуміло, що насамперед фаховий рівень та доброчесність дослідників є надійною основою належної науковості проведення досліджень. Низький фаховий рівень та академічна недоброчесність – прямий шлях до деградації науки.

Легкодоступна інтернетівська інформаційна інфраструктура дає можливість псевдонауковцям перетворювати тривалий та важкий процес наукового дослідження у простір масового плагіаторства і наукового нігілізму. Якщо економіст пише про процеси і явища, на яких він погано розуміється, реального наукового результату досягнуто не буде.

¹⁰⁷ Commons J. R. Institutional economics. Its place in political economy. Vol. 1. N.Y.: Macmillan. 1934. P. 16, 105.

Зауважимо, що нескінченний потік медійних повідомлень може як допомагати досліднику, так і заважати йому, перекручуючи реальну економічну інформацію.

Економічна теорія має нелінійний епістемологічний простір, для якого характерні специфічні моделі сприйняття предмета, ціннісні коди культури та моральні й інтелектуальні практики.

Лише використання методології як системи буде забезпечувати достовірність висновків як результату дослідження. В іншому разі вони лише формально відповідатимуть певним вимогам. Прикладні рекомендації та пропозиції при цьому мають бути обґрунтованими і відображати науковий погляд на соціально-економічну дійсність. Маніпулювання результатами досліджень – прямий крок до популізму в економічній політиці.

Розглядаючи економіку з погляду свого предмета, економічна теорія виявляє її якісно різні властивості, функції, явища, процеси, етапи розвитку. Методологія економічної теорії як система дозволяє охопити у процесі дослідження об'єкт максимально всебічно. У такий спосіб забезпечується й агреговане цілісне знання про предмет дослідження. Таке знання являє собою синтез знань про різні сторони предмета.

Отже, системна наукова методологія дозволяє якнайглибше з'ясувати виклики і трансформації економіки ХХІ ст. Методологія економічної теорії як системи забезпечує гносеологічні (епістемологічні) умови для проведення достовірних об'єктивних досліджень.

2.2. Перспективи оновлення методології економічної теорії у ХХІ ст.

Традиційні методологічні уявлення та установки перешкоджають економістам проводити належне наукове дослідження назрілих проблем економіки ХХІ ст., не дають можливості повною мірою оцінити логіку розгортання нових

процесів, зрозуміти їх глибинну сутність. Тому в пошуку нових і ефективних методологічних підходів слід звертатися до нових сторін гносеології (епістемології) економічної теорії. Загалом постає питання: наскільки адекватно в реаліях сьогодення економічна теорія відображає економічну дійсність? Проблема істинності та адекватності не лише в стані самої науки, а в масштабній трансформації методології дослідження. Економічна теорія знаходиться в процесі розвитку: з'являються нові наукові теорії і школи, освоюються нові методи дослідження.

Аналіз економіки XXI ст. передбачає використання нової якості методології дослідження. Наука успішно розвивається, коли її концепт є евристичним, відкритим для критики, тобто таким, що допускає його заміну іншим концептом, більш методологічно розробленим і сучасним. Будь-яка теорія не створюється назавжди, вона може спростовуватися (йдеться про фальсифікаціонізм – за К. Понпером), щоб бути поглинутою більш досконалою. Новітній тезаурус наукового мислення вже спирається не на усталені теоретичні презумпції, а на методологічно правильно визначені особливості економіки XXI ст.

Початок XXI ст. підкреслює необхідність динамічного характеру економічної теорії як науки. Властива їй, як і будь-якій іншій галузі суспільствознавства, рефлексія – прагнення до критичного перегляду наявних теоретичних та концептуальних конструкцій, є одним із форм вираження евристичного потенціалу економічної теорії. Зміст концептуально-методологічних підходів не може не змінюватися у відповідь на нові виклики часу, які диктують процеси глибинної соціально-економічної трансформації, що відбуватимуться у XXI ст. Нова методологія економічних досліджень (своєрідне методологічне перезавантаження) має відповідати складності багаторозмірної широкоформатної економіки XXI ст. Об'єктивність реальних фактів забезпечує конкретність та адекватність наукового дослідження. Безумовно, еволюція предмета досліджень вимагає нових методологічних підходів у науці.

Хоча абсолютна кореляція має місце далеко не завжди, адже розвиток методології має власну логіку, часто незалежну від трансформації соціально-економічної дійсності.

З опануванням методології «економікс» у 90-х рр. вітчизняна економічна теорія засвоїла низку нових способів дослідження, які активно розвивалися й розвиваються на Заході. Ці способи пов'язані насамперед з функціональним аналізом. Проте негативним явищем стало загублення цілих шарів методологічної культури, що пов'язані із системним логіко-історичним мисленням. Без такого мислення нереально пізнати сутність соціально-економічних процесів і явищ ХХІ ст. Лише функціональний підхід тут є недостатнім. Втрата системного мислення призводить до фрагментації дослідження. Все це посилюється байдужістю суспільства до розробок і рекомендацій економічної теорії. Актуального поширення набули думки різного роду експертів, прикладні пропозиції яких не ґрунтуються на глибинних теоретичних дослідженнях реальних економічних процесів.

Здебільшого продовжує використовуватися марксистська політекономічна (постмарксистська) методологія з її діалектичною логікою та історико-матеріалістичним інструментарієм (продуктивні сили і виробничі відносини, закон їх відповідності). Водночас для українських економістів залишається характерним недостатній рівень знань про методологічний зміст сучасного ортодоксального мейнстріму.

Методологічні виклики, з якими нині стикається економічна теорія, гостро ставлять питання вибору певних методологічних альтернатив, зокрема правил побудови рефлексій, змістовних принципів дослідження. Чисто вербальні правила міркувань вже не дають належного результату. Зменшення уваги економічній теорії до змістовних онтологій надмірно розширює роль аналітичного інструментарію, що призводить до проблем з предметним змістом теоретичних моделей.

Поява нових методологічних новацій у відповідь на гострі виклики суспільного розвитку – нормальне явище в розвитку будь-якої науки. Нові об'єктивні соціально-

економічні проблеми і виклики настійно вимагають теоретико-методологічних відповідей. За новими реальностями проявляється імплікативний економічний порядок (за Д. Бомом¹⁰⁸), що містить різні можливості. Це означає, що економічній теорії доведеться працювати з новими методологічними перспективами, які будуть відображати як імплікативні, так й експлікативні прояви. При цьому економічний порядок буде структурувати світ духовних і ціннісних архетипів.

Економічна теорія у XXI ст. буде принципово змінюватися на основі розширення обсягу емпіричного матеріалу, нових більш ефективних методологічних можливостей його обробки. Який же характер і динаміка розвитку нового в методології економічної теорії? Вже нині має місце початок формування якісно нової економічної методології, яка матиме істотно відмінні сутнісні характеристики порівняно із звичною методологією економічної теорії XIX–XX ст. Динаміку цього процесу сьогодні неможливо зобразити однозначно, вона буде характеризуватися нелінійністю та можливістю швидкого (навіть вибухоподібного) розвитку за певних умов. Характер процесу розвитку економічної методології може проявлятися як повільне наростання ознак нового; із різким підвищення темпів росту при досягненні певного порогу, або істотного падіння темпів поширення нового.

У методології важливо проводити відмінності між логікою розвитку економічної теорії та природничих наук. Економічна теорія через специфіку свого предмета і методологію не може перетворитися в науку природничого типу, що ґрунтується на міцному емпіричному фундаменті і широкому використанні математики. Закономірності економічного розвитку (економічний порядок) не тотожні із законами природи (природний порядок). Розвиток фізики, хімії, біології має, як правило, лінійну і поступальну траєкторію, коли нові теорії або спростовують попередні або включають їх в себе як окремі випадки. Еволюція економічної теорії описується

¹⁰⁸ Bohm D. Wholeness and the Implicate Order. London: Rotledge. 1980. 284 p.

іншим рухом, коли різні теорії співіснують одна з одною. Безумовно, це посилює загрозу суб'єктивізму в економічній теорії. Сьогодні економічний суб'єктивізм проявляється передусім на основі заміщення наукової теорії – постійним і малопродуктивним дискурсом.

Справжнє екзистенційне значення для сучасної економічної теорії має формування культури компромісів і консенсусів у ході наукових дискурсів. Лише такі дискурси дають реальний приріст знань про економіку, в іншому разі – вони перетворюються у загальний обмін думками.

Ньютонівські принципи механіцизму досі глибоко вкорінені в економічну теорію. Часто вважається, що соціально-економічні зміни є формою руху (вперед, назад, прогрес, регрес), який зрештою підпорядковується детерміністським законам механіки (динаміки, статистики). З погляду сучасної логіки та епістемології стає зрозумілим, що принципи причинності не є абсолютними, а індукції – повними.

Щоб зрозуміти закономірності процесу трансформації методології економічної теорії, важливо розглянути цей процес в історичному контексті (насамперед протягом ХХ ст.). У минулому столітті відбулося багато кардинальних змін методології економічної теорії. Вирішальним був початок ХХ ст., коли набула поширення маржиналістська методологія, основою якої стала теорія корисності К. Менгера і модель загальної рівноваги Л. Вальраса. У маржиналізмі на відміну від класичної політичної економії соціальна (а тим більше класова) типологія економічних суб'єктів вже не відігравала суттєвої ролі. Центральне значення мав функціональний поділ суб'єктів економіки. Маржиналізм радикально змінив категоріальний апарат економічної теорії. Значущими стали такі поняття: граничність, корисність, очікування, оцінка, капіталізація, узгодженість передбачуваних рішень економічних суб'єктів, ймовірні сценарії прийняття економічних рішень та ін. Маржиналісти почали розглядати категорію суб'єктивної «корисності» як базову. Саме на основі маржиналізму сформувалася сучасна неокласична концепція.

Якщо розглядати історію розвитку економічної методології, то, безумовно, ефективною методологією економічної теорії у XIX ст. була діалектика, базис якої – класична німецька філософія. Проте вже на початку XX ст., як вже зазначалося, почала переважати методологія неокласичного маржиналістського аналізу. З цього часу неокласична ортодоксальна парадигма утворила світовий мейнстрім економічної теорії, що на рівні викладання економічної науки знайшло своє відображення в методиках підручника «Економікс». По суті і сьогодні вона є єдиною канонічною методологією економічної теорії.

Отже, зміна методологічного розуміння об'єкта і предмета дослідження не є чимось незвичним. Так, досить спрощене розуміння матерії у ньютонівській фізиці нині вже не відповідає вимогам квантової фізики, яка припускає наявність «плинної» матерії. Так і в економічній теорії, наприклад, матеріалістична діалектика як методологія вже не вписується в сучасне розуміння методологічних проблем економіки XXI ст.

На наш погляд, найперспективнішою в сучасних умовах для економічної теорії є синергетична методологія з її ефективними методами дослідження емерджентних систем. Синергетична методологія, що є більш високою формою наукового пізнання, наприклад, порівняно із діалектикою не відкидає її методи і прийоми як повністю застарілі. Синергетика включає діалектику у свій зміст у переробленому («знятому») вигляді як необхідний момент методологічного освоєння предмета, даючи їй у XXI ст. сучасну наукову інтерпретацію¹⁰⁹. Проте у вітчизняній економічній теорії нова синергетична методологія опановується дуже складно і повільно.

Змістовний бік новітньої методології економічної теорії принципово змінюється. Діалектика не заперечується взагалі, але заперечується її роль у парадигмі економічної теорії.

¹⁰⁹ Prigogine I. The End of Certainty: Time, Chaos and the New Laws of Nature. New York: The Free Press. 1997. 208 p.

Відповідна модель діалектики дослідження економіки втрачає функцію першості. Її альтернатива – синергетична методологія з орієнтацією на людиноцентристську модель соціально-економічного розвитку. У кінці ХХ ст. з метою більш адекватного відображення закономірностей розвитку економіки наукою було запропоновано нову синергетичну методологію пізнання економічних процесів, яка у своїх фундаментальних підходах суттєво відрізняється від попередньої загальнонаукової методології. Розробка та використання синергетичної методології були підготовлені попереднім розвитком науки.

Роль синергетичної методології зростає тому, що самі синергетичні принципи (емерджентність, дисипативність, гетерогенність тощо) стають основою розвитку сучасних економічних систем. Розвиток в синергетиці означає наявність іманентного потенціалу самоорганізації системи. Щодо макроекономіки і мікроекономіки, то синергетика пропонує теорію нерівноваги з позицій самоорганізації складних систем. Об'єкт дослідження при цьому розглядається як цілісне утворення, адже на рівні цілісності існують більш глибокі емерджентні властивості, ніж проста сума властивостей структурних елементів.

Синергетична методологія дозволяє «вловити» нову якість економіки ХХІ ст., адже вона характеризує новий рівень методів економічного аналізу нової об'єктивної дійсності. Отже, для системного пізнання сьогодення і майбутнього економіки, на нашу думку, необхідне застосування методології, яка дає змогу синергетично вивчати економічні системи. Синергетична методологія дозволяє досліджувати економіку як нелінійну відкриту систему, описуючи її динаміку як підвищення ступеня впорядкованості цієї системи.

Новітня методологія наукових досліджень повинна дозволяти адекватно розуміти наявну економічну реальність, не обмежуючи трактування об'єктивних процесів і явищ досягнутим рівнем економічної теорії і звичними традиційними методологічними підходами. Високий рівень складності

соціально-економічних процесів закономірно вимагає використовувати для їх дослідження новітній дослідницький інструментарій. У цьому сенсі з усіх методологічних підходів на початку XXI ст. дійсно виділяється синергетична методологія, що привносить в економічну теорію принципово нові можливості системного глибинного розуміння економіки і суспільства. Безумовно, сучасні дослідження соціально-економічних процесів ґрунтуються на ідеях синергетичного бачення світу.

На наш погляд, в умовах інтенсифікації процесу трансформації економіки, творення її майбутнього у XXI ст. не обійтися без синергетичної методології. Для системного пізнання сьогодення і майбутнього необхідне застосування методології, яка дає змогу синергетично вивчати емерджентні системи. Еволюція нелінійних систем при цьому відбувається шляхом її вдосконалення та чергування нестійких і стаціонарних станів^{110, 111}. При такому трактуванні трансформаційних процесів виникає необхідність більш глибокого розуміння співвідношення і взаємодії параметрів її порядку та рівнів.

Методологія синергетики призводить до глибинних змін в методах дослідження соціально-економічних процесів і явищ. Як зазначав О. Тоффлер у передмові до книги І. Пригожина та І. Стенгерс «Порядок з хаосу: новий діалог з природою», ідеї синергетики відіграють центральну роль в останній за часом науковій революції¹¹². Йдеться про активне використання методологічних принципів взаємозаперечення, взаємопокладання, взаємопроникнення, асиметрії, здатності до синергії. Дійсно зміна способу організації та функціонування системи забезпечує її постійний саморозвиток. Так, формується синергетичний механізм розвитку

¹¹⁰ Николис Г., Пригожин И. Познание сложного: Введение. М.: ЛЕНАНД. 2017. 360 с.

¹¹¹ Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой. М.: Прогресс. 1986. 432 с.

¹¹² Пригожин И. Порядок из хаоса: Новый диалог с природой. М.: Прогресс. 1986. С. 32.

системного цілого. Синергетична методологія при цьому розкриває джерело самоорганізації, вказуючи на те, що таким джерелом є протилежність між хаосом та порядком, а також сама синергія.

У синергетичній методології важливу роль відіграє ефект коеволюції (термін, який характеризує механізм взаємообумовлених змін складових цілісної системи, що розвивається). Це означає, що причина і наслідок обумовлюють одне одного, тобто виникає ситуація, коли певна причина породжує наслідок, який зворотним чином діє на причину, яка була вихідною. При цьому ймовірнісна неоднозначність трансформацій означає наявність багатьох векторів, за якими може йти розвиток системи. З погляду синергетики майбутнє є ймовірнісним, неоднозначним, але воно не може бути довільним. Застосування методів синергетики дає можливість оцінки та вибору різних векторів розвитку систем. При цьому можна управляти ризиками, що виникають на шляху розвитку.

Для нових явищ і процесів XXI ст. економічна теорія повинна розробити нові логічні поняття і категорії. Застосування старих категорій щодо нових сфер в методологічному сенсі не є ефективним. Економічна теорія для розроблення нових логічних конструкцій не може не вбирати в себе результати досліджень інших соціальних наук, тобто має міждисциплінарний (гетерогенний) характер. Забезпечення цілісного уявлення про економіку передбачає міждисциплінарний аналіз її структурних елементів, виявлення взаємозв'язків і взаємозалежностей між ними, що дозволяє наблизити економічну теорію до вирішення практичних завдань суспільного розвитку.

Предметом міждисциплінарного дослідження стає економіка як складова суспільного розвитку. Основою такого дослідження є наявність так званих споріднених понять, між якими встановлюється органічний взаємозв'язок (економічне, соціальне, політичне, етичне, психологічне та ін.). Ці поняття описують стан і динаміку суспільства як органічної цілісності,

але з різних боків. Міждисциплінарні методи пізнання економіки передбачають запозичення дослідницького інструментарію з інших наук (політології, соціології, психології, антропології, етики, культурології та ін.).

Міждисциплінарні методи економічних досліджень ґрунтуються на інтегрованому базисі відповідних суспільних процесів і явищ. Особливо відзначимо роль у міждисциплінарних дослідженнях економіки етики. Цінності завжди, і тим паче у майбутньому, суттєво впливатимуть на напрям розвитку суспільства (економіку). Соціально-економічний розвиток постійно стикається із гострими етичними проблемами.

Формою прояву оновлення методології дослідження можна вважати зміну понятійного апарату, що не повинен залишатися незмінним. Розвиток об'єктивних процесів розкривається в логіці понять (категорій) та їх розвитку. Неупередженість дослідження порушується внаслідок того, що відбувається перекручування змісту понять, що використовуються. Поза сучасною методологією неможливо забезпечити належну науковість економічних категорій.

З іншого боку, висунення нових понять і категорій не повинно бути штучним, особливо коли це відбувається без достатнього обґрунтування їх сутності, що свідчить про кризу сучасної теорії і методології дослідження.

У перспективі поряд із такими поняттями, як когнітивність (особлива форма «розшифровування» інформації про економічну дійсність і використання її для вирішення теоретичних проблем і завдань), інтенційність (визначена спрямованість міркувань економіста-теоретика на певний об'єкт дослідження), дискурсивність (специфічна форма наукового спілкування і взаємодії, коли нове знання спирається на дискурсивні способи побудови аргументації, форми актуалізації, способи «синхронізації» в межах обумовленого інформаційного поля), через які проявляється наукова рефлексія, важливою є метафізичність теоретичного усвідомлення нових економічних процесів і явищ.

Методологічні проблеми економічної теорії ХХІ ст. не можна розглядати, на наш погляд, поза метафізичною рефлексією. Під метафізикою в цьому випадку будемо розуміти складову теорії гносеології, яка пов'язана із найбільш фундаментальними питаннями сутності процесів і явищ об'єктивної дійсності і в якій особлива увага приділяється найзагальнішим категоріям, їх властивостям і взаємозв'язкам між ними. Метафізика в економіці досліджує найбільш фундаментальні соціально-економічні процеси і явища, фактично ставлячи на перше місце модальність основоположних економічних категорій^{113, 114}.

Отже, метафізику можна вважати важливим способом мислення економіста у ХХІ ст. Метафізика традиційно розглядається як теорія і методологія категорій. Оновлене мислення науковців має слідувати, на наш погляд, за метафізичною традицією, яка бере свій початок ще із трактату «Метафізика» Аристотеля¹¹⁵. Як відомо, позитивістський підхід характеризується антиметафізичною спрямованістю. Проте заперечення метафізичного дискурсу не захищає науку від використання неефективних методологічних побудов. Метафізика дає строгі доведення, зважаючи на певні апріорні принципи. Згадаємо, що І. Кант оцінював правильний шлях науки як «законосообразне встановлення принципів, виразне визначення понять, випробувана строгість доведень і запобігання сміливих стрибків у висновку»¹¹⁶.

Метафізика економіки як аналітичне дослідження економічних категорій (своєрідний трансцендентний категоріальний аналіз) містить значний евристичний потенціал. У вітчизняному науковому економічному середовищі метафізика має досить сумнівну методологічну репутацію. Водночас

¹¹³ Macdonald C. Varieties of things: foundations of contemporary metaphysics. Oxford: Blackweell. 2005. 288 p.

¹¹⁴ Базилевич В., Ильин В. Метафизика экономики. Київ: Знання. 2010. 925 с.

¹¹⁵ Аристотель. Метафизика. Собрание сочинений в 4-х томах. Том 1. М.: Мысль. 1976. С. 64–368.

¹¹⁶ Кант И. Критика чистого разума. М.: Наука. 1999. С. 38.

її значущість як теоретичної практики є досить вагомою¹¹⁷. Інша справа, що внаслідок конкретності економічної діяльності, сама економічна теорія повинна бути достатньо конкретною у своїх рефлексіях. Це означає, що метафізичність економічної теорії не може не поєднуватися із методологічною раціональністю в побудові наукових конструкцій.

Трансцендентне є важливою складовою метафізичного мислення, адже воно виявляє передумови і межі нашого пізнання, умови об'єктивності знань про економіку. Трансцендентні інтенції є необхідною складовою теоретико-економічного мислення. Трансцендентне є апріорним знанням, що спрямоване на з'ясування умов і меж можливості теоретичного пізнання. Апріорне теоретичне мислення означає переважання метафізичних рефлексій.

Економіка XXI ст. розширює можливості метафізичних досліджень предмета економічної теорії. При цьому йдеться, по-перше, про модифікацію існуючих сутнісних відносин; а по-друге, про появу нових економічних форм, які виражаються через нові категорії. Категоріальний аналіз руху наукового пізнання в межах предмета дослідження можна вважати метафізичним аспектом проблеми змісту цього предмета. Відображаючи той чи інший бік об'єкта в логічних категоріях, метафізика рухається в пізнанні науково обґрунтованого категоріального ряду економічної теорії. Метафізика при цьому як класифікує і систематизує категорії, так і формує за їх допомогою нові теоретичні конструкції, застосовуючи їх для конкретних досліджень. На метафізичній основі можна методологічно охопити весь предмет дослідження, ґрунтуючись на системі теоретичних зв'язків і взаємозалежностей.

Із розвитком науки змінюється мова науки. Проте не завжди ці зміни є позитивними. Так, оновлення мови вітчизняної економічної теорії з кінця XX ст. дедалі частіше почало відбуватися завдяки «однозначному» перекладу

¹¹⁷ Лакс М. Метафізика: сучасний вступний курс. Київ: Дух і Літера. 2016. 584 с.

англомовних термінів. Такий підхід не призводить до появи нових понять, які мають дійсний науковий сенс. Науковий матеріал XXI ст. модифікує мову онтологічних та гносеологічних уявлень про економіку.

Процес трансформації методології економічної теорії у XXI ст. буде не тільки суперечливим внаслідок складної динаміки самого цього процесу, але й таким, що створюватиме для науки нові можливості, відкриваючи нові епістемологічні перспективи. У майбутнє краще рухатись в методологічно окресленому напрямі, ніж спиратися на метод спроб і помилок. В умовах методологічного «вакууму» в економічній теорії висновки як результат дослідження не можуть бути достовірними, в кращому разі вони лише формально відповідатимуть певним загальним вимогам. Прикладні рекомендації та пропозиції при цьому стають малообґрунтованими і відображають викривлений погляд на економічну дійсність XXI ст.

Отже, методологія економічної теорії XXI ст. ґрунтується на оцінці складності, динамічності та нелінійності історичного розвитку сучасної економіки. Невизначеність майбутнього ходу соціально-економічного розвитку полягає в тому, що остаточний його сценарій залежить від багатьох факторів. Правильно оцінюючи методологічну перспективу економічної теорії, важливо окреслити ключові моменти подальшого розвитку методології дослідження економіки XXI ст., логіку новітнього епістемологічного процесу.

2.3. Структура і логіка епістемологічного процесу в економічній теорії XXI ст.

З методологічного погляду епістемологічний процес як процес наукового пізнання сутності є надзвичайно складним і динамічно змінюваним процесом, на який впливає великий масив умов і факторів. Сенс епістемологічного процесу полягає у розкритті «закономірного» в економічних процесах

і явищах, що дійсно є суттєвим і значущим. Важлива роль при цьому належить сукупності методів дослідження. За допомогою методів науковці шукають засади об'єктивної реальності, що не залежить від суб'єктивних поглядів чи вподобань. Методи дослідження при цьому повинні бути максимально глибокими і ґрунтовними, а метод викладення наукових результатів – максимально зрозумілим.

Економічна теорія пізнає свій предмет, використовуючи визначену систему наукових методів його дослідження. Наукові методи, як підкреслював Т. Кун, не можуть співпадати із методикою підбору даних для підручника, або логічними операціями, які використовуються для встановлення зв'язку цих даних із теоретичними узагальненнями підручника¹¹⁸. Точні методи дослідження дозволяють відійти від описового характеру емпіричних методик.

Епістемологічний процес пізнання в економічній теорії невіддільний від методологічної ролі рефлексії, або рефлексивності. Рефлексія як прагнення до критичного перегляду наявних концептуально-методологічних конструкцій науки є однією із форм вираження її евристичного потенціалу. «Змістовне ядро» методології економічної теорії є основою актів наукової рефлексії. Рефлексія в економічній теорії, що ґрунтується на внутрішній методологічній культурі дослідника, стає особливим джерелом нових знань. Стан рефлексії (аспект саморефлексії) вченого-теоретика визначається його особистісними особливостями і когнітивними уявленнями.

Методологічний статус рефлексії в економічній теорії визначається епістемологічним розумінням дослідницької проблеми, значенням культури власного мислення дослідників. За умов плюралізму думок теоретична рефлексія з властивим їй методологічним інструментарієм набуває особливої важливості та значущості. Економічна теорія закономірно ґрунтується на рефлексивності, адже безпосередньо спирається на феномен свідомості науковця, його

¹¹⁸ Кун Т. Структура научных революций. М.: Изд-во АСТ. 2015. С. 19.

аналітичної роботи із системою категорій і понять. Рівень рефлексивності визначається як власним індивідуальним складом розуму дослідника, так і його попереднім досвідом. Для теоретика характерними є любов до абстракцій, загальних тверджень і широта думки. При цьому, як це не парадоксально, але побоювання якоїсь логічної невизначеності в науковій думці часто відходить на другий план.

Рефлексія як поняття методологічного дискурсу характеризує форму епістемологічного процесу, що спрямована насамперед на осмислення методів дослідження. Сенс рефлексії полягає в роздумах, що об'єктивуються в мові, методах викладення наукового матеріалу, уявлень і теоретичної думки. По суті рефлексія – це спосіб організації та обґрунтування наукового мислення, орієнтованого на досягнення істини. Установка на рефлексію і вибудовування системи теоретичних логічних зв'язків – важливий змістовний напрям методологічного розуміння сучасних аспектів епістемологічного процесу. Рефлексійна складова епістемологічної теорії – це особливий методологічний спосіб організації наукового мислення і наукової мови, що системно описує та аналізує соціально-економічну дійсність.

Новим методологічним інструментом у процесі рефлексії можна вважати наратив. Вдалим прикладом використання наративу вважається праця Дж. Акерлоф і Р. Шиллера, присвячена ідентифікації правил структурування соціальних взаємодій глобального капіталу¹¹⁹. Наративний дискурс є своєрідним фокусом виділення і розгляду досліджуваної проблеми крізь призму певного погляду. Наратив при цьому розглядається як форма особливого тлумачення дійсності, що має відмінність від автентичних первинних смислів. Акцент на певній теоретичній думці у процесі рефлексії дозволяє чіткіше ідентифікувати особливості сприйняття реальності. У межах цієї методологічної побудови розширюються

¹¹⁹ Акерлоф Дж., Шиллер Р. Spiritus Animalis, или Как человеческая психология управляет экономикой и почему это важно для мирового капитализма. М.: Альпина Бизнес Букс. 2011. 272 с.

можливості наративу як релевантного інструменту для реалізації завдань дослідження. Наративні моделі здобуття нових знань дають найбільший ефект для цілей ідентифікації насамперед в міждисциплінарних дослідженнях.

У процесі рефлексії зростає значення такої мовної конструкції як оксюморон (пошук і аналіз парадоксів). Оксюморон може забезпечувати належну ефективність дослідження в межах домінантної модальності предмета економічної теорії. Вперше сконструйований Р. Талером метод оксюморона став мовною конструкцією, яка в економічній теорії створює умови для поєднання двох протилежних сторін парадоксу, наприклад, принципу свободи ринкового вибору і вільної конкуренції із фактичним втручанням держави в цей вибір. Йдеться про ідею «лібертаріанського патерналізму», яку одним із перших і розробив Р. Талер. До цього патерналізм розглядався лише як мериторний та асиметричний¹²⁰. Очевидно, що лібералізм має мало спільного із «підштовхуванням» індивідів до прийняття правильних з погляду патера рішень.

У зв'язку зі складністю предмета дослідження економічної теорії в епістемологічному процесі насамперед необхідно застосовувати метод наукової абстракції. Йдеться про логіку руху думки дослідника від абстрактного до конкретного та у зворотному напрямі. На цій основі можна реально охопити предмет дослідження з усіма його різноманітними зв'язками і взаємозалежностями. На відміну від природничих наук, де теоретичні положення доводяться за допомогою строгих експериментів, об'єкт економічної теорії досліджується за допомогою логічних абстракцій. Метод наукового абстрагування є для економічної теорії дійсно універсальним.

Початковий момент використання методу наукового абстрагування – це вміння відрізнити важливе (значуще) від

¹²⁰ Camerer C., Issacharoff S., Loewenstein G., O'Donoghue T., Rabin M. Regulation for Conservatives: Behavioral Economics and The Case for «Asymmetric Paternalism» // University of Pennsylvania Law Review. 2003. Vol. 151. No. 1. P. 1211–1254.

неважливого (другорядного) і виділення тих економічних зв'язків (відносин), які є першорядними в цьому процесі. Метод наукового абстрагування передбачає те, що у ході дослідження виділяються найголовніші ланки, на основі чого забезпечується неперервність ланцюга умовиводів. Найбільшу складність тут являє поєднання абстракцій із реальними фактами. Якщо такого поєднання немає, то виникають абстрактні абсолютні припущення, які лише вводять в оману. Без наукового абстрагування неможливе справжнє пізнання економічної дійсності. Визначальною властивістю методу наукових абстракцій є наявність категорій, які конкретизуються та доповнюються через відповідні дефініції та терміни, що описують економічні відносини у теоретичному вигляді, втілюють і матеріалізують відповідні функції суб'єктів цих економічних відносин.

Важливе значення має методологічна ідея монадності. Монадність, за Г. Лейбніцем, передбачає врахування при дослідженні суспільних об'єктів єдності матерії та духу. Монадність – це форма існування самодостатніх сутностей на основі заздалегідь визначеної гармонії. Застосування методу монадності дозволяє подолати однобічне надання пріоритетності тій чи іншій стороні економічних систем (у цьому випадку – матеріальній) та розглядати їх на основі єдності та взаємозалежності (у гармонійній взаємодії матеріального і духовно-ціннісного).

У методологічному розумінні дедалі важливішим для економічної теорії стає використання методу ігор. Користуючись термінологією теорії ігор, можна стверджувати, що найцікавішими та найскладнішими в економічній теорії є «гібридні» паралельні і послідовні ігри з нескінченною кількістю ходів. Дослідження на основі простіших ігор з нульовою сумою, коли один із суб'єктів може вигравати завдяки іншим, вже не дає необхідного ефекту. В методології економічної теорії набуває поширення метод аналізу «кооперативних» і асиметричних ігор.

Необхідною умовою методології економічної теорії є гіпотетичні припущення. Чим вища ступінь їх абстрактності, тим більша цінність для мисленнєвого розуміння економічної дійсності, навіть якщо ці припущення надалі не реалізуються. Проте було б перебільшенням вважати усі попередні наукові розвідки такими, що мають лише гіпотетичне значення. Інакше втрачається сенс досягнення істини в епістемологічному процесі. Перефразовуючи відомий постмодерністський вислів, можна сказати, що за такої інтерпретації гіпотези «немає істини, а є лише гіпотези», що, на нашу думку, не має реального сенсу.

Одночасно гіпотеза не може видаватися за результат дослідження, особливо при умовиводах, зроблених на швидкоруч. Тим більше, що гіпотеза часто виступає як звичайне припущення, яке приймається на поверхневому рівні.

Важливе місце в економічній теорії XXI ст. продовжує займати системний метод, який включає в себе структурний і функціональний підходи. Системний метод дедалі більше використовується з позицій синергетичної методології та передбачає обов'язкове врахування певних атрибутів об'єкта дослідження, таких як: цілісність (єдине ціле), структура (організація, впорядкованість), зв'язки між структурними елементами, мета системи і підсистем, функціонування і розвиток системи, властивості системи, відношення (зв'язки) цієї системи з іншими системами, інформаційний аспект (наявність потоків інформації), зовнішнє середовище.

Система – органічна цілісність, обумовлена порядком структурування його взаємопов'язаних складових (елементів). Саморух та саморозвиток системи пов'язаний із взаємообумовленістю та взаємозалежністю усіх його складових. Системність передбачає наявність певних властивостей. Основними властивостями системи вважається динамічність, відкритість, емерджентність, структурованість, стійкість, мінливість. Емерджентність (не адитивність) означає, що система не зводиться до простої сукупності елементів. Вона є результатом синергетичних зв'язків, які забезпечують

більший загальний ефект функціонування системи, ніж сума ефектів її елементів.

Теорія систем почала формуватись у першій чверті ХХ ст., а найінтенсивніше цей методологічний напрям розроблявся в останній чверті ХХ ст. Розвиток методології дослідження природи і суспільства як певних систем пов'язаний з дослідженнями Л. фон Берталанфі, Х. фон Фоерстера, Р. Акоффа, А. Холла та ін.^{121, 122, 123, 124}. Система є сукупністю елементів, що перебувають у взаємодії один з одним (Л. фон Берталанфі), мережею взаємопов'язаних складових будь-якого типу (Р. Акофф), множинністю елементів з відносинами між ними та зв'язками між їхніми атрибутами (А. Холл). Складові системи діють одна на одну, створюючи взаємний вплив. Цілісність виявляється у формі взаємодії та взаємообумовленості елементів системи. Зв'язки між елементами можуть бути прямі, опосередковані, внутрішні, зовнішні, функціональні, генетичні та ін.

В епістемологічному процесі будь-яка економічна система має розглядатися як сукупність (цілісність) різно-рідних елементів. Щодо якісного аналізу, то первинним етапом дослідження є їх типологізації (класифікація), обґрунтування критеріїв такої класифікації. Підкреслимо, що економічні системи – не просто нерозривні органічні зв'язки їх елементів; вони являють собою інтегровані, коеволюційні комплекси соціально-економічних, організаційно-економічних, інституційних, функціональних, структурних і ціннісних (ментальних) моделей упорядкування економічних відносин. Щодо кількісного аналізу, то важливим є пізнання дискретної та неперервної множини складових елементів економічних

¹²¹ Bertalanffy L. von. General System theory: Foundations, Development, Applications. New York: G. Braziller. 2003. 295 p.

¹²² Foerster H. von. Cybernetics of Cybernetics. 1979. URL: [http://143.107.236.240/pesquisas/cultura_digital/arquitetura_e_cibernetica/textos %20linkados/foerster_cybernetics %20of %20cybernetics.pdf](http://143.107.236.240/pesquisas/cultura_digital/arquitetura_e_cibernetica/textos%20linkados/foerster_cybernetics%20of%20cybernetics.pdf)

¹²³ Акофф Р. Л. Планирование будущего корпорации. М.: Сирин. 2002. 256 с.

¹²⁴ Hall A. D. A Methodology for Systems Engineering. NJ: D. Van Nostrand. 1962. 478 p.

систем, тобто потужності та інтенсивності неперервних властивостей множин.

Один з провідних напрямів розвитку методології дослідження систем є розроблення методологічних засад синергетичних нелінійних динамік. Саме синергетична і нелінійна взаємодія (динаміка) зумовлює процес самоорганізації систем.

Незворотність динаміки самоорганізації спричиняє утворення більш складних структур економічної системи. Такі дисипативні структури виникають у відкритій системі внаслідок її незворотності та нерівноваги. Дисипативність структур обумовлена впливом флуктацій на відбір стійких трендів і появу нових структур. Флуктації – це випадкові відхилення від певного середнього стану. Саме їхня дія спричинює еволюційні зміни в структурах систем. Терміну «дисипативна система» відповідає «нерівноважна система» або «стаціонарна відкрита система».

Нелінійність як системна властивість виявляється через певні види взаємного впливу. Розглядаючи цей аспект методології синергетики, насамперед слід відмітити зворотні зв'язки (негативні та позитивні), зокрема зв'язки у формі ланцюгової реакції. Важливим результатом зв'язків і взаємодії у середині системи є кооперативні ефекти (зокрема самосинхронізація).

Центральне місце в синергетичній методології дослідження динамічних економічних систем, що самоорганізуються, займають поняття «атрактор» і «біфуркація».

Атрактор (від лат. attraction – тяжіння) – рушійна сила, що спрямовує розвиток системи за певною траєкторією; це сукупність внутрішніх і зовнішніх умов, які сприяють «вибору» самоорганізованою системою одного з варіантів розвитку. Перехід від одного атрактора до іншого відбувається в точках спонтанного вибору траєкторій розвитку. Дія атракторів (вони діють в комплексі) змінює динамічні якості системи і поширюється на систему загалом, змінюючи межі цієї системи. Під час виходу системи за свої межі, вона з одного набору атракторів переходить на інший, входячи

у новий динамічний режим. Отже, формування фазового простору динамічної економічної системи (множини всіх її можливих станів у фіксований момент часу) означає наявність набору векторів розвитку, які прямують до певної «множини тяжіння» (атрактор по суті є множиною точок у фазовому просторі динамічної системи, до якої тяжіють траєкторії системи).

Точка переходу системи від одного динамічного режиму до іншого є точкою біфуркації (від лат. *bifurcatio* – роздвоєння, поділ). Починаючи з точки біфуркації, розвиток економічної системи може відбуватися за різними траєкторіями. Важливо, щоб у біфуркаційний момент (момент вибору) були прийняті обґрунтовані управлінські рішення. З біфуркаціями пов'язано виникнення станів нестійкості системи. Е. Ласло під біфуркацією розуміє певну фундаментальну характеристику в поведінці складних систем, що зазнають високого ступеня тиску і напруги. Процес біфуркації є виштовхуванням системи за свою межу стабільності, коли вона входить у фазу хаосу як передумови нового розвитку. Розвиток невірноважених систем, оскільки він відбувається через процес біфуркації, є нелінійним¹²⁵.

У точках біфуркації навіть незначні імпульси можуть призводити до масштабних наслідків (на відміну від функціонування простих систем), які за своєю природою є непередбачуваними. Тобто в складних динамічних економічних системах причинно-наслідкові детермінанти проявляються неоднозначно.

Детермінізм означає, що стан, якого досягла економічна система, визначає можливості її зміни у майбутньому, а також обумовлює результат (ефект) розвитку, іманентний природі нових процесів і явищ. При цьому причинність розуміють як систему складної (багатовекторної) взаємодії різноякісних за своєю природою сил, де мають місце як прямі, так і зворотні, позитивні та негативні зв'язки. При цьому

¹²⁵ Е. Laszlo. The Age of Bifurcation. Understanding the Changing World. 1991. 144 p.

складні нерівноважні процеси та явища пояснюються на основі комбінації випадкового (непередбачуваність) і необхідного (детермінізм)¹²⁶.

Важливою є проблема конфлікту свободи і детермінізму. Цю проблему поставив ще І. Кант. Т. Веблен знайшов нові підходи до неї, ввівши поняття «адаптація» та «еволюція». Пояснити поведінку економічної системи незалежно від її історичної приналежності неможливо. Переваги, якими керуються економічні суб'єкти, при цьому вважаються досить стійкими або стабільними. При оцінці ефектів функціонування економічних систем не можна абстрагуватися від впливу чинника свободи. Відмінності у поведінці економічних систем, які належать до різних цивілізацій та культур, є досить помітними. Важливою тут є методологічна значущість загальної теорії можливості (неможливості) К. Ерроу, яка говорить про те, що більш загальна економічна функція не може одночасно задовольняти певний набір більш конкретних принципів.

Отже, в економіці немає цілковитого детермінізму. Наука не може точно передбачити, що буде відбуватися в економіці у майбутньому. Відсутність повного детермінізму – важлива риса економічних систем. Глибинні соціально-економічні процеси проявляються в системі «імплікативного порядку» за Д. Бомом («implicateorder»)¹²⁷.

Ефективний епістемологічний процес в економічній теорії завжди вимагає чіткої визначеності у розумінні таких вихідних категорій, як «сутність», «зміст» і «форма». «Сутність» відображає глибинний внутрішній сенс, або «основу» предмета, який досліджується. Через категорію «сутність» пізнається сутнісна ознака економічного буття. Сутність – це те незмінне, що виявляє себе у будь-яких варіативних формах існування економічних процесів і явищ.

¹²⁶ Гальчинський А. Економічна наука: проблеми методологічного оновлення. Економіка України. 2007. № 3. С. 6.

¹²⁷ Bohm. D. Wholeness and the Implicate Order. London: Routledge. 1980. 174 p.

Категорія «зміст» є вужчою порівняно з категорією «сутність». Зміст – це визначальна ознака цілого, подана як єдність його основних елементів, властивостей і зв'язків. Він відображає сторони, моменти і тенденції певного цілого. Способом існування та відображення «змісту» є «форма». Відображений через форми зміст може бути поданий як внутрішня суперечність певної цілісності. Форми існування «змісту», а отже і сутності, в економіці можуть бути досить різноманітними.

Важливим і необхідним в епістемологічному процесі є встановлення співвідношення історичного і логічного. Історичний метод є більш емпіричним, а логічний – абстрактно-теоретичним. Поєднання цих методів дає можливість надати положенням абстрактної теорії емпіричної значущості. У такий спосіб теоретичні поняття починають відображати реальність економічних процесів і явищ.

Методологічний метод єдності історичного і логічного у Гегеля був пов'язаний із створенням абсолютної системи на основі послідовних етапів прогресу духу (від одного вчення до іншого). В інституціональній теорії методологічний принцип «path dependence» можна трактувати як своєрідну інтерпретацію методу єдності історичного і логічного щодо дослідження інституційних змін виявлення природи залежності нинішнього стану від траєкторії попереднього розвитку.

Історичний і логічний методи доповнюють один одного, обидва методологічні підходи дозволяють відобразити однаково важливі властивості економічних процесів і явищ. Співіснування історичного і логічного методів відповідає принципу додатковості, адже обидва методологічні підходи не механічно доповнюють один одного. Йдеться про те, що їх єдність забезпечує більш повне пізнання закономірностей економічного розвитку, дозволяє отримувати наукові знання в рамках взаємозумовлених груп понять. Дотримання одночасно історичного і логічного підходів (їх «синтезу») при проведенні конкретного соціально-економічного дослідження є не лише можливим, але й необхідним.

Економічна теорія вивчає свій об'єкт, як правило, розбиваючи його на дедалі менші частинки (метод аналізу), намагаючись у такий спосіб зрозуміти сутність цілого (метод синтезу). Йдеться про знаходження «первинної клітинки» (найпростішої частинки) об'єкта. Через цю первинну частинку можна пізнати цілісну сутність економічних процесів і явищ.

Аналіз і синтез в епістемологічному процесі невід'ємний від математичної формалізації. Математика й економетрика дають можливість створити економічну науку, що має справу з квантифіційними твердженнями, які піддаються емпіричній перевірці. Застосування математичних (економетричних) моделей підтверджує статус економічної теорії як більш точної порівняно з іншими соціальними науками. Проте слід розуміти, що використання математичних методів дослідження передбачає виконання вимоги «за інших рівних умов», що в принципі не може не «звужувати» поле дослідження. Дія математичного інструментарію може як сприяти економічному дослідженню, так і гальмувати його. Це означає, що вплив математичних інструментів може бути як корисним щодо поглиблення дослідження епістемологічного процесу в економічній теорії, так і небажаним, коли знижується теоретико-методологічний рівень дослідження.

Надмірна формалізація математичного інструментарію провокує розглядати об'єкт (та й предмет) дослідження економічної теорії з погляду фактичної деонтологізації дійсності. Під «деонтологізацією дійсності» будемо розуміти ситуацію, коли реально існуючі економічні процеси і явища починають трактуватись переважно як конструкт свідомості дослідника, нехай і у математизованій формі. У такий спосіб абстрактні математичні моделі стають лише інструментом для тестування гіпотез. Це означає неможливість мислити в єдності й всезагальності.

Незважаючи на певну неоднозначність математичних (економетричних) моделей щодо адекватності й точності відображення економічної реальності, їх роль в економічній науці XXI ст. буде лише зростати.

Отже, узагальнені принципи пропонованої структури і логіки епістемологічного процесу з огляду на те, що вони ґрунтуються на універсальній філософській концептуалізації методології дослідження, можуть бути дієво застосовані в економічній теорії.

Для досліджуваної нами проблематики (з'ясування умов концептуальних та методологічних змін економічної теорії) глибоке бачення перспектив розвитку епістемологічного процесу є надзвичайно цінним. Нова методологія дослідження надає цілісну визначеність предмета економічної теорії, а також пояснює зміст і наукову логіку аналізу відповідної трансформації. Методологія виступає інструментарієм отримання нових знань. При цьому формування нової методології та її застосування супроводжуються розвитком предмета науки. Безумовно, формування нових концепцій, які б відображали умови переходу економіки на більш досконалий рівень розвитку, вимагає звернення до сучасних методологічних проблем економічної теорії. Методологія пропонує науковцям-представникам економічної теорії важливі рефлексії та узагальнення щодо того, як отримують, структурують і систематизують наукові знання.

Розділ 3

КОНЦЕПТУАЛЬНО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЕКОНОМІЧНОЇ ФУТУРОЛОГІЇ

3.1. Модернізація методів наукового футурологічного пошуку

Футурологія – це галузь суспільного знання, яка займається аналізом і виробленням теорій майбутнього. «Футурологія, – писав відомий сучасний футуролог Б. Стерлінг, – це здатність сприймати дійсність по-новому. Це означає – вміти визнавати те, що життя змінюється, повинно змінюватися і вже змінилося, і спробувати пояснити чому і як. Футурологія показує, що старі форми сприйняття втрачають свою актуальність, поступаючись місцем новим»¹²⁸. Оскільки сучасна економіка дуже динамічно змінюється і виникнення нових явищ уже сьогодні починає визначати майбутнє, то значення наукової економічної теорії об'єктивно зростає. Основою футурології має бути стратегічна ідея про створення системної перспективи майбутнього на основі наукового формату «із сьогодення у майбутнє»¹²⁹.

Неминучою є обмеженість наукового погляду за горизонт сучасних історичних реалій. У цьому полягає основна складність футурологічних досліджень, адже науковий результат повинен бути визначений відповідно до наявних соціально-економічних умов.

У різні часи дослідники намагалися передбачити майбутнє. У працях вчених-економістів тривалий час була поширена практика формування уявлень про майбутні економічні

¹²⁸ Стерлінг Б. Будущее уже началось. Что ждет каждого из нас в XXI веке. Екатеринбург: У-Фактория. 2005. С. 5.

¹²⁹ Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного процесу. Київ: Дух і Літера. 2005. С. 18.

відносини на основі різного роду утопічних концепцій. Зокрема, мова йде про соціалістів-утопістів та марксистів. Перші прагнули уявити економічні відносини майбутнього через запровадження всезагальної «зрівнялівки», обмеження приватної ініціативи, фактичну відмову від науково-технічного прогресу¹³⁰. Другі запропонували так званий формацийний підхід, основою якого була зміна внаслідок революційних перетворень однієї суспільно-економічної формації на іншу за умови, що вінцем розвитку людства мав стати уявний комунізм. Проте К. Маркс та його послідовники попри прискіпливий аналіз капіталістичних виробничих відносин та певні уявлення про економіку соціалізму вкрай поверхово змогли змалювати розвиток економічних відносин в умовах уявного комунізму¹³¹.

Уявлення про те, яким має бути суспільство у майбутньому, навіть протягом першої чверті ХХ ст., переважно базувалися на науковій чи публіцистичній фантастиці (до останнього часу вражають своєю проникливістю передбачення майбутнього розвитку техніки Ж. Верна), заснованій на аналізі можливостей розвитку науки, а також на вивченні капіталістичного способу виробництва, який найчастіше протиставлявся соціалізму. Традиція моделювання майбутнього передусім як перспектив розвитку капіталістичного суспільства була досить характерною для науковців.

Принципово інший підхід був запропонований Дж. М. Кейнсом у його методиці макроекономічного аналізу. Досить вірогідно, що саме такий підхід дозволив поставити економічну футурологію і прогнозування на дійсно наукову основу. Він виступив проти насильницьких революційних змін, які начебто можуть змінити життя на краще, а також стверджував про необхідність експериментувати для пошуку найкращих шляхів підвищення рівня життя і зменшення різниці у статках людей. За його передбаченням, рівень життя

¹³⁰ Gray A. The Socialist Tradition. London: Longmans, Green. 1946. 523 p.

¹³¹ McLellan D. Karl Marx: His Life and Thought. New York: Harper&Row. 1973. 498 p.

у розвинених країнах впродовж сторіччя мав би зрости у 4–8 разів. Крім того, Дж. М. Кейнс стверджував про можливість позбавитися усіх різновидів суспільних звичаїв і економічних практик, які стосувалися розподілу багатства і підтримувалися за всяку ціну задля нагромадження капіталу. Економічного багатства можна буде досягти за умови забезпечення контролю над чисельністю населення, можливості відвернути війни і громадянські потрясіння, забезпечення зростання впливу науки, а також швидкості нагромадження, обумовленої різницею між виробництвом і споживанням¹³².

Футурологічне прогнозування Дж. М. Кейнса не враховувало масштабності глобальних проблем, які постали перед людством, а також ірраціональності поведінки багатьох суб'єктів господарювання, орієнтованих на максимізацію прибутку, а не на раціональне використання ресурсів і зростання рівня життя населення. Підхід економіста щодо майбутнього був занадто оптимістичний¹³³. Він очікував значно вищого рівня економічного розвитку і підвищення рівня життя у Великій Британії.

Зіставлення прогнозу Дж. М. Кейнса з реаліями сьогодення дає підстави стверджувати, що частина його передбачень справдилася, але з деякими застереженнями. Безсумнівно, досягнення світової економіки у зростанні ВВП, прирості середніх доходів людей, якщо порівняти із суворими реаліями Великої депресії, вражають. Утім не справдилося передбачення, що завдяки зростанню багатства економічна проблема буде вирішена і людина буде шукати засоби використання своєї свободи від нагальних економічних проблем. Зростання добробуту не спричинило й етичної революції. Водночас для значної частини населення Землі важливим полем реалізації вільного часу, а також засобом здійснення різного роду етичних «експериментів», став кіберпростір.

¹³² Keynes J.M. Economic Possibilities for our Grandchildren / John M. Keynes. Essays in Persuasion. New York: W.W. Norton and Co. 1963. P. 358–373.

¹³³ Колодко Г. Куда идёт мир: политическая экономия будущего. М.: Магистр. 2014. С. 12–13.

Об'єктивно, оцінюючи модель прогнозування Дж. М. Кейнса, варто відзначити влучність зроблених ним без використання формальних методів міркувань про майбутні перспективи економічного зростання. Особливо важливим був аналіз впливу суспільства на формування стандартів споживання, що було важливим чинником ухвалення рішень економічними суб'єктами. Ж. Бодріяр у своїй праці «До критики політичної економії знаку» стверджував про подвійну цінність усіх речей, оскільки вони повинні мати як соціальний сенс чи престиж, так і підкорятися стійкому консенсусу демократичної моралі¹³⁴. А Дж. Стігліц, розмірковуючи про специфіку споживання, підкреслював, що якщо корисність для індивіда буде залежати лише від споживання інших, то збільшення доходів ніяк не буде відображене на оптимальній для суб'єкта кількості часу для відпочинку¹³⁵.

21 урок для XXI ст. (це по суті сучасні виклики – технологічні, політичні, економічні, інформаційні) виділив Ю. Н. Харарі, серед яких: крах ілюзій, робота, свобода, рівність, спільнота, цивілізація, націоналізм, релігія, бог, секуляризм, смиренність, імміграція, тероризм, війна, незнання, справедливість, пост-права, фантастика, освіта, смисли, медитація¹³⁶.

Поступово дослідження у сфері економічної футурології поділилися на теоретичний аналіз можливих варіантів майбутнього та прикладні прогностичні пошуки, чиє спрямування було обумовлене потребами державних органів або великих компаній. Прикладний напрям футурології знайшов своє відображення у реалізації прогностичної функції економічної науки. Реалізація такої функції зумовила науково-технічне, соціально-економічне та суспільствознавче прогнозування.

¹³⁴ Бодріяр Ж. К критике политической экономии знака. М.: Академический проект. 2007. С. 17–18.

¹³⁵ Stiglitz J. Toward a General Theory of Consumerism: Reflections on Keynes's Economic Possibilities for our Grandchildren. Revisiting Keynes: Economic Possibilities for Our Grandchildren / L Pecchi., G. Piga (eds.). Cambridge, MA. P. 64.

¹³⁶ Харарі Ю. Н. 21 урок для 21 століття. М.: Форс Україна. 2018. 416 с.

Задля підвищення наукового рівня футурологічних прогнозів постійно вдосконалювався методологічний інструментарій наукових пошуків. Тривалий час методологія прогнозування використовувалася переважно у військовій сфері.

У другій половині XX ст. модернізація зброї масового знищення призвела до появи засобів ураження, здатних знищити планету і людство. У цей період загострилася проблема прогнозування політичних дій, які могли б призвести до початку ядерної війни. Водночас розвиток технологій суттєво вплинув на характер економічної діяльності. В умовах формування та розвитку інформаційного суспільства та інноваційної економіки темпи змін характеру економічних відносин, способів налагодження виробництва зросли до раніше нечуваних масштабів. Це обумовило актуалізацію футурологічних досліджень, спрямованих на прогнозування перспективної економічної діяльності.

Важливу роль у розвитку футурологічних економічних досліджень відіграв Римський клуб – міжнародна неурядова організація заснована у 1968 р., що поєднала учених, суспільних і політичних діячів різних країн світу. Римський клуб висунув програму-прогноз вивчення глобальних проблем, які постали перед людством. Серед них були виділені: гонка озброєнь та перспектива початку термоядерної війни, екологічна проблема, скорочення та нераціональне використання природних ресурсів, різке зростання населення Землі, поглиблення нерівності економічного розвитку окремих країн та регіонів, а також поширення бідності. Якщо протягом 1970-х рр. члени Римського клубу зосередилися переважно на виявленні кризових ситуацій, спричинених стрімким розвитком промислового виробництва, забрудненням навколишнього середовища, зростанням населення і загостренням проблеми забезпечення населення якісними продуктами харчування, то надалі велика увага приділялася міждисциплінарним прогнозам розвитку інформаційного суспільства, пошуку

засобів створення системи загальної безпеки та збереження миру, змінам «культурного етносу» та людських цінностей в умовах глобалізації¹³⁷.

Дослідження майбутнього економіки як міждисциплінарний предмет сьогодні ґрунтується на новітніх напрямках економічної методології: біхевіоризм (орієнтований на емпіричну поведінкову економіку), експериментальна методологія та методологія нейроекономіки (поєднання економіки, психології, нейробіології в єдину дисципліну у контексті загальної теорії людської поведінки). Звертає на себе увагу тенденція до використання при науковому футурологічному дослідженні методів різних наукових дисциплін.

Завдяки широкому використанню міждисциплінарного підходу економічне футурологічне знання від спрощеного чисто літературного прогнозування поступово еволюціонувало у бік так званих «фабрик думок» із широким використанням перехресного експертного опитування. Набуло поширення використання методу моделювання можливих сценаріїв розвитку подій та стратегічного імітаційного моделювання, орієнтованого на дослідження поведінки економічних суб'єктів у штучно змодельованих ситуаціях критичного вибору.

Помітним є прагнення науковців-футурологів діяти у руслі реалізації конкретних цивілізаційних проєктів. Прикладами таких дій можуть слугувати форсайтні дослідження RAND Corporation, AC/UNU Millennium Project¹³⁸, INRA 2020¹³⁹, Fistera EU¹⁴⁰.

¹³⁷ The Club of Rome. 21st Century Wellbeing Economics. URL: <http://www.clubofrome.org>

¹³⁸ The Millennium. URL: <http://www.millennium-project.org> (Last accessed: 15.06.2016).

¹³⁹ INRA. URL: [http://www.institut.inra.fr/en/contents/list/232/inra_all/\(iLimit\)/5/\(word\)/horizon %202020](http://www.institut.inra.fr/en/contents/list/232/inra_all/(iLimit)/5/(word)/horizon %202020) (Last accessed: 15.06.2016).

¹⁴⁰ Foresight of Information Society Technologies in the European Research Area. URL: http://forlearn.jrg.ec.europa.eu/guide/7_cases/fistera.htm (Last accessed: 15.06.2016).

Традиційним методом економічних футурологічних досліджень був і залишається метод екстраполяції виявлених тенденцій розвитку. У зв'язку із циклічною, хвильовою природою науково-технологічного та організаційного прогресу надійність методу екстраполяції багато в чому залежить від вибору періоду для виявлення характерних для довгострокової динаміки соціально-економічного розвитку тенденцій. Слід враховувати, що екстраполяція будується на проєктуванні в майбутнє тенденції динаміки окремо взятих змінних. Постає складне завдання виявлення причинно-наслідкових зв'язків між змінними, динаміка яких прогнозується.

Важливе значення набув так званий метод форсайту, що передбачав багатоетапну роботу експертів. Цей метод стратегічного прогнозування і планування використовується в практиці ЄС як інструмент планування конкретних акцій у сфері публічної політики.

Заміна індивідуальної роботи окремих дослідників на діяльність спеціалізованих творчих колективів зробила футурологічні розробки більш реальними. Такі творчі колективи були переважно орієнтовані на вирішення конкретних проблем, що обумовлювало їх склад, характер роботи та ступінь наукової абстракції. Конкретність проблем обумовлювала порівняно низький рівень наукової абстракції щодо моделювання майбутнього на довгострокову перспективу. Вкажемо тут, що стратегічне прогнозування із прораховуванням багатоходових комбінацій широко використовували при розробці політичних акцій на міжнародній арені та у роботі спецслужб. Водночас зростання масштабів прогнозування і планування із збільшенням кількості фахівців у групах, що використовували метод форсайту, призводило до нівелювання особистої складової авторів прогнозу.

Метод форсайту (багатоетапна робота експертів) дозволяє отримувати колективне футурологічне рішення. Однак при цьому не можна не враховувати, що робота експертів у методологічному контексті детермінована їх світоглядними

позиціями і типом використаної наукової раціональності¹⁴¹. Спрямованість форсайту на визначення вірогідності певного результату, бажаного для замовників, обмежувала коло наукового пошуку і, відповідно, методичний інструментарій. Наслідком стало поступове розуміння того, що майбутнє формується сучасністю за зростаючого впливу нерациональних дій окремих суб'єктів.

Щодо корпоративного форсайту, то великі компанії, досить активно розробляють власні прогнози на майбутнє, які стосуються переважно сфери їх інтересів – економіки, технологій, енергетики та ін. При цьому соціальні чинники досить часто не бралися до уваги, оскільки на перше місце були висунуті економічні показники.

Економічне прогнозування з боку державних структур призводило до зростання ролі різного роду маніпуляцій громадською думкою, які не мали нічого спільного з науковими економічними дослідженнями.

Перед футурологією постала проблема неоднозначності методології оцінки майбутнього як результату, що детермінований минулим та сьогоденням і має настати в силу дії об'єктивних законів. Непередбачуваність майбутнього, відсутність жорсткої детермінації історичного процесу була визначена К. Поппером¹⁴². Інноваційність історичного процесу, вплив на нього нерациональних дій та рішень зумовлює розуміння складності передбачуваності майбутнього. Г. Колодко зауважує: «Коли йдеться про майбутнє, легко заплутатися, тому що змішуються фантазія із бажаннями, прогнози із проєктами, очікування з екстраполяцією, плани із стратегією»¹⁴³. У зв'язку з цим К. Майнцер наголошував, що керування процесами у складно організованих системах являє

¹⁴¹ Сидоренко О. В. Методологические основания современной футурологии. Философия и проблемы гуманитарного знания. 2011. № 2. С. 16.

¹⁴² Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Т. І. У полоні Платонових чарів. Київ: Основи. 1994. 444 с.; Т. II. Спалах пророцтва: Гегель, Маркс та послідовники. Київ: Основи. 1994. 494 с.

¹⁴³ Колодко Г. Куда идет мир: политическая экономия будущего. М.: Магистр. 2014. С. 68.

собою структурований процес, що враховує невизначеність, яка існує у реальному світі, а не ігнорує її¹⁴⁴. Футурологія ще не бере на себе зобов'язання передбачувати непередбачуване, але вона повинна уявляти собі те, що можна спрогнозувати¹⁴⁵. Песимістичні (навіть катастрофічні) футурологічні сценарії майбутнього наука висуває тоді, коли вона нездатна науково осмислити об'єктивну дійсність.

Виявилися вади класичної побудови футурологічного аналізу, заснованого на припущенні, що всі суспільнозначущі дії людини обумовлені її раціональними рішеннями¹⁴⁶. Передбачувати майбутнє на основі лінійного раціонального аналізу виявилось неможливим. Класичний раціональний підхід дозволяв аналізувати порівняно малі системи. А для аналізу великих систем із механізмами саморегуляції та сталими зворотними зв'язками потрібно було використовувати методи, що дозволяли співвідносити знання про складну систему не лише із засобами операційної діяльності, а й із впливом випадковостей та змінами ціннісних орієнтацій її суб'єктів. Футурологічне моделювання майбутнього на практиці може призвести до реалізації зовсім іншого варіанта перспективи саме через спроби реалізації взаємовиключаючих варіантів розвитку майбутніх явищ¹⁴⁷.

Найбільш значущими на шляху розвитку футурології наприкінці ХХ ст. можна вважати фундаментальну двотомну працю В. Белла «Основи футурології» (1997),¹⁴⁸ а також

¹⁴⁴ Майнцер К. Вызовы сложности в XXI веке. Вопросы философии. 2010. № 10. С. 84–99.

¹⁴⁵ Сілвер Н. Сигнал і шум. Чому більшість прогнозів виявляються хибними. Київ: КМ-Букс. 2018. 544 с.

¹⁴⁶ Талер Р. Поведінкова економіка. Як емоції впливають на економічні рішення. Київ: Наш формат. 2018. 464 с.

¹⁴⁷ Dator J. What future studies is, and is not. URL: www.futures.hawaii.edu

¹⁴⁸ Bell W. Foundations of Future Studies: Human Science for a New Era. History, purposes, and knowledge. 2009. Vol. 1. New Brunswick: NJ: Transaction Publishers; Bell W. Foundations of Future Studies: Human Science for a New Era. History, purposes, and knowledge. 2009. Vol. 2. New Brunswick: NJ: Transaction Publishers.

«Базу знань з футурології» за редакцією Р. Слотера, що видається з 1996 р.¹⁴⁹

Фактично вже у другій половині ХХ ст. для становлення футурологічного знання основним стало застосування методології систем. Період формування цифрової індустрії і глобалізація економіки призвели до появи низки методик середньо- і довгострокового прогнозування (форма EFAS (аналіз зовнішніх стратегічних факторів), методи «Делфі» та модифіковані методи «мозкового штурму»). А з часом футурологія і прогностика були зміщені у філософський контекст та включали у себе положення сучасних культурологічних, економічних, соціально-філософських концепцій¹⁵⁰. Важливим став загальногуманітарний аспект передбачення змін економічних, соціальних, правових та суспільно-політичних відносин, які виникатимуть у зв'язку із появою нових технологій і, відповідно, можуть впливати на подальший технологічний розвиток. Дійсно, якою мірою можна стверджувати, що розвиток технологій комп'ютерної імплантації чи нейрохірургії у майбутньому не буде стриманий через юридичні колізії визначення поняття «людина/кібернетичний організм» (або визначення межі надмірності імплантації і, відповідно, можливих юридичних наслідків)?

Нині виваженою видається теза про необхідність співпраці дослідників різних напрямів наукового пошуку для створення максимально точних прогнозів на майбутнє із моделюванням впливу так званих «чорних лебедів», прогнозування яких вже доступне на момент укладення відповідних передбачень.

Як правило виділяються оптимістичні, песимістичні та альтернативістські теорії майбутнього. Прихильники оптимістичних футурологічних концепцій виражають віру у найкраще майбутнє. Футурологи-оптимісти створили теорію

¹⁴⁹ Slaughter R. A., Inayatullah S & Ramos J. (Eds.). Knowledge base of futures studies. Indoороopilly, Old.: Foresight International.

¹⁵⁰ Бахарева В. А. Специфика футурологического знания. Гуманитарная информатика. 2017. Вып. 10. С. 32.

«народного капіталізму», «теорію зростання», «суспільства всезагального добробуту», «технотронного суспільства», «інформаційного суспільства». Найбільш відомими з них є Р. Арон, Д. Белл, З. Бжезінський, О. Тоффлер, які стверджують, що сучасна західна цивілізація на основі використання досягнень науково-технічного прогресу має можливості суттєво підвищити ефективність економіки, що дозволить забезпечити умови успішного еволюційного розвитку у майбутньому. При цьому переважно мова йде про перспективи створення держави із універсальними принципами існування, які дозволять максимізувати виробництво за виваженого балансу між його обсягами та станом навколишнього середовища.

Натомість прихильники песимістичних теорій майбутнього відстоюють думку про неминучість катастрофи людства під тиском глобальних проблем. Причинами такої катастрофи виступають прискорений розвиток науки і техніки, новітніх технологій, а також тотальна термоядерна війна. До таких теорій належать: «нульовий цикл розвитку», «технологічний песимізм», «екологічний песимізм», «неомальтузіанські концепції», «екокатастрофа». Їх поява співпала із поширенням енергетичних чи екологічних кризових явищ світового масштабу. Одним із вірогідних сценаріїв розвитку цивілізації при цьому розглядається поява «механізованого» суспільства, коли некеровані сили, породжені НТР, вступають у конфлікт із адапційними можливостями біосфери, знищуючи цивілізацію і створюючи перенаселений і тотально дегуманізований світ.

Аналізуючи роль випадковостей, труднощі вияву їхніх причин, футурологи дійшли висновку про суттєве ускладнення передбачень майбутнього. Абсолютизація непередбачуваних випадковостей чи твердження про неможливість достовірних знань щодо виникнення випадковостей призводять до песимістичних висновків щодо фаталістичного

тлумачення майбутнього, невідворотності якого не можна збагнути, а визначеної долі не оминати¹⁵¹.

Альтернативістські футурологічні теорії доводять необхідність трансформації сучасної цивілізації на основі положень про «суспільство, що самопідтримується», «екологічно збалансоване суспільство» чи «гуманістичне суспільство» із відмовою від глобальних економічних систем, які базуються на прагненні до максимізації економічного зростання. Представники альтернативістських теорій майбутнього закликають до вдосконалення індивідуального світу людини, відмови від держави на користь федеральних комун із широким самоуправлінням. Проте численні спроби створення подібних об'єднань у США, Франції, Німеччині закінчувалися переважно їх виродженням у релігійні секти або переродженням у комерційні проєкти.

На початку ХХІ ст. спостерігається відхід футурології від створення глобальних проєктів майбутнього із одночасним переходом до розробки конкретних питань і прогнозів у певних сферах життєдіяльності суспільства.

Сучасна футурологія базується на методологічних принципах нерівноважності, несталості становлення, досліджує відкриті складні системи, які здатні до самоорганізації, враховує співвідношення характеру отриманих знань про об'єкт як з особливостями засобів і операцій пізнання, так і з ціннісними й цільовими установками дослідника.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. з'явилися нові і було модернізовано використання наявних методів наукового пошуку у сфері економічної футурології. Так, наприклад, було розширено сферу використання контент-аналізу. Контент-аналіз являє собою метод збору кількісних даних про досліджуване явище або процес для подальшої інтерпретації результатів з метою оцінки і прогнозування дій. Контент-аналіз тривалий час використовувався лише для аналізу текстів засобів масової інформації. Метою такого аналізу

¹⁵¹ Голянич М. Футурологія. Філософія майбуття. Івано-Франківськ: Лілея-НВ. 2017. 540 с.

виступило визначення кількості згадок про певну подію із характеристикою її важливості для різних верств суспільства, а також виявлення відмінностей у трактуваннях однієї і тієї самої події. На початку XXI ст. контент-аналіз широко застосовується для аналізу дій бізнес-кіл, в інтересах силових структур та державних органів. Особливої ваги набуває використання штучного інтелекту для аналізу матеріалів, розміщених у мережі Інтернет, а також для формування контенту власних повідомлень залежно від уявлень про стан та перспективи розвитку певного галузевого ринку. Кількісний та якісний контент-аналіз масштабно застосовуються у поєднанні для прогнозування явних чи прихованих цілей економічних суб'єктів.

Набуло подальшого розвитку застосування когнітивного картування, яке спрямоване на перспективне сприйняття особами, які впливають на ухвалення важливих рішень, певних проблем, що потребують розв'язання. Ще на початку 1970-х рр. Г. Бонхам та М. Шапіро вперше провели дослідження для зіставлення когнітивних карт певних осіб з метою моделювання їх майбутньої поведінки¹⁵². При цьому поєднувалися елементи якісного контент-аналізу та власне когнітивного картування. У сучасних умовах такі дослідження проводяться не лише для визначення варіантів майбутньої поведінки, а й для її програмування. Отже, здобутки когнітивної психології широко використовуються для прогнозування майбутньої економічної діяльності. А у майбутньому вони неминуче набудуть ще більш широкого використання у зв'язку з поширенням відповідного контенту орієнтованого як на визначення ринкових запитів, так і на формування та коригування попиту.

Використання потужної комп'ютерної техніки дозволяє більш ефективно використовувати івент-аналіз, який передбачає систематизацію та обробку даних про суб'єктів-ініціаторів подій, визначення змісту (сюжету) цих подій,

¹⁵² Bonham G. M., Shapiro, M. J. Cognitive process and foreign policy decision-making. *International Studies*. 1973. Q. 17 (June). P. 147–174.

об'єктів впливу (запланованих та реальних), а також місця і часу ініціації. Популярність івент-аналізу обумовлена можливістю здійснювати порівняння подій, які агрегуються, підраховуються та описуються у термінах/, кількості, чисельності учасників, тривалості і масштабів взаємодії. Івент-аналіз дозволяє виділити етапи розвитку ситуації в економіці із оцінкою можливостей появи нового якісного стану процесу. Це дозволяє будувати багатоваріантні сценарії майбутнього розвитку подій, підвищуючи точність як тактичного, так і стратегічного прогнозування. При цьому якщо раніше переважала практика проведення загального (ненаправленого) аналізу подій (висновки будувалися на основі аналізу подій «знизу» на основі наявних емпіричних даних; дослідник не визначав наперед елементів перспективного досліджуваного процесу, а лише об'єкт спостереження), то у сучасний період набула поширення практика проведення цільового аналізу (аналіз подій «зверху» із відповідним наповненням фактологічним матеріалом залежно від предметного поля наукового пошуку; заздалегідь визначаються елементи майбутнього процесу або ситуації).

Одним із найбільш відомих проєктів застосування івент-аналізу є створення інформаційного банку (банк Азара), пов'язаного із різними аспектами виникнення та перебігу міжнародних конфліктів. Головною метою такого проєкту було дослідження механізмів розвитку подій в умовах конфлікту (із визначенням його стадій), а також специфіки поведінки суб'єктів конфлікту. Одним із наслідків створення інформаційного банку та аналізу його інформації було введення у науковий обіг тринадцятибальної шкали «співробітництво-ворожість» («шкала Азара»)¹⁵³. Набув поширення аналіз поведінки суб'єктів конфліктів у контексті дослідження різного роду протистоянь у сфері глобальної економіки та торговельних воєн.

¹⁵³ Шкала Е. Азара – один із найвідоміших проєктів використання методики івент-аналізу в міжнародних відносинах. Це тринадцятибальова шкала, що є засобом вимірювання подієвої динаміки.

Використання сучасних методів зв'язку, передачі та обробки інформації, у тому числі із застосуванням можливостей штучного інтелекту, дозволило модернізувати методи колективної експертної оцінки, які засновані на виявленні узагальненої оцінки експертної групи шляхом аналізу та обробки індивідуальних незалежних оцінок експертів, що входять до її складу. Суттєво розширилися й можливості добору членів експертних груп за масштабного скорочення часу їх залучення до роботи (що особливо важливо в момент наростання кризових явищ). Особливої ваги це набуло у час ліквідації наслідків стихійних лих (наприклад, під час аварії на атомній станції Фукусіма у Японії у 2011 р., протидії потужним ураганам у США у 2019 р. або пожежам у Австралії у 2020 р.).

Модернізація методів колективної експертної оцінки дозволила при використанні методу генерації ідей (заснованому на стимулюванні творчої діяльності експертів шляхом сумісного обговорення конкретної проблеми за пріоритету виступу експерта, який розвиває попередню ідею) застосовувати можливості штучного інтелекту у сфері моделювання вірогідних напрямів майбутнього розвитку подій та їх оцінок залежно від оціночних характеристик події чи явища, запрограмованих членами експертної групи.

У сучасних умовах набуло поширення дослідження економіки за допомогою методів нелінійної динаміки¹⁵⁴. На цій основі так звану синергетичну економіку стали пов'язувати зі змінами у нелінійній економічній теорії^{155, 156, 157}.

Загальноприйнятого визначення синергетики не існує. Синергетика (грец. «спільний, узгоджений, діючий») – науковий

¹⁵⁴ Петерс Э. Хаос и порядок на рынках капитала. М.: Мир. 2000. 333 с.

¹⁵⁵ Занг В. Б. Синергетическая экономика. Время и перемены в нелинейной экономической теории. М.: Мир. 1999. 335 с.

¹⁵⁶ Сергеева Л. Н. Моделирование поведения экономических систем методами нелинейной динамики (теории хаоса). Запорожье: Запорож. гос. ун-т. 2002. 227 с.

¹⁵⁷ Сергеева Л. Н. Нелинейная экономика: модели и методы. Запорожье: Полиграф. 2003. 217 с.

напрямок, що досліджує зв'язки між елементами структури (підсистемами), що утворюються у відкритих системах (біологічних, фізико-хімічних та інших) завдяки інтенсивному обміну речовиною та енергією з оточуючим середовищем у нерівних умовах. У таких системах спостерігається узгоджена поведінка підсистем, внаслідок чого виникає певний ступінь їх впорядкування, тобто зменшується ентропія (самоорганізація). Синергетика являє собою створене професором Штутгартського університету Г. Хакеном (увів у обіг термін «синергетика у 1977 р.) міждисциплінарний напрям, який займається вивченням систем, основу яких становлять багато підсистем різної природи (електронів, атомів, молекул, клітин, нейронів, механічних елементів, органів тварин, людей, транспортних засобів), і виявленням того, у який спосіб взаємодія таких підсистем призводить до виникнення просторових, часових або просторово-часових структур у макроскопічному масштабі. Поява і розвиток синергетики зобов'язані зростанню популярності міждисциплінарних досліджень, здатних пояснити складну організацію різнопланових систем, недоступних пізнанню виключно методами однієї наукової дисципліни.

Економічні системи можуть проходити через ієрархію нестійкостей, внаслідок чого розвиваються більш складні структури. Такі нестійкості спричинені змінами зовнішніх параметрів і можуть призвести до нової просторово-часової організації системи. Важливу роль у футурологічному прогнозуванні відіграє аналіз економічного хаосу. Хаос походить від цілком раціональних механізмів, але й нерациональність хаосу може бути досліджена. І така потреба, на думку В. Занга, обумовлена тим, що хаос забезпечує «надію на майбутнє», яка полягає у виникненні того, що можна було б назвати «точкою повороту» чи новим позитивним напрямом економічної еволюції¹⁵⁸.

Синергетичний підхід, побудований на ідеї інтегрованих зв'язків у складних системах, дозволяє краще описувати

¹⁵⁸ Занг В.-Б. Синергетическая экономика. Время и перемены в нелинейной экономической теории. М.: Мир. 1999. С. 318.

можливі явища та події, здійснювати більш ефективно прогнозування.

З погляду критеріїв побудови правильного прогнозу майбутнього, то серед них виділяються технологічний прогрес, виробничий уклад або політичний розвиток суспільства¹⁵⁹.

Стає очевидним, що методологічний інструментарій економічних футурологічних досліджень (у тому числі й їх успішність чи суспільна визначеність) буде залежати не лише від точності власне економічного аналізу, а й від дієвості використання, обробки та представлення відповідного контенту, оскільки розвиток інформаційної економіки неодмінно пов'язаний із удосконаленням методів аналізу та подачі інформації. Монополізація (чи демонополізація) достовірної інформації буде відігравати вагомий роль в організації наукового пошуку. Очевидно, що потоки інформації будуть переключуватися шляхом створення так званого «інформаційного хаосу». Такий хаос буде мати на меті створення перешкод для неупередженого наукового аналізу конкурентам, а також слугуватиме основою для збору первісної інформації про явища та процеси за допомогою аналізу коментарів до різного роду повідомлень.

Аналіз методологічної бази економічної футурології виявив суттєві відмінності підходів та інструментарію теоретичної і прикладної футурології. Для теоретичної футурології загалом характерне використання принципів прогнозування, орієнтованих на створення цілісної картини майбутнього. Такі прогнози передусім базуються на моделюванні розвитку техніки і технологій, залежно від якого визначаються перспективи еволюції соціально-економічних та суспільно-політичних процесів.

Щодо прикладної футурології, пошуки якої спрямовані на прогнозування окремих сфер і областей найближчого майбутнього, то для неї характерна побудова складних

¹⁵⁹ Сидоренко О. В. Мировоззренческая заданность футурологических прогнозов. Научно-технические ведомости СПбГПУ. Серия: «Наука и образование». 2010. Т. 2. № 2–2. С. 44.

моделей майбутнього із врахуванням різноманітних змінних, пов'язаних із варіативністю появи і впливу різного роду випадковостей. Негативний характер має вплив суб'єкта пізнання на процес формулювання синтетичних висновків. Суб'єктивне бачення дослідниками майбутніх проблем, а також їх світоглядні переконання справляють вагомий вплив на характер конструювання майбутнього. При цьому специфіка використання методу форсайту (взаємовплив замовників дослідження і його виконавців) часто сприяє спрямуванню прогнозу на певний бажаний для замовника результат, що нерідко негативно позначається на якості прогнозування. Сконцентрованість замовника переважно на цікавому для нього фрагменті найближчої перспективи визначає як предметне поле дослідження, так і рівень наукової абстракції. Це обумовлено тим, що, як правило, замовника цікавить лише прогноз мікро- та мезорівня, а футурологічний вплив у більш широкому масштабі перебуває поза межами його інтересів.

Очевидно, що методологічний інструментарій економічної футурології буде постійно поповнюватися за рахунок методів інших наукових дисциплін з метою забезпечення максимально можливої точності аналізу. Реальністю ХХІ ст. стає необхідність широкого використання синергетичних досліджень у сфері пошуку адекватних моделей наукового пошуку у царині економічної футурології.

3.2. Перспективні напрями економічних футурологічних досліджень

Прогнозування майбутнього на практиці пов'язано із спробами реалізації окремими державами (чи групами держав) власних цивілізаційних чи квазіцивілізаційних проєктів, переважно пов'язаних із уявленнями про перспективний зміст і параметри універсальних цінностей, призначених для всього людства. Потужним стимулом і поштовхом вирішення

цих проблем є позиція найбільш впливових країн світу, насамперед США як економічного лідера. Позиція провідних держав, які претендують на реалізацію власних цивілізаційних проєктів, переважно позитивно сприймається більшістю інших країн. Виграшем для них ставали певні гарантії безпеки, програшем – санкції. Тому не дивно, що економісти-футурологи багато уваги приділяли аналізу перспектив розвитку економіки США та інших розвинутих країн в умовах глобалізованого світу.

Е. Гідденс стверджував, що під впливом глобалізації національна держава стає надзвичайно малою для великих життєвих проблем, але й занадто великою для малих життєвих проблем¹⁶⁰.

З. Бжежинський вважає, що сучасний світ відрізняється інтерактивністю та взаємозалежністю, і вперше в історії міжнародні конфлікти «поблякли» перед загальною проблемою виживання людства. Засобом вирішення глобальних проблем дослідник називає передусім геополітичну стабільність, але аналізує її насамперед з погляду інтересів та потреб США в умовах зростання впливу Китаю і спроб Росії, Індії, Бразилії конкурувати один з одним за ресурси, безпеку та економічну перевагу¹⁶¹.

Людство завжди прагнуло опанувати всі доступні йому простори. Це пов'язано із бажанням використати їх для цивілізаційного зростання, посилення економічних і політичних позицій держав, що призводило до виникнення різного роду протиріч та конфліктів між ними. Внаслідок цього всі простори перетворилися на «території» (сфери інтересів), де відбувалися запеклі протистояння та конкурентна боротьба у сфері внутрішніх та зовнішніх відносин. Мілітаризація і гонка космічних озброєнь тривалий час визначалася інтересами двох провідних гравців – СРСР

¹⁶⁰ Гидденс Э. Последствия современности. М.: Издательская и консалтинговая группа «Практикс». 2011. С. 189.

¹⁶¹ Бжежинский З. Стратегический взгляд: Америка и глобальный кризис. М.: АСТ. 2013. 285 с.

та США. З часом дедалі помітнішим ставав вплив Китаю. Водночас воєнні технології стали причиною появи принципово нового «простору», чії межі не можуть бути виміряні таким звичним поняттям, як «відстань». Мова йде про появу кіберпростору, що суттєво вплинуло на характер прогнозування майбутнього, оцінку перспектив людства та окремих держав.

Для економістів-футурологів одним із важливих завдань постала оцінка наслідків сталого економічного розвитку в умовах глобалізації. При цьому дослідники висловлюють різні міркування з приводу визначення загроз сталому економічному зростанню.

Значна частина сучасних економістів-футурологів у дусі прогнозів Дж. М. Кейнса звертає увагу на загальну перспективність подальшого економічного зростання. Якщо раніше прогрес вимірювався кількістю вироблених речей у розрахунку на одну особу, то сучасні дослідники відзначають зростання ролі сфери послуг. А. Дітон підкреслює, що сьогодні товари вже не так важливі, як послуги, і якість їх важливіша за кількість, а тому якісне зростання прийшло на заміну кількісному у ролі основи підвищення добробуту¹⁶². Важливість послуг може бути підвищена й у зв'язку із зростанням масштабів автоматизації виробництва. М. Форд прогнозував, що значна частина виробничих підприємств у підсумку наблизиться до повної автоматизації. Перспектива автоматизації сфери послуг може призвести до того, що величезна кількість робочих місць із порівняно низькою оплатою праці опиняться під загрозою зникнення¹⁶³. Загалом, погоджуючись із таким прогнозом, все ж варто зауважити на перспективності використання людської праці саме у сфері послуг, оскільки тут існує велике поле для творчості щодо якості та характеру таких послуг. Тим більше, що деякі з них у виконанні роботів можуть бути принципово неприйнятними для людини.

¹⁶² Через 100 лет. Ведущие экономисты предсказывают будущее. М.: Изд-во Института Гайдара. 2017. С. 81.

¹⁶³ Форд М. Пришествие роботов. Техника і загроза майбутнього безробіття. Київ: Наш формат. 2016. С. 34.

Е. Глейзер прогнозує, що підвищення рівня добробуту може породити суспільство самозбереження, яке буде більш зацікавлене у збереженні того, що має, а не у змінах. Проте дослідник доволі оптимістично оцінював перспективи подальшого зростання, не вважаючи, що стихійні лиха можуть завдати вагомої шкоди економічному розвитку¹⁶⁴.

Економісти-футурологи схиляються до думки про перспективність індивідуалізації виробництва із переходом до виготовлення індивідуальних замовлень. Так, наприклад, М. Форд стверджує, що розташування виробництва у безпосередній близькості як від споживчих ринків, так і від центрів проектування виробів дає змогу компаніям скоротити тривалість виробничого циклу і забезпечити більшу гнучкість реагування на потреби споживачів. З огляду на те, що автоматизація ставатиме дедалі гнучкішою і складнішою, серед виробників неодмінно виникне тенденція пропонувати продукцію, яка більше орієнтована на індивідуальні потреби замовника. Цілком можливо, що за допомогою легкодоступних вебінтерфейсів споживачам дадуть змогу створювати унікальні дизайни або специфічний продукт за індивідуальними запитами. У такому разі автоматизоване виробництво зможе передавати готову продукцію до рук споживачів буквально за лічені дні¹⁶⁵.

На нашу думку, майбутньому економічному розвитку суттєво не зашкодить дефіцит сировинних ресурсів, адже людство зможе віднайти нові джерела енергії і сировини. Внаслідок глобального потепління морські проходи в Арктиці будуть вільні від льоду, що знизить витрати на логістику зі Східної Азії до Європи і до східного узбережжя США. Загалом, оцінюючи наслідки глобальних кліматичних змін, дослідники підкреслюють важливість координації політики провідних держав у сфері охорони навколишнього

¹⁶⁴ Через 100 лет. Ведущие экономисты предсказывают будущее. М.: Изд-во Института Гайдара. 2017. С. 158.

¹⁶⁵ Форд М. Пришествие роботов. Техника і загроза майбутнього безробіття. Київ: Наш формат. 2016. С. 31.

середовища. Однак висловлюють сумнів у можливості масштабного коригування обсягів виробництва у більшості країн світу із урахуванням найновіших вимог до забезпечення виваженого природокористування. Вплив змін клімату на майбутні явища та процеси тим більш важко спрогнозувати, чим більш масштабною виявляється їх динаміка.

Щодо можливостей впливу різного роду епідемічних захворювань на економічний розвиток, то футурологи вважають, що людство зможе успішно протистояти подібним викликам, а загроза голоду та епідемій (пандемій) відійде у минуле. Проте сучасний досвід протидії поширенню коронавірусу COVID-19 багато у чому спростовує подібний оптимізм. В умовах пандемії коронавірусу у 2020 р. значна частина країн світу віддала перевагу закриттю кордонів, обмеженню або повній забороні регіональних переміщень, жорсткому контролю за пересуванням громадян та станом їхнього здоров'я. З цією метою держава дедалі ширше почала застосовувати різного роду електронні системи спостережень, набули поширення дистанційне навчання та онлайн-праця.

Ю. Н. Харарі відзначив, що під час пандемії коронавірусу людство зіткнулося із двома важливими виборами: 1) між тотальним наглядом і підтримкою й інформуванням громадян; 2) між націоналістичною ізоляцією і світовою солідарністю. Для забезпечення протидії поширенню коронавірусу населення має підкорятися певним правилам. Для реалізації цього є два шляхи. Перший шлях полягає у тому, що уряд стежить за населенням і карає тих, хто порушує правила. Сучасні технології (системи комунікацій у кіберпросторі) вперше в історії людства забезпечили можливість постійного стеження за кожним членом суспільства і у боротьбі проти пандемії держави активно застосовували новітні інструменти контролю. Так, на основі пильного стеження за смартфонами, використання камер розпізнавання обличчя із зобов'язанням людей перевіряти температуру тіла і стан здоров'я влада Китаю зуміла порівняно швидко та ефективно ідентифікувати хворих. З'явилася можливість відстежувати переміщення

громадян й ідентифікувати тих, з ким у них був контакт. Дослідник висловив пересторогу, що у разі, якщо людство не буде обережним, пандемія може стати переломним моментом в історії суспільного контролю над громадянами, започаткувавши перехід від «зовнішнього» до «внутрішнього» спостереження¹⁶⁶. Біометричне спостереження може перетворитися на засіб тотального контролю над громадянами (подібна думка також була висловлена й М. Каку, який відзначав можливість прихованого контролю за станом здоров'я людини із виконанням потрібних контрольних замірів)¹⁶⁷.

Інший шлях протидії пандемії – це забезпечення урядами взаємної довіри між країнами, обміну досвідом протистояння поширенню хвороб, зростання довіри до науки, коли громадяни свідомо будуть вчиняти ті чи інші дії, спрямовані на протидію поширенню інфекції, важливість яких буде доведена суспільству саме вченими. Ю. Н. Харарі виступив проти національної ізоляції за світову солідарність, наголошуючи, що глобальні виклики людству можуть бути подолані виключно завдяки об'єднанню і координації спільних зусиль із використанням новітніх засобів передачі і обробки інформації¹⁶⁸.

Новітні методи поширення інформації у сучасному світі були доповнені важливими засобами її збереження, що передбачало застосування «хмарних» технологій (за допомогою яких інформація обробляється не на персональному комп'ютері, а за запитом користувача – віддаленими обчислювальними пристроями більшої потужності). У такий спосіб поступово почав формуватися новий віртуальний простір, який надавав широке поле для творчості людей та створеного ними штучного інтелекту. У майбутньому люди отримають доступ до так званих «тактильних технологій», що

¹⁶⁶ Харарі Ю. Н. Світ після коронавірусу. URL: <http://www.crs-center.org/d1-81-d0-b2-d1-96-d1-82-d0-bf-d1-96-d1-81-d0-bb-d1-8f-covid-19>

¹⁶⁷ Каку М. Фізика майбутнього. М.: Альпіна нон-фікшн. 2019. С. 73.

¹⁶⁸ Харарі Ю. Н. Світ після коронавірусу. URL: <http://www.crs-center.org/d1-81-d0-b2-d1-96-d1-82-d0-bf-d1-96-d1-81-d0-bb-d1-8f-covid-19>

дозволяють відчувати згенеровані комп'ютерами об'єкти. Розвиток комп'ютерних технологій вже не буде пов'язаний із дією так званого закону Мура¹⁶⁹. Цей закон перестане діяти, оскільки подальша технологічна мініатюризація буде вимагати робити транзистори розміром у один атом. Зменшення товщини напівпровідникового шару буде дедалі більше актуалізувати квантову теорію.

Формування та розвиток кіберпростору стає важливим фактором впливу на економічні явища і процеси. На нашу думку, до середини ХХІ ст. людство буде жити у справжньому функціонуючому кіберпросторі, в якому об'єкти реального світу будуть поєднані з комп'ютерними зображеннями (доповнена реальність). У зв'язку із цим суттєво зміняться уявлення людини про робоче місце, торгівлю, розваги та спосіб життя.

Саме від кіберпростору, від його стану, функціональності, передбачуваності та прогнозованості буде залежати стабільність глобальної економіки, безпека людей, всезагальне зростання добробуту, суспільний розвиток. Можливості сучасних систем зв'язку дозволяють людям отримувати такі блага, як можливість обмінюватися потрібною інформацією, отримувати важливі дані, дешевий доступ до літератури, музики, кіно у будь-який час і у будь-якому місці. Хоча ніхто не гарантує, що розвиток кіберпростору може призвести до нестабільності й розбалансованості економічних, фінансових і політичних процесів, створення дедалі нових викликів та загроз, деградації людської особистості, тотального контролю і шпигунства, неавторизованого читання думок людей¹⁷⁰. Кіберпростір для частини населення планети є основою економічної діяльності, а для інших – своєрідним засобом відсторонення від оточуючих проблем.

¹⁶⁹ Закон Мура – емпіричне припущення Г. Мура – одного із засновників компанії «Intel», про те, що кількість транзисторів на кристалі мікросхеми буде подвоюватися кожні 24 місяці.

¹⁷⁰ Дубов С. Кіберпростір як новий вимір геополітичного суперництва. Київ: НІСД. 2014. С. 10.

На кіберпростір чинить вплив розбудова економічної діяльності в умовах зростаючих темпів урбанізації. На думку А. Росса, коли технологічна просунутість стає вимогою до муніципальних послуг, у найбільш виграшній позиції опиняються глобальні міста, які можуть розробляти для громадян додатки, які будуть приваблювати до мегаполісів клас «економіки майбутнього»¹⁷¹. Розвиток штучного інтелекту потребуватиме ще більш прискореного обміну даними і, на думку деяких дослідників, може навіть обумовити поділ людей на різні біологічні касти.

Оцінюючи розвиток майбутніх технологій у контексті визначення перспектив глобалізації, можна стверджувати, що подальший прогрес найвірогідніше посилить глобалізацію технологій, полегшуючи у такий спосіб передачу іншим виконавцям та в інші країни таких завдань, які раніше вимагали особистого контакту. Це сприятиме зростанню рівня оплати праці у країнах, які мали порівняно дешеву робочу силу (Китай, Індія, Індонезія та ін.), що було результатом саме процесу глобалізації, який використовував таку різницю.

Важливе значення для сучасних футурологічних досліджень має усвідомлення високого рівня адаптивності людського суспільства до технологічних змін. Це зумовило зменшення популярності песимістичних прогнозів майбутнього. Незважаючи на велику кількість різноманітних викликів і глобальних проблем, суспільство не втрачає інстинкту самозбереження та здатності до подолання суперечностей. Сучасний світ та його економіка перебуває на межі важливих змін, які можуть спричинити перегляд наукових уявлень, зокрема про «суспільство споживання».

У XXI ст. постіндустріальна цивілізація, спираючись на штучний інтелект, біоінженерію й нанотехнології, може зробити непотрібними цілі країни і континенти. Самопроголошені «цивілізовані» зони у такому разі отримають у своє розпорядження найновіші технології виробництва, а інші –

¹⁷¹ Росс А. Индустрии будущего. Київ: Наш формат. 2017. 320 с.

будуть позбавлені подібних досягнень цивілізації¹⁷². Це обумовить появу нових чинників, що здійснюватимуть вплив на стабільність розвитку суспільства. Стабільне суспільство – це суспільство, яке розвивається, але одночасно зберігає свою стійкість; суспільство, в якому налагоджений механізм змін в умовах зовнішніх і внутрішніх впливів. Розвиток кіберпростору може виступити як системоутворювальним, так і системоруйнівним чинником стабільності людського суспільства.

Отримання широких можливостей для моделювання, конструювання та творчості (у тому числі із використанням «хмарних» систем) збільшить шанси населення порівняно бідних країн на отримання різного роду благ та перспективних місць роботи (навіть за умови забезпечення віддаленого доступу чи дистанційного навчання). Так, широкого розповсюдження набула кінотворчість із використанням каналів YouTube; отримала розповсюдження така професія, як «блогер», яка стала своєрідним засобом відбору перспективних творчих працівників.

Водночас прогнозується й загострення проблем з асоціальним контентом сайтів, що розміщують аудіо- та відеоматеріали (до найвідоміших саме й належить сервіс YouTube – підрозділ Google). Згадаємо, що Китай запровадив цензуру аудіо- і відеоконтенту подібних сервісів ще у 2009 р. Зазначена проблема спричинила розробку нових регулятивних правил розміщення контенту на китайських національних відео-сервісах. КНР пов'язала безконтрольність розміщення відео- і аудіоматеріалів із загрозами єдності та суверенітету Китаю, завданням шкоди етнічній солідарності, китайській культурі та традиціям, порушенням прав особи. Хоча європейські країни намагаються безпосередньо не втручатися у діяльність подібних сервісів, однак претензії до деяких елементів контенту порталу YouTube висловлюють уряди Німеччини (через оприлюднення роликів, що пропагують

¹⁷² Харарі Ю. Н. 21 урок для 21 століття. Київ: Форс Україна. 2018. 416 с.

нацистську ідеологію та антисемітизм), Великої Британії (за надання можливостей для кібербулінгу школярів), а також Росії (через розміщення екстремістських матеріалів)¹⁷³.

М. Кастельс стверджував, що включення більшості культурних виразів у інтегровану комунікаційну систему, закорінену у цифровому електронному виробництві, розподілі та обміні сигналами, матиме важливі наслідки для соціальних форм і процесів. З одного боку, воно суттєво послаблюватиме символічну владу традиційних відправників повідомлень (зовнішніх порівняно із системою) – владу, яка передається через історично заковані соціальні звички (релігію, мораль, авторитет, традиційні цінності, політичну ідеологію), а з іншого – нова комунікаційна система радикально трансформуватиме простір і час, фундаментальні виміри людського життя. Регіони можуть бути позбавлені свого культурного, історичного, географічного значення і будуть реінтегровані у функціональні мережі завдяки появі простору потоків, замінюючи простір місць. Мова йде про культуру реальної віртуальності¹⁷⁴. Така культура являє собою результат реалізації бізнес-проектів і буде активно використовуватися для бізнесових цілей у майбутньому.

Віртуальна реальність перетворилася на засіб масового створення контенту самими користувачами, а не розробниками. Як писав К. Келлі, лише 40,0 % контенту мережі Інтернет є комерційними проєктами. Все інше створюється користувачами з інших міркувань, часто не пов'язаних із отриманням винагороди у грошовій формі. У такий спосіб «імпульс участі» перевертає економічну модель і веде до того, що найбільший вплив у майбутньому отримає сфера соціальної взаємодії, «колективний розум» і спільні дії. Постійно пропонуючи клієнтам і користувачам нові способи

¹⁷³ Дубов С. Кіберпростір як новий вимір геополітичного суперництва. Київ: НІСД. 2014. С. 33.

¹⁷⁴ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. М.: ГУ ВШЭ. 2000. С. 353.

участі, глобальна мережа стає невід'ємним компонентом будь-якої діяльності у будь-якому куточку світу¹⁷⁵.

Використання кіберпростору для реалізації різного роду бізнес-планів актуалізує проблему збереження інформації. Динаміка змін у сучасному світі зумовлює перетворення на капітал не лише власне інформації, а й швидкості її передачі та обробки. У зв'язку з цим посилюється значення продуктивності роботи наукових центрів та груп дослідників, які включаються у своєрідну «гонку озброєнь» у сфері швидкості обробки інформації. Задля виконання такого завдання використовуватимуться системи штучного інтелекту.

У віртуальному середовищі постає проблема авторизації дій (наприклад, при укладенні торговельних угод) і відповідальності за них. Так, пропозиції про купівлю-продаж можуть бути оформлені лише певним посиленням, можливість зміни якого суттєво зростає залежно від статусу продавця чи покупця. У віртуальному світі неминуче будуть впроваджуватися і модернізовуватися системи, які відслідковуватимуть добросовісних покупців та продавців із нарахуванням їм певної суми балів, яка характеризуватиме рівень їх доброчесності. Проте такі заходи не завжди забезпечують захист систем від злону.

Новим викликом для футурології постає необхідність залучення для аналізу додаткового методологічного інструментарію із сфери психології чи педагогіки з метою адекватних висновків щодо визначення перспектив співіснування світу людини і штучного інтелекту.

Можливості штучного інтелекту не лише перевершають людські, а й створять прецеденти, коли логіка прискорення здійснення необхідних дій і результатів може сприяти формуванню висновку про необхідність усунення людини навіть від наукової діяльності. Це може бути спричинене використанням штучним інтелектом принципово інших методів дослідження не лише недоступних для людини, а й

¹⁷⁵ Келли К. 12 технологических трендов, которые определяют наше будущее. М.: Манн, Иванов и Фербер. 2010. С. 35.

таких, що не враховують ту частину суб'єктивності дослідницького процесу, яка власне асоціюється із «людяністю». Саме тому виникають перестороги щодо масштабного залучення штучного інтелекту, наприклад, до здійснення футурологічних досліджень, оскільки машинна (формальна) логіка може диктувати рішення, логічні у рамках визначеної (локальної чи регіональної) задачі, але неприйнятні з огляду на інтереси та потреби людини (людства).

Уявлення суспільства про переваги демократії можуть бути принципово відкинуті, оскільки критерієм правильності чи виваженості рішення може бути визначений не рівень та якість людського консенсусу, а доступ того чи іншого штучного інтелекту до розпорядження певними ресурсами. У такому випадку футурологія може перетворитися з науки людей для людей на засіб машинного моделювання майбутнього для штучного інтелекту.

Можливо усвідомлення подібних перспектив останнім часом примушує дослідників більше замислюватися над сенсом існування людини. Поширення антропоцентризму у футурологічних дослідженнях зумовлене неможливістю змагатися із штучним інтелектом у швидкості обробки інформації та пересторогами щодо перспектив використання оціночних категорій технікою, яка буде керуватися саме штучним інтелектом. Проте важливо, що програш людини у змаганні із спеціалізованими роботами (комп'ютерними програмами) стосується лише окремих можливостей чи здібностей. Роботи, які краще за людину вміють виконувати певні дії, поступаються їй в інших сферах діяльності. Мова йде про можливості програмування із визначенням алгоритмів дій у певній ситуації або щодо певних предметів чи дій.

Набір певних запрограмованих операцій роботи можуть виконувати краще за людину, оскільки не потребують відпочинку, перерв на сон чи їжу, а їхня продуктивність праці не залежить від настрою чи погоди. Проте по мірі ускладнення аналізу чи процедури формування або відтворення певного процесу здібності людського мозку виглядають більш виграшно,

у тому числі й через можливості застосування нестандартних, оригінальних рішень, не пов'язаних із механічним перебором заздалегідь запрограмованих варіантів із подальшим вибором кращого з них. Але існує вірогідність, що штучний інтелект буде виходити за межі заздалегідь визначених програмних дій (чи можливостей).

М. Форд писав, що історія комп'ютерного обчислення чітко засвідчила, що коли стандартна операційна система разом із недорогими й легкими у використанні програмними інструментами стає доступною, то невдовзі після цього неодмінно має статися вибух у царині прикладного програмного забезпечення. За аналогією дослідник припустив, що робототехніці судилося піти тим самим шляхом. Він вів мову про можливості створення роботів, придатних для виконання «всіх можливих комерційних, промислових і споживацьких завдань. Рушієм цього вибуху стане наявність стандартних модулів програмного й апаратного забезпечення, які значно спростять створення нових конструкцій»¹⁷⁶.

М. Каку розрізняє два типи роботизованих комплексів. Перший – дистанційно керується людиною або діє за заздалегідь написаною програмою, виконуючи жорсткі інструкції. Такі роботи вже існують, вони поступово проникають у всі сфери людського життя. Але без людини, яка ухвалювала б за них рішення, ці роботи являють собою лише більш чи менш складні механізми. Інший тип роботизованих комплексів – це автономні, здатні думати самостійно та діяти без допомоги людей. Спроби створити таких роботів до останнього часу не мали успіху¹⁷⁷.

Професор Єльського університету І. Ейрес навів приклади багатьох досліджень, які свідчать про перевагу машинних алгоритмів над людьми-експертами. Він стверджував, що коли загальний контроль над процесом довіряють людям, то результати майже завжди виявляються гіршими. Навіть коли

¹⁷⁶ Форд М. Пришестя роботів. Техніка і загроза майбутнього безробіття. Київ: Наш формат. 2016. С. 27.

¹⁷⁷ Каку М. Физика будущего. М.: Альпина нон-фикшн. 2019. С. 138.

людям-експертам надають доступ до алгоритмічних результатів заздалегідь, то вони все одно видають гірші результати за ті, які були видані машинами в автономному режимі. Ейрес стверджував, що для того, щоб люди дійсно приносили цьому процесу хоч якусь користь, краще поставити їм завдання забезпечувати ввід у систему тієї чи іншої специфічної інформації, але не ввіряти їм загальний контроль виконання завдання¹⁷⁸.

Перспективними стають дослідження, пов'язані із розширенням можливостей людського мозку за допомогою цифрових технологій. Е. та Х. Тоффлери наголошували на перспективності колективного знання із акумулюванням його завдяки комп'ютерам «у мегамозок і накопиченням швидкими темпами у майбутньому»¹⁷⁹. Дослідники підкреслювали, що знання втрачають свою точність вже кожні півсекунди, а тому «важчає тягар старих знань», які перетворюються «на утиль». Якщо на основі застарілих даних і при зростанні маси неістинних знань ухвалювати неефективні рішення, то вони стають основою «економіки помилок». Відповідно, прогнози, що побудовані на основі недостовірних знань, неминуче втрачають свою актуальність. Тому зростає значущість доступу до сучасних знань з метою забезпечення найкращих можливостей для залучення людей до інформації.

Одним із виявів поширення антропоцентризму в економічній футурології можна вважати вивчення нерациональної поведінки людини. Економічні та соціальні прогнози тривалий час виводили із раціонального підходу: індивіди у прагненні до найбільшої користі поводитимуться однаково, тобто прогнозовано. Але при цьому, наприклад, не враховується те, що життя людей не зводиться до максимального задоволення лише економічних інтересів. Дж. Акерлоф і Р. Шиллер стверджували, що економісти лише частково змогли опанувати те, що розуміють під «вірою» та «довірою».

¹⁷⁸ Ayres I. Super Crunchers: Why Thinking in Numbers Is the New Way to Be Start. NY: Bantam Books. 2007. P. 117.

¹⁷⁹ Тоффлер Э, Тоффлер Х. Революционное богатство. М.: АСТ. 2008. С. 163.

Вони опирались на те, що довіра раціональна: люди використовують доступну для них інформацію з метою створення прогнозу, а потім на його основі ухвалюють рішення. Але нерідко відбувається так, що довіра виходить за межі раціонального. Крім того, довірлива людина досить часто ігнорує або навіть відкидає певну інформацію з метою керуватися у майбутніх рішеннях виключно тим, що розуміють під «правдою»¹⁸⁰.

Емпірична психологія довела, що модель раціональної поведінки в умовах невизначеності не просто досить умовна, а зовсім непридатна для опису дійсності, в якій виявляється чимало відхилень від раціональності. Тому лінійна модель прогнозу на основі знань минулих подій не може бути достовірною, а одні й ті самі дані можуть слугувати підставою для протилежних висновків. Тому, наприклад, Н. Талеб вважав за потрібне при прогнозуванні критично ставитися до своїх знань і визнавати можливість помилки, тим більше за складності розуміння «асиметрії минулого і майбутнього»¹⁸¹. Можливо, що принципова здатність людини критично оцінювати свої дії та відкидати доцільність втілення у життя начебто найбільш виваженого чи обґрунтованого рішення на основі здатності до передбачення чи передчуття може виявитися тим важливим фактором, який буде доповнювати швидкість обробки інформації із прогнозування майбутнього штучним інтелектом. Результатом втілення надмірної раціональності штучного інтелекту може стати загибель людства за нашість роботів.

Передбачливість та «відчуття майбутнього» на основі ірраціональності почуттів важлива у процесі моделювання майбутнього.

¹⁸⁰ Акерлоф Дж., Шиллер Р. *Spiritus Animals, или Как человеческая психология управляет экономикой и почему это важно для мирового капитализма*. М.: ООО «Юнайтед Пресс». 2010. С. 34.

¹⁸¹ Талеб Н. Н. *Черный лебедь. Под знаком непредсказуемости*. М.: Колибри, Азбука–Аттикус. 2012. С. 302.

Вважаємо, що зведення передбачливості людини лише до специфіки певних хімічних реакцій мозку, що можуть бути проаналізовані, неправильне. Основою для такого твердження є той факт, що сучасна людина використовує лише обмежені можливості свого мозку. Крім того, поширена модель розвитку штучного інтелекту на основі опанування ним людських емоцій чи почуттів є однією з поширених моделей розвитку у майбутньому, але реальність втілення у життя такого прогнозу досить примарна. Звідси скепсис щодо поєднання можливостей людей та штучного інтелекту, тобто можливої машинно-людської співпраці.

Вірогідним може бути розширення можливостей людини через інтеграцію у людське тіло різного роду кібернетичних комплексів, а також плідне використання досягнень нейро-сенсорики, що відкриває нові можливості для дистанційного керування роботами. Якщо раніше людина вдосконалювала технологічні механізми, зважаючи виключно на свої потреби, то в сучасних умовах з'явилися передумови для саморозвитку техніки без участі людини, а також для впливу технічних засобів (зокрема штучного інтелекту) не лише на опорно-рухомий апарат людини, а й на процес її мислення. При цьому постає низка питань етичного і правового характеру, які б регламентували відповідні правила поведінки і визначали доцільні рамки розширення фізичних можливостей людини. Наукові відповіді на подібні виклики можуть бути знайдені за умови широкого використання в економічній футурології міждисциплінарного підходу і синергетики.

Розвиток поведінкової економіки та нарощування зусиль у царині аналізу емоційної складової людини при ухваленні рішень стає відповіддю на «спроби» штучного інтелекту підірвати людську монополію у сфері наукового аналізу. Водночас можливо, що саме нераціональність людини та раціональність штучного інтелекту виявиться тією єдністю та боротьбою протилежностей, яка буде визначати подальший розвиток нашої цивілізації.

Таким чином, уникнення чи відкидання доцільності аналізу нераціональності (насамперед шляхом синергетичних досліджень) суттєво впливає на точність прогнозування. Вплив нераціональності на майбутнє не може бути спростований, але у такому разі прогнозування має враховувати якомога більшу кількість варіантів розвитку подій за дії чи бездіяльності певних визначених чинників.

Важливим чинником, який буде впливати на економічну діяльність у майбутньому стане своєрідний «колективний розум», яким за певних обставин можна буде вважати мільярди користувачів мережі Інтернет, які у процесі спілкування будуть виробляти систему певних спільних форм поведінки, цінностей та побажань. Колективні відповіді на складні суспільні питання чи вироблення варіантів ухвалення важливих соціально-економічних рішень можуть стати вагомим чинником тиску на владу.

Характер та масштаби футурологічних досліджень ставлять на порядок денний необхідність скоригувати методологію досліджень для визначення найбільш доцільних варіантів вивчення майбутнього.

Розділ 4

ПЕРЕТВОРЕННЯ МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНОЛОГІЧНОГО БАЗИСУ ЕКОНОМІКИ ХХІ СТ.

4.1. Технологічні виклики ХХІ ст.

Після розгляду предмета, методів і футурологічних проблем економічної теорії ХХІ ст. проаналізуємо перетворення об'єктивних реалій нової економіки, тобто об'єкта або області чи поля дослідження. Об'єкт – це, як правило, деяка частина об'єктивної реальності, з якою безпосередньо пов'язано дослідження. Очевидно, що наявність історично мінливого об'єкта вимагає постійного переосмислення наукових практик.

Сьогодні активно генеруються економічні, міжцивілізаційні, соціокультурні, технологічні та інформаційні виклики, які обумовлюють відповідні зміни в об'єкті та предметі, а отже, в концептуально-методологічних засадах економічної теорії. Такі зміни необхідно розглядати насамперед в контексті технологічних і соціально-економічних зрушень, які в неоднорідному глобальному середовищі ХХІ ст. призводять до різноманітних асиметрій.

У ХХІ ст. радикально змінюється взаємозв'язок технологій та економіки^{182, 183, 184, 185, 186}. Технології вже не просто змінюють економічний устрій, як раніше. Нові технології

¹⁸² Dosi G. Technological change and industrial transformation. Macmillan. 1984. 303 p.

¹⁸³ Freeman C. The Economics of industrial innovation. The MIT Press. Cambridge (Massachusetts). 1982. 480 p.

¹⁸⁴ Freeman C. Technology Policy and Economic Performance. Lessons from Japan. N.Y. 1987. 155 p.

¹⁸⁵ Mensch G. Stalemate in technology: Innovations overcome the depression. Ballinger. Cambridge (Massachusetts). 1979. 241 p.

¹⁸⁶ Perez C. Technological revolutions and Financial Capital. The Dynamics of Bubbles and Golden Ages. Ed. Elgar Pbl. 2002. 225 p.

(зокрема інформаційно-мережеві) породжують нові економічні системи набагато стрімкіше і повномасштабніше, ніж раніше. Методологічні перетворення стають постійними і важливо максимально повно використати їх соціально-економічні переваги. Майбутня економіка формуватиметься, зважаючи на рівень технологічного розвитку і залежно від інтересів провідних економічних суб'єктів.

У руслі концептуальних пошуків «нової реальності» розвивається зміст «нової» економіки XXI ст., релевантної поширенню інформаційних технологій, цифрової реальності, зростання кількості мережевих спільнот й посилення інтенсивності глобального руху матеріальних, фінансових і людських ресурсів. Генезис технологічних укладів у XXI ст. пов'язаний з продукуванням принципово нових інновацій. Радикальні інновації становитимуть технологічну основу визначальних змін у новій економіці. Інновації є вирішальним чинником, який послідовно змінює техніку, технології та економіку загалом. Основні проблеми, що виникають у цьому зв'язку, відображаються у регулярних доповідях ОЕСР («OECD Science, Technology and Innovation Outlook», «Digital Economy Outlook»)¹⁸⁷.

Розвиток економічної теорії, його етапи корелюють із перетвореннями матеріально-технологічного базису економіки. Економічна теорія сформувалась з початком індустріальної економіки у XVII ст., щоб досліджувати економічні відносини процесу виробництва, де головне місце займають парові двигуни, нафта і мартени. На початку XXI ст. виявилося, що такій економічній теорії ліберального гатунку важко мати справу з новітньою економікою, де більше переважає штучний інтелект, інформація, біотехнології, інтернет, комп'ютери з їхніми справді вибуховими соціально-економічними можливостями.

Для розкриття сутності майбутньої матеріально-технологічної реальності необхідне перезавантаження самої

¹⁸⁷ URL: <https://www.oecd.org/internet/en.htm>

економічної теорії з урахуванням діяльності інформаційно-мережевих об'єктів, що існують в режимі доповненої реальності. Якщо змінюється матеріально-технологічний базис економіки, то змінюється й теоретична оцінка його закономірностей та тенденцій розвитку. Вкажемо на важливість дослідження економіки інформаційно-комунікативних технологій, мережевої економіки, економіки інтелектуальної власності, інноваційної економіки, інформаційної економіки, економіки знань, екології (науки, що досліджує еколого-економічні системи різного рівня), економіки навколишнього середовища. Стає зрозумілим, що практика матеріально-технологічного та соціально-економічного розвитку значно складніша і не така однозначна, як це визначається сьогодні на теоретичному рівні її сприйняття.

Концептуально-методологічні засади економічної теорії оновлюються у відповідь на радикальні матеріально-технологічні й соціально-економічні зрушення у суспільстві. Розвиток економіки у XXI ст. пов'язаний із появою нових гострих науково-технологічних викликів. Вже сьогодні, а тим паче у майбутньому процес суспільного виробництва у провідних країн світу неможливо буде уявити без високотехнологічного виробництва та біотехнологій, нанотехнологій і матеріалознавства, нових технологій в логістиці (автомобільна, авіаційна, аерокосмічна промисловості), електроніки, інформаційних, цифрових технологій і комп'ютерного проектування, технологій blockchain, телекомунікацій, автоматизації, роботизації і використання штучного інтелекту, 3D-друку, альтернативної енергетики та ін. Очевидно, що перспективи економічного розвитку у XXI ст. не можна розглядати поза розвитком технологій.

Поява в економічній теорії нових підходів щодо онтологічного змісту економіки XXI ст. чітко корелює зі становленням концепції постіндустріального суспільства. В умовах постіндустріалізації формуються нові образи економічної реальності (в основі яких лежать об'єктні й процесні метафори індивідуальності), які є дійсно релевантними порівняно із індустріальними образами масовості та уніфікації.

Різнобічний зміст переходу до майбутніх технологій розкрив президент Всесвітнього економічного форуму К. Шваб у своїй відомій книзі «Четверта промислова революція»¹⁸⁸. Ця книга була підготовлена за підсумками дискусій в рамках Давоського форуму ВЕФ.

Історично розвиток технологій відбувався на основі переходу від використання парового двигуна (Індустрія 1.0), винаходу електродвигуна (Індустрія 2.0), переходу до масового виробництва і конвеєра, створення комп'ютерів та інформаційних технологій, переходу до автоматизованого виробництва (Індустрія 3.0) до цифрової трансформації, штучного розуму, роботизації, 3D-друку, дистанційних центрів управління, кібербезпеки, інтегрованих платформ (Індустрія 4.0). Хоча впровадження «Індустрії 3.0» досі триває у багатьох країнах світу, зокрема в Україні.

Термін «Індустрія 4.0» було сформульовано 2011 р. під час дискусій на Ганноверському ярмарку в Німеччині для опису революції глобальних ланцюжків створення вартості. Домінантами «Індустрії 4.0» є промислова автоматизація на основі диджиталізації (цифровізації), виробництва і продуктів, якісна зміна систем управління, створення новітніх цифрових бізнес-моделей. «Індустрія 4.0», або у більш широкому сенсі четверта промислова революція охоплює фундаментальні зміни як у процесі виробництва, так і у сфері життя людини – праці, побуті, дозвіллі, життєвому середовищі тощо. Революція нових технологій у XXI ст. закономірно призводить до фактичної трансформації самого людства. «Ми перебуваємо на порозі революції, – пише К. Шваб, – яка докорінно змінює план нашого повсякденного способу роботи і взаємодії»¹⁸⁹. Важливі наукові відкриття стають масовими: секвенування ДНК, нанотехнології, відновлювані джерела енергії, квантові комп'ютери. Відбувається ефективна взаємодія (синтез) фізичних, цифрових і біологічних технологій.

¹⁸⁸ Schwab K. The Forth Industrial Revolution. Geneva: World Economic Forum. 2016. 198 p.

¹⁸⁹ Шваб К. Четверта промислова революція. Формуючи четверту промислову революцію. Харків. 2019. С. 8.

Для «Індустрії 4.0» характерне максимально широке поєднання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) з промисловим виробництвом. «Індустрія 4.0» – це не просто звичайна комп'ютеризація та автоматизація; серед її важливих елементів – кіберфізичні системи, big data, штучний інтелект тощо. Під впливом «Індустрії 4.0» формується нова глобальна інституційна архітектура. Отже, цифровий ринок стимулює використання нових технологій, центральну роль при цьому відіграє диджиталізація економіки.

У рамках дослідження особливостей технологічного розвитку економіки XXI ст. необхідно виділяти насамперед аспект взаємозв'язку між новітніми технологіями і розвитком економічних систем. Цей аспект дослідження цікавий тим, що технології відображають важливий зміст найновішого періоду розвитку економіки. Процес технологізації на основі диджиталізації економіки у XXI ст. реалізується в трьох площинах: прискорення науково-технологічного прогресу; синергії, коли технології в результаті їх синтезу призводять до появи принципово нових чинників економічного розвитку; інтеграції – формування нових інформаційних, виробничих і збутових ланцюгів із використанням мережевих переваг цифрової економіки.

«Індустрія 4.0» формує умови, за якими лінійність і неперервність економічного прогресу втрачають свою чинність і не будуть абсолютними і домінуючими у XXI ст. Внаслідок науково-технологічного прогресу провідну роль буде відігравати не репродуктивна (для якої й характерна лінійність), а творча креативна праця. Майбутня креативна революція у процесі виробництва обумовлюватиме необхідність глибокого реформування соціально-економічних систем. Перехід від виробництва, яке засноване на переважно репродуктивній праці, до виробництва, що ґрунтується на масовій креативній діяльності, формуватиме майбутню креатосферу.

Функціонування економіки на основі «Індустрії 4.0» супроводжується утворенням таких виробничо-технологічних, інституційних і соціально-економічних структур, яких не було раніше. Це призводить до формування нової моделі економічної організації та управління національною економікою. Одночасно відбуваються істотні зрушення в системі факторів виробництва, у співвідношенні внутрішніх і зовнішніх умов економічного розвитку. В економічній теорії вважається, що технології ефективно впроваджуються за умови, коли вони приносять максимально можливий прибуток. А це має місце там, де капітал – дешевий, а праця – дорога¹⁹⁰.

Інформаційні цифрові технології і комп'ютерне проектування, технології blockchain, телекомунікації, автоматизація, роботизація і використання штучного інтелекту, біотехнології та високотехнологічна медицина, нанотехнології, нові технології в управлінні рухом (автомобільним, авіаційним, аерокосмічним), електроніка і альтернативна енергетика та ін. породжують нові ланцюги виробництва вартості. Повномасштабні трансформації процесу продукування доданої вартості у цих умовах стають постійними і важливо максимально повно використовувати їх переваги. Принципово нові можливості відкриває злиття цифрових та біологічних технологій. Йдеться про поєднання (взаємозв'язок) таких новітніх розробок, як штучний інтелект, робототехніка, матеріалознавство, безпілотні засоби пересування, Інтернет речей, квантові комп'ютери, нові методи накопичення і зберігання енергії тощо. Зростатиме використання інноваційних предметів праці, які в перспективі замінять традиційні матеріали. Нанотехнології можуть дати значний мультиплікативний ефект для високотехнологічного виробництва.

Величезні переваги від «Індустрії 4.0» отримує споживач. Революційні технологічні зміни породжують нові товари і послуги з невисокою ціною, які підвищують якість життя і добробут споживачів. Здійснення оплати, купівля

¹⁹⁰ R. Allen. Global Economic History: A Very Short Introduction. Oxford. Oxford University Press. 2011. P. 33.

товару, замовлення послуг – все це робиться дистанційно. Інтернет, смартфон і велика кількість додатків роблять життя споживачів комфортнішим. Комп'ютерна техніка (наприклад, планшет) стала для споживача найнеобхіднішою річчю для пошуку, перегляду, обробки та зберігання інформації, спілкування та комунікацій.

Інформаційно-технологічна революція супроводжується визначальними для соціально-економічного розвитку відкриттями у кібернетиці, сфері комунікацій (супутникові, цифрові системи зв'язку), мікроелектроніці, інтернет-технологіях та ін. Збільшення витрат на дослідження та розробки (R&D) сприяє значному посиленню ролі ІТ-систем, цифрових технологій, автоматизації, роботизації, виробничих систем із використанням штучного інтелекту до повної заміни ними людини у виробництві. Інформаційні мережі, що будуються на основі всеосяжної циркуляції інформації, економічних символів та образів, фінансових потоків вже сьогодні реалізуються у режимі реального часу без просторових обмежень.

У XXI ст. формуються принципово нові типи технологічних зв'язків (насамперед, за типом інноваційних базових технологій). У їх межах здійснюється замкнений технологічний цикл, де первинні матеріальні та енергетичні ресурси вже не відіграють пріоритетної ролі. У підсумку на перший план виходить індивідуальний тип споживання. Конвеєри та гнучкі автоматизовані модулі, які базуються на використанні стандартизованих комплектуючих, забезпечують створення індивідуалізованих виробів. Відбувається перехід від масового виробництва однотипних виробів до індивідуалізованого масового виробництва, здатного задовольняти конкретні потреби окремих покупців.

Принципово нові можливості у XXI ст. відкриває формування кластерів на основі «сплетіння» (складного взаємозв'язку) таких новітніх технологій, як штучний інтелект, робототехніка, нанотехнології, біотехнології і матеріалознавство. Можливі динаміка та масштаб цих технологічних зрушень, можуть бути приголомшливі. У перспективі наявність

«критичної маси» високих технологій створюватиме підсилюючі синергетичні ефекти для економічного зростання за рахунок того, що вони доповнюють і стимулюють один одного.

Нові технології змінюють роль живої праці як головного продуцента доданої вартості, причому навіть у тих сферах, де здавалось б переваги людини є непорушні. Йдеться про інтелектуальні системи, викладання і консультування, фінансове планування й управління портфелем активів, аналіз складних баз даних, визначення діагнозу і стратегії лікування у медицині, створення оригінальних текстів іноземними мовами з масивів даних, розпізнавання обличчя, керування автомобілем та ін.¹⁹¹ Роль індивіда в економіці радикально зміниться, коли технології (інформаційні та біологічні) стануть «продовженням» тіла людини. Принципово новою матеріальною формою капіталу стає блокчейн – захищена криптографічними засобами децентралізована технологія розподіленої однорангової мережі загального користування, яка функціонує, не маючи центрального серверу, де роль менеджера виконують децентралізовані алгоритми.

Матеріально-технологічний базис економіки XXI ст. сьогодні формується на основі розробки і активного запровадження національних інноваційних стратегій. У майбутньому ключовими драйверами сталого зростання економік та життєвих стандартів населення будуть інновації та високі технології нових поколінь. Економіка XXI ст. буде характеризуватися розвитком економіки знань, а головним чинником економічного зростання стане інтелектуальний капітал і високопродуктивні технології. Тобто економічне життя суспільства визначатимуть глобальні інноваційні переваги, коли на перший план виходить інтенсивна глобальна конкуренція країн за інновації і технології. Інноваційний процес спирається на людські ресурси, їх знання та інформаційний капітал. Ендогенні інновації, за Е. Фелпсом – це ті, які розвиваються з ідей, що виникають завдяки креативності

¹⁹¹ Харарі Ю. Н. 21 урок для 21 століття. Київ: Форс Україна. 2018. С. 395–396.

учасників економіки¹⁹². Інновації стають джерелом нових матеріально-технологічних можливостей і змін.

Інновації реально стають джерелом зміни технологічних укладів і переходу до більш ефективних методів господарювання. Активне впровадження інновацій у процес виробництва невіддільне від інтерактивності, пов'язано із інформаційними потоками, а також інформативно-комунікаційними технологіями, які забезпечують рух інформації. Інтерактивний характер інноваційного процесу впливає із логіки мережевих взаємодій. Зрештою йдеться про формування інтегрованої інформаційно-мережевої економіки¹⁹³.

Ідентифікація інновацій, які стають причиною кардинальних змін в економіці, є важливим завданням економічної науки. Створення та використання інновацій виокремлює авангардні (проривні) техніко-технологічні інновації¹⁹⁴. Інноваційні зміни кореспондують в економіці із інноваційними хвилями (waves of innovation), які лежать в основі трансформації технологічного способу виробництва. За висловом Р. Хейнберга, інноваційність і винахідництво – одна з найефективніших стратегій виживання людства. Якщо інновації у XX ст. базувалися на здешевленні енергії та матеріалів, які були доступними та використовувалися у зростаючих масштабах, то інновації XXI ст. застосовуватимуться в економіці, де енергія та матеріали стають більш вартісними, а їх джерела швидко виснажуються¹⁹⁵. Інновації пришвидшують темпи зростання ВВП на одну особу населення, що має важливе значення для суспільного розвитку.

Для інноваційної економіки характерне розширення цифрової активності індивідів і громадянського суспільства

¹⁹² Фелпс Э. Массовое процветание: Как низовые инновации стали источником рабочих мест, новых возможностей и изменений. М.: Изд-во Института Гайдара; Фонд «Либеральная Миссия». 2015. С. 7, 51, 56.

¹⁹³ Гриценко А., Песоцька Є. Формування інформаційно-мережевої економіки. Економічна теорія. 2013. № 1. С. 5–19.

¹⁹⁴ Яковец Ю. В. Глобальные экономические трансформации XXI века. М.: Экономика. 2011. 382 с.

¹⁹⁵ Хейнберг Р. Конец роста. М.: Книжный Клуб Книговек. 2013. С. 254–384.

загалом, розвиток мережевої публічної політики і формування комунікативної влади численних співтовариств, мереж та індивідів¹⁹⁶. Отже, розширюється соціально-економічний потенціал інноваційного господарства, оптимізуються інтереси суб'єктів мережевого суспільства. Інновації є ключовим чинником, який послідовно змінює техніку, технологію та у підсумку економіку і суспільство загалом.

Отже, інновації та інноваційний процес радикально змінюють економіку в напрямі максимального підвищення її гнучкості, відбувається радикальна технологічна та організаційна модернізація виробництва. Впровадження інноваційних технологій дозволяє ефективно виготовляти нові товари і послуги, які відповідають змінам ринкового попиту. Інноваційна продукція найповніше відповідає запитам і потребам покупців, виступаючи рушійною силою збільшення обсягів продаж. Сучасною мотивацією товаровиробників стає виробництво інноваційної вартості, тобто дешевшого і необхіднішого споживачам принципово нового продукту. Здатність компаній зацікавити та утримати покупця (споживача) шляхом інноваційного виробництва зумовлює потребу у створенні нових привабливих моделей продукції.

Економіка ХХІ ст. розвивається на основі постіндустріалізму, який замінює індустріальну систему завдяки науково-технологічному прогресу, зростанню ролі науки, знань та інформації. Сучасна економіка перебуває в процесі переходу до цифрової інформаційно-мережевої системи¹⁹⁷. Хоча теорія цифрової економіки постійно розвивається, з'являється низка її по суті хибних інтерпретацій. Теоретичні спрощення і спотворення призводять до розмивання вихідних принципів цифрової інформаційно-мережевої економіки.

Інформація як фактор виробництва безпосередньо пов'язана з інноваційною цифровою економікою. Відокремлене

¹⁹⁶ Бек У. Общество риска: На пути к другому модерну М.: Прогресс-Традиция. 2000. С. 281–298.

¹⁹⁷ Сіденко В. Р. Глобальні структурні трансформації та тренди економіки України. Частина друга. Інноваційні чинники структурних змін в умовах четвертої промислової революції. Економіка і прогнозування. 2018. № 2. С. 7–28.

розуміння інформації як виробничого блага вже не відповідає дійсності. На перший план виходить агрегований «мульти-знаковий» аспект аналізу «інформація – знання – інновації». Згадаємо, що на єдність інформації та знань вказував А. Чухно, який описав появу двознакового фактора виробництва (інформація – знання), на відміну від однознакових – земля, праця, капітал¹⁹⁸.

Отже, інформація безпосередньо впливає на процес виробництва, а залучений інтелектуально-інформаційний ресурс призводить до появи інновацій. Інновації є найважливішим джерелом підвищення ефективності, що прямо впливає на рівень економічного розвитку. Інноватизація є інструментальною основою сучасних і майбутніх технологічних і соціально-економічних трансформацій. Найбільш перспективними є інформаційно-комунікаційні і комп'ютерні технології. Високий ефект даватиме поширення хмарних технологій – одночасне продукування та взаємна прив'язка хард-, і софтверних технологій.

З появою хмарних технологій став активно змінюватись Інтернет. Правилком для великого бізнесу стає створення власних хмарних корпоративних інформаційних мереж як інструменту контролю за доступом до інформації та знань, автономного розширення на цій основі свого впливу на ринки. При цьому кардинально змінюється зміст процесу управління та регулювання економіки на основі використання інформаційно-комунікаційних технологій.

Технологічне збагачення цифрового середовища істотно розширює здатність отримувати і передавати інформацію. Це важливо, адже нові інформаційні мережі закономірно руйнують ієрархічні структури. Згадаємо М. Кастельса, який розглядав мережу як визначальну організаційну форму інформаційної епохи. Людство, на його думку, знаходиться на порозі кардинальних змін від авторитарної ієрархії

¹⁹⁸ Чухно А. А. Модернізація економіки та економічна теорія. Економіка України. 2012. № 9. С. 9.

до мережі¹⁹⁹. Принципово нові можливості відкриваються у зв'язку зі скороченням (оптимізацією) шляху від отримання інформації до вміння нею користуватися. На практиці це допоможе вирішувати багато організаційно-технологічних проблем, які сьогодні залишаються нерозв'язаними. У зв'язку з цим К. Шваб пише про необхідність розуміти той величезний потенціал, який мають цифрові технологічні досягнення. На його думку, уряди не тільки повинні прийняти до застосування новітні цифрові технології, щоб оптимізувати свій функціональний потенціал, але також заохочувати та підтримувати їх широке впровадження та використання для руху вперед до глобального зв'язного інформаційного простору²⁰⁰.

У XXI ст. перспективним є технологічний розвиток блокчейну, його безпека та крос-індустріальне застосування. Блокчейн – це захищена криптографічними засобами децентралізована технологія розподіленої (однорангової) мережі загального користування, яка може зберігати інформацію про трансакції (правочини). Технологія блокчейн функціонує, не маючи центрального серверу з погляду архітектури системи, а роль «управлінця» виконують децентралізовані алгоритми. Блокчейн забезпечує незмінюваність інформації, мінімізуючи можливість маніпуляції з даними. Йдеться про фактичну цифрову децентралізацію в чотирьох напрямках: комунікація, смарт-контракти, індустрія та фінанси. Щодо останнього, то практика показала, що криптовалюта є перспективним децентралізованим фінансовим інструментом.

Безперечно, блокчейн – це одна з технологій майбутнього поряд зі штучним інтелектом. Країна, яка хоче бути конкурентоспроможною повинна активно розвивати ці технології і надавати державну підтримку цим напрямкам науково-технічного прогресу²⁰¹.

¹⁹⁹ Кастельс М. Інформаційні технології, глобалізація та соціальний розвиток. Економіка знань: виклики глобалізації та Україна. Київ: НІСД. 2004. С. 90.

²⁰⁰ Шваб К. Четверта промислова революція. Формуючи четверту промислову революцію. Харків. 2019. С. 59.

²⁰¹ Корнєєва Ю. В. Роль держави у сприянні інвестиціям у розвиток цифрової економіки. Економіка і прогнозування. 2018. № 1. С. 120–134.

У промисловості XXI ст. очікується бурхливий розвиток адитивного виробництва. Особливістю адитивних виробництв є те, що кожний наступний продукт може бути абсолютно індивідуальним (не подібним до попередніх). Технологічний драйвер цього процесу – 3D-принтери. 3D-друк є своєрідним доповнювальним (адаптивним) на відміну від звичного (субтрактивного) виробництва. На його основі створюються фізичні об'єкти шляхом пошарового друку за цифровим зображенням. Якщо у традиційному виробництві матеріал обробляли зніманням шарів доти, доки він не набував потрібної форми, то 3D-друк починає з неструктурованого (сирого) матеріалу й вибудовує тривимірний об'єкт на основі цифрової моделі.

Перспективні адитивні технології забезпечують реальну економію енергії та ресурсів порівняно з традиційними технологіями. 3D-друк найближчими десятиліттями стане основним напрямом виробництва для багатьох галузей – від будівництва, медичного обладнання до літакобудування. Країни, які контролюватимуть технологію, розробку та виробництво 3D-принтерів вже найближчим часом набудуть принципово важливих конкурентних переваг. Безумовно, економіка 3D-принтерів вимагає більших інвестицій, ніж конвеєрне виробництво, але при цьому має місце економія на логістичних витратах (складські запаси, транспортування сировини і готових виробів). Виробник працює під замовлення, створюючи відразу вже проданий продукт.

Адитивні технології започатковують так звану крафтову революцію в економіці, коли виробництва дробляться, наближуючись до кінцевого споживача. Дедалі більше налагоджуватиметься виробництво персоналізованої масової продукції та випуску партій розміром в один-єдиний продукт. Це дасть можливість досягати індивідуального підходу та персоналізувати замовлення згідно з особистими уподобаннями споживачів. Хоча при цьому залишається і навіть загострюється проблема економіки «forfun», в якій має місце

викривлена форма споживання, коли на перший план виходять товари і послуги псевдокультури, квазідуховності і спотвореної ментальності.

Поеднання речей фізичного світу, віртуальних мереж і людей (індивідів) забезпечує технологія «Інтернету речей». Під «Інтернетом речей», як правило, розуміють систему контролю промислового обладнання через мережу Інтернет²⁰². Під'єднання до Інтернету новітніх пристроїв (смартфонів, планшетів, комп'ютерів тощо) дозволяє якісно поліпшувати побут й життя людей, підвищувати ефективність виробничих процесів, вдосконалювати інфраструктуру. «Інтернет речей» радикально змінює спосіб управління ланцюгами виробництва і постачання завдяки значно підвищеним можливостям відстежування й оптимізації технологічних товарно-фінансових потоків²⁰³.

Новітні цифрові технології сьогодні є матеріальним базисом організаційних та економічних перетворень. Йдеться про мережеву за функціональними ознаками економіку, яка розширює простір самоорганізації соціально-економічних процесів, їх відкритість та інтегрованість у глобальний інформаційний простір. У цих умовах ринок, який сам є саморегульованою комунікативною мережею, використовує цифрові мережеві структури для подальшого підвищення ефективності своїх функціональних форм.

Якщо розвиток традиційної економіки XX ст. потребував більше ресурсів і зростання витрат, то цифровий бізнес розвивається на основі значно менших інвестицій, а собівартість продукту (послуги) є низькою. Базовою основою технологічних змін у XXI ст. стає набагато поширеніший і швидкий Інтернет, потужніші й набагато дешевші сенсорні прилади, розвинений та здатний до самонавчання штучний інтелект. В основі цифрових технологій лежать комп'ютерне

²⁰² Шваб К. Четверта промислова революція. Формуючи четверту промислову революцію. Харків. 2019. С. 8.

²⁰³ Сіденко В. Р. Нові інституційні формати розвитку світової електронної торгівлі. Економіка і прогнозування. 2020. № 1. С. 85–100.

обладнання, програмне забезпечення та мережі, які стають більш складними і вдосконаленими. Завдяки мобільним пристроям, принципово новим технологіям обробки даних, накопиченню інформації та доступу до знань суспільство отримує принципово нові можливості для свого розвитку.

Знання перетворюватимуться не лише на основний фактор виробництва, а й на домінуючу (за Е. Тоффлером – революційну) форму багатства суспільства. Гранична користь від участі у споживанні інформаційних благ зростає із збільшенням кількості споживачів. Інша справа – яким буде прикладний механізм реалізації цієї форми багатства? На нашу думку, він повинен бути ринковий і вартісний для бізнесу, стимулюючи знаннєве виробництво. Важливим є те, що в умовах інтенсивного розвитку цифрової економіки відбувається суттєве ускладнення чинного механізму ринкового саморегулювання.

Теорію цифрової економіки (суспільства) можна вважати складовою теорії інформаційної економіки, де наголос робиться не на ресурсі, а на технологіях. Ключовим джерелом виробництва доданої вартості у XXI ст. стають цифрові технології. У кодифікованому вигляді вони створюють інформацію як ключовий ресурс нової економіки. Важливе значення буде мати надання хмарних послуг (cloud computing). Вже у недалекому майбутньому вплив хмарних технологій на ринки й економіку істотно посилиться²⁰⁴.

Як і будь-яке інше економічне явище, цифрова економіка, маючи безперечне позитивне суспільне значення, має і негативні ефекти. Зокрема, радикальна зміна місця людини як головного суб'єкта цифрової економіки ставить на перший план цифрові права людини²⁰⁵, які передбачають тотожність прав-офлайн правам-онлайн. Ці права повинні дотримуватися однаковою мірою. Проте реальна ситуація така, що питання захисту прав людини у цифровому середовищі стикається із

²⁰⁴ Доклад об информационной экономике 2013 года. Экономика облачных технологий и развивающиеся страны: Обзор. ООН, Нью-Йорк, Женева. 2013. 23 с.

²⁰⁵ Резолюція Ради ООН з прав людини 2012 р. URL: <https://geneva.mfa.gov.ua>

значними проблемами. Так, політичні процеси неоднозначно проявляються у соцмедіа: інформаційні інтервенції стали необхідним інструментом проведення виборів, референдумів, мітингів та страйків, виступів проти влади та ін.

Держава дедалі більше прагне забезпечувати контроль над інтернет-контентом. Глобальні комунікаційні платформи, такі як Facebook, Google і Twitter, лише здаються простором абсолютної свободи слова і самовираження. Цифрові технології дозволяють досягнути майже тотального контролю за громадським простором, де у людини фактично не лишається права на анонімність, де всі її дії обліковуються й контролюються. У Китаї і багатьох інших країнах держава вже розраховує для кожної людини особистий інформаційний рейтинг із індивідуальним індексом «благонадійності».

У XXI ст. фактично може мати місце цифрова керованість з боку держави за суспільством, де наявність роботів-ботів – це лише початок справи. Уряди свідомо опановуватимуть все нові можливості для «промивання» мозку своєму населенню. Істотно розширюється використання систем розпізнавання і спостереження, за якими можна відстежувати місце перебування кожного. Ще один напрям – системна робота з масовою свідомістю (в сучасних умовах першість належить Китаю). Так, Китай створив так звану систему соціального кредиту для населення: людина набирає «бали» за хорошу поведінку (наприклад, відвідуючи своїх старих батьків, факт чого встановлюється на цифровій основі) або, навпаки, втрачає їх. Цифрові технології у такий спосіб входять у суперечність з моральними нормами, з життєдіяльністю людей, персональна інформація яких не може бути відкритою.

У гносеологічному сенсі цифру завжди розуміли як певний символ. «Символізм» цифрової економіки формує неоднозначні ефекти. Про символи писала В. Форестер, зазначаючи, що багатство приймає форму символів: «символи

стали предметом абстрактного обміну, який відбувається лише у віртуальному світі цих самих символів²⁰⁶.

Демократичне суспільство і правова держава у цих умовах ставлять на перший план завдання регламентації захисту персональних даних. Важливим є посилення системної регуляції щодо захисту даних та повномасштабне впровадження принципу «приватність за замовчуванням» (заборона використання персональних даних без окремої згоди людини, чітке пояснення цілей збору персональних даних). Необхідною є регламентація діяльності глобальних інформаційних монополій. Така регламентація – це проблема глобального рівня, яка потребує залучення міжнародних організацій до контролю за діяльністю інформаційних монополій.

Створення юридичних та економічних умов для забезпечення неможливості обмежити будь-якій людині право використовувати, змінювати і поширювати інтелектуальні блага як об'єкт авторського права отримало назву копілефт (copyleft). Йдеться про вільний рух інтелектуального блага програмного забезпечення.

Принципово змінює облік цифрової економіки розвиток мережевих технологій, які стають не менш значущими в історії, ніж промислова революція²⁰⁷. XXI ст. стане періодом активного впливу визначальних технологічних мережевих трендів на ринки, економіку та суспільство загалом. Функціонування бізнесу на основі мережевих технологій є важливим і перспективним напрямом розвитку новітньої економіки. Мережеві структури розвиваються за відцентровим вектором, на відміну від вертикальної ієрархії – горизонтально, у некерованому форматі. Саме мережа об'єднує технологічні зміни і мультиплікативно посилює їх вплив на розвиток економічних систем.

²⁰⁶ Forrester V. L'Honneur économique. Paris; Fayard. 1996. P. 61.

²⁰⁷ Бзафут К. Революция QUIXTAR: Новые высокотехнологичные возможности бизнеса. М.: Роса. 2009. С. 172.

У ХХІ ст. зростатиме роль сфери наукомістких послуг (електронної обробки даних, автоматизованого проєктування, сервісного аутсорсингу, сервісного обслуговування продукції тривалого користування тощо). Інтернет як технічна мережева система передає частину влади від урядів і великих структур індивідам і малим структурам. Полегшення доступу до інтернету у країнах із авторитарними політичними режимами дає сильний демократичний ефект. Поширення мережі Інтернет, широкий доступ користувачів до неї створюють умови для їх залучення до прийняття колективних суспільних рішень.

Мережева економіка, в якій наголос стоїть на самоорганізації знань, ресурсів і здібностей людей, які перетворюються у стимул розвитку масового співробітництва, формує вікіноміку²⁰⁸. Вікіноміка задіює нову мережеву силу, яка діє узгоджено й управляється за допомогою блогів, віків, чатів, мереж рівноправних партнерів і особистої трансляції. Так, створюється глобальна платформа для кооперації і солідарності.

Мережева економіка – це й сучасна реальність в розвинутих країнах, й загальновизнана перспектива для іншого світу. Мережеві структури не є антиподом ринку, вони формуються на основі ринково-конкурентних відносин, є інфраструктурним елементом ринку, завдання якого – накопичення та поширення інформації. Ринок у такий спосіб оснащується більш складними інформаційними технологіями.

Функціонування мережевих структур зменшує роль державних інститутів і організацій, що вже не мають достатньо компетенцій для вирішення нових, більш складних суспільних завдань. На перший план виходять мережеві центри прийняття і реалізації рішень. Мережеві інститути і організації функціонують на основі загальної стратегії децентралізації. Центральне місце займають спеціалізовані горизонтальні організації, які діють на мезорівні.

²⁰⁸ Тапскотт Д., Уильямс Э. Викиномика. Как массовое сотрудничество изменяет все. М.: Best-BusinessBooks. 2008. 392 с.

Характерними організаційно-економічними рисами мережі є: неієрархічність, переважання горизонтальної функціональної взаємодії її суб'єктів, мінливість форм та конфігурацій, загальна доступність базових інформаційних ресурсів, неформальність правил функціонування, децентралізація управління, що забезпечує рівноправність учасників. Визначальним чинником розвитку інтегрованих мереж стає соціальний капітал²⁰⁹.

За футурологічними прогнозами у XXI ст. пласти і обсяги візуальної семантичної інформації різко скорочуватимуться. Текстовий формат інформації ризикує взагалі зникнути, здебільшого переважатиме позатекстова мова комунікацій. Біометричний сенсор перетворює біологічні процеси людини на електронну інформацію, яку комп'ютери можуть накопичувати й аналізувати. У цих умовах зовнішні системи обробки даних зможуть «розшифровувати» усі бажання і рішення людини.

Кардинально змінює суспільне та індивідуальне життя штучний інтелект. Потенційні можливості штучного інтелекту і роботів значно розширюються шляхом отримання інформації дистанційно через «хмарні» технології та з'єднання із мережами інших роботів. У цьому контексті неминуче будуть виникати нові етичні та психологічні питання²¹⁰. Штучний інтелект вже перевершує можливості людей у багатьох сферах виробництва.

На наш погляд, можна однозначно стверджувати, що поширення в економіці штучного інтелекту призведе до виникнення принципово нових соціальних проблем. Передусім це пов'язано із сферою трудової зайнятості (про це писав ще М. Кастельс)²¹¹. Новітні технології штучного інтелекту, з одного боку, ліквідують частину професій, але з іншого –

²⁰⁹ Корнівська В. О. Інформаційно-мережева економіка: від інститутів до патернів. Економічна теорія. 2018. № 1. С. 79–94.

²¹⁰ Mayor A. Gods and Robots: Myths, Machines and Ancient Dreams of Technology. Princeton University Press. 2018. 288 p.

²¹¹ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура. М.: ГУ ВШЭ. 2000. С. 175.

вони й створюють принципово нові сфери прикладання праці. Штучний інтелект формуватиме нові робочі місця, а фахівці з обробки даних (datascientists) стануть найбільш затребуваними в процесі виробництва. Інша справа – малокваліфіковані працівники. Прогнозуючи наслідки технологічної революції для зайнятості населення країн периферії, Ю. Н. Харарі робить песимістичний висновок: «Із розвитком штучного інтелекту, роботів і 3D-принтерів дешева некваліфікована робоча сила стане значно менш важливою»²¹².

Штучний інтелект змінюватиме саму структуру свідомості людей, формуватиме нове бачення світу, інші стратегії соціальної поведінки і навіть новий спосіб життя індивідів. Проте загроза полягає в тому, що люди почнуть довіряти штучному розуму дедалі більше і поступово будуть втрачати здатність самостійно приймати раціональні рішення.

Підвищення потенційних можливостей штучного розуму розширює умови для регулювання соціально-економічних процесів. Забезпечення фактично необмеженого доступу штучного розуму до інформаційних ресурсів створює принципово нові можливості для прийняття ефективних економічних рішень. Це означає, що штучний розум краще справлятиметься з завданнями регулювання економіки, ніж держава. Проте актуальність проблеми контролю людиною за штучним інтелектом буде посилювати роль держав і урядів щодо управління відповідними технологіями.

Штучний інтелект змінюватиме зміст наукових досліджень. Антропологічно воно залишатиметься прерогативою людини, але істотно розширюватиметься андроїдний зміст дослідницької діяльності, коли ініціатива та хід дослідження буде за штучним інтелектом.

Біотехнології, управління генокодом, формування біоінструментальної і біокомпонентної бази для істотного збільшення тривалості життя людини, чіпування, автоматизація виробництва, роботизація, індивідуальне і макросоціальне

²¹² Харарі Ю. Н. 21 урок для 21 століття. Київ: Форс Україна. 2018. С. 63.

управління – це необхідні передумови продукування та вдосконалення матеріально-технологічного базису економіки XXI ст. Людина, її взаємини, спонукальні мотиви, раціональні та ірраціональні дії та ін. стають об'єктами нейроуправління. Виникає ситуація, коли будь-який індивід з урахуванням неминучого розширення параметрів знімання інформації може стати дистанційно керованим з єдиного центру (своєрідна матриця із кіберпанку). Суспільство стрімко наближається до реалій прямих інформаційних «закладок» в мозок, підсвідомість людини.

Людський мозок – найскладніший об'єкт у доступній нам частині Всесвіту. Наука дедалі повніше розуміє принципи функціонування мозку. Важливим було відкриття механізму генерації нервових імпульсів як процесу, за допомогою якого відбувається збудження нервових клітин. Зроблено крок вперед у дослідженні природи синаптичної передачі, тобто поширення нервових імпульсів між нейронами. Проте це лише початок дослідження, яке буде продовжено у XXI ст. На нашу думку, життя людини зміниться радикально завдяки істотному підвищенню ефективності її розумової діяльності.

Істотне покращення медичного обслуговування і збільшення тривалості життя – необхідні передумови вдосконалення життя людини. У майбутньому людина завдяки штучному інтелекту отримуватиме дедалі більше можливостей для подолання своїх природних обмежень і тим самим здатна кардинально змінити свою роль в економіці.

Усі прогнози вказують на те, що у XXI ст. істотно збільшиться середня тривалість життя людини. Демографічний «вибух» у слаборозвинених країнах буде продовжуватися. Наукові досягнення медицини дають таке зростання кількості населення, що економічне зростання не встигає за ним. З'являються й інші проблеми. Поширюються хвороби, зокрема ті, які раніше проявлялися вкрай рідко. Стає зрозумілим, що розвиток генної інженерії та молекулярної біології небезпечний у зв'язку із загрозою створення нових часто

потенційно смертельних вірусів. Пандемія коронавірусу COVID-19 може бути тільки початком.

Нові соціальні проблеми створює збільшення кількості людей похилого віку, які не працюють. Тривалість життя людини постійно збільшується й тим самим ставить під загрозу матеріальне благополуччя суспільства, зокрема у слаборозвинутих економік із низькою продуктивністю праці. Як відомо, ідея так званого «золотого мільярда» походить з припущення, що для комфортного проживання на Землі природних ресурсів вистачить лише на один мільярд еліти та один мільярд людей, які їх обслуговуватимуть. Додаткове навантаження на ресурси внаслідок збільшення чисельності населення Землі при його подальшому старінні поглиблюватиме проблему. Скорочення традиційних робочих місць, низький рівень народжуваності та стрімке зростання чисельності людей похилого віку вимагають докорінного реформування соціальної політики держави.

Сподіваємося, що новітні матеріально-технологічні зрушення в економіці ХХІ ст. будуть окреслювати нові вектори розвитку економічної теорії, яка має трансформуватись у напрямі забезпечення ефективної поліцентричності відповідно до вищих економічних цінностей, що буде сприяти гармонії технологічного, соціального й екологічного розвитку.

Технологія ХХІ ст. кардинально змінюватиме епістемологічний процес в економічній науці. За прогнозом консалтингового підрозділу компанії Cisco зараз ми знаємо лише 5 % інформації, яка буде відома через півстоліття, тобто 95 % знань, якими людство володітиме до 2060 р., буде результатом наукових відкриттів у наступні 50 років²¹³. Не залишиться поза цим загальним трендом і економічна теорія. Реальністю буде пряме поєднання мозку та інтернету. Мови перестануть бути перешкодою: мозкові імпланти зроблять зрозумілою будь-яку іноземну мову²¹⁴. Будь-яка упаковка

²¹³ Прогноз розвитку технологій на найближчі 50 років від Cisco. URL: <https://itua.info/analytics/24071.html>

²¹⁴ «Будущее в фокусе»: 6 футурологов прогнозируют, каким будет мир через 50 лет. URL: <https://informburo.kz/stati>

буде багаторазовою, а одноразові пакети буде повністю заборонено. Це дозволить економістам-дослідникам використовувати в епістемологічному процесі оригінали наукових текстів на всіх іноземних мовах.

Під впливом технологічних зрушень буде змінюватися онтологічний та епістемологічний (гносеологічний) контексти економічної теорії. Йдеться як про позитивні перспективи, так й про потенційні загрози. Важливо, щоб відповідні теоретичні розвідки були не лінійними, а спрямованими в майбутнє, базувалися на стратегічному осмисленні матеріально-технологічних і соціально-економічних перетворень. Тільки це дасть можливість найповніше використати потенціал економічної теорії, щоб зробити наукові дослідження більш ефективними.

Новий матеріально-технологічний базис створює новий екологічний ландшафт економіки XXI ст.

4.2. Екологічний імператив економіки XXI ст.

Згідно з «категоричним імперативом» І. Канта критерієм цінності нових ідей вважається те, як вони вписуються в загальну наукову систему, тобто могли б застосовуватися до всіх випадків, які відповідають умовам вже сформульованим науковим співтовариством. Екологічний імператив обумовлює пріоритетну цінність ідей екологічної доцільності економічної діяльності порівняно із цілями максимізації корисності (прибутку – у вузькому сенсі).

У XXI ст. екологічні ідеї виходять на принципово новий рівень розуміння взаємодії індивіда, бізнесу і держави, форми якої є незвичними для тисячолітньої культури людства. Екологічні кризи сучасності, які набули глобального масштабу призводять до значних економічних збитків, становлячи загрозу існуванню людства загалом. Екологічний імператив безпосередньо пов'язаний з соціально-економічними та гуманітарними проблемами суспільства.

У сучасних умовах екологічний імператив безпосередньо інтегрується в економічну теорію²¹⁵. Екологія має істотне значення в економіці ХХІ ст. і перетворення її на складову економічної теорії, безумовно, є цінним внеском у науку. У прикладному контексті екологічна економіка обґрунтовує певні зразки поведінки для індивідів задля збереження природи та права людини на чисте і безпечне довкілля.

Сьогодні людство живе у світі глобалізованої екології, ідеї якої поширюються фактично на всі сфери життєдіяльності людини і суспільства. Критичною проблемою стає наближення точки неповернення в процесі руйнування природного середовища існування. Загрози довкіллю не можуть бути нейтралізовані силами ринкового саморегулювання. Природні катаклізми сьогодення і майбутнього – це серйозна небезпека, яку не можна недооцінювати. Подальше ігнорування проблем екології – це прямий крок до втрати людством інстинкту самозбереження. Необхідність екологічного виробництва – універсальний імператив, який актуалізується в процесі розвитку усієї глобалізованої економіки ХХІ ст.

У зв'язку з цим важливо відмітити одну обставину: якщо в основі економічної теорії – принципове заперечення екологічних проблем, які нібито не входять у предмет науки, то «деконструкція» наукових уявлень про економіку ХХІ ст. як об'єкт дослідження стає неминучою.

Економіка та екологія сполучені між собою багатьма різними зв'язками. Дихотомія «ефективність/екологічність» пронизує весь суспільний розвиток. Межа між ефективністю й екологічністю завжди залишатиметься предметом наукових дискусій.

Проблема дихотомії полягає в тому, що надмірно обтяжливі екологічні стандарти можуть обмежувати діяльність бізнесу і дестимулювати підприємницьку активність.

²¹⁵ Costanza R. Ecological Economics: Creating Sustainable and Desirable Future. In: John Pesek Colloquium on Sustainable Agriculture. Iowa: Iowa State University. 2008. P. 999–1006.

Крім того, в міру загострення екологічних проблем будуть зростати бюджетні видатки, що можуть стати для слабо-розвинутих економік непосильними.

В економіці XXI ст. важливим стає забезпечення гармонії соціально-економічних (розвиток яких підтримується балансом між ресурсами, знаннями та інформацією) і природних систем (розвиток яких підтримується балансом між речовиною та енергією). Знаннєва складова процесу економічного розвитку дозволить усувати дисбаланс між можливостями екосистеми, з одного боку, та економічним зростанням – з іншого. При цьому продукування наукових знань виступатиме компенсаторним інформаційним інструментом у разі виникнення техногенних проблем.

Екологічний зміст економіки передбачає узгодження виробничого процесу із законами природи. Сталий економічний розвиток спирається на гармонійне природокористування, коли суспільні потреби співвідносяться із можливостями природи. Реальною у XXI ст. була б єдина еколого-економічна система, в якій першоосновою і першоджерелом економічної діяльності є природа.

Екологічні потреби у здоровому оточуючому середовищі є життєво важливими для кожної людини. У зв'язку з цим на перший план виходить проблема збереження і відновлення природного середовища. В економічній теорії екологічний імператив може розглядатися з позицій використання суспільних благ. Наприклад, чисте повітря розглядається як класичний приклад суспільного блага, яким окремий індивід може користуватися, не заважаючи іншим користуватися цим благом одночасно з ним. Охорона довкілля – це спільна справа всього суспільства, адже право на чисте, безпечне та сприятливе довкілля невіддільне від загальних прав людини, а екологічна криза стосується всіх і кожного.

Процес глобалізації у XXI ст. визначає пріоритетними питання збереження навколишнього природного середовища. Протягом тривалого часу економічний розвиток супроводжувався у світі незбалансованою експлуатацією природних

ресурсів, недостатньою увагою до питань захисту навколишнього природного середовища, що унеможливлювало досягнення сталого розвитку економіки. На початку ХХІ ст., як ніколи раніше, величезна частина населення планети змушена жити за умов, коли екологічний ризик стає часткою їхнього повсякденного життя. Значна частина населення живе в районах із надмірним рівнем забруднення повітря. Великих збитків економіці завдає глобальне потепління. Незважаючи на це, людство продовжує витрачати ресурси у надмірних обсягах, що фактично призводить до виснаження планети.

Екологічні проблеми виникають у зв'язку з тим, що економічний розвиток обмежується дефіцитними природними ресурсами і місткістю природного середовища. Отже, вичерпання ресурсів і загрози зміни клімату вимагають звертати більшу увагу на екологічні виклики. Підвищеної уваги потребує завдання зменшення екологічних збитків виробничих процесів і створення нової продукції, що сприяє зменшенню витрат матеріалів і енергії²¹⁶. Більш відчутним стає прискорення глобального потепління з його погоднокліматичними наслідками. Загострення екологічних проблем на практиці призводить до екологічних катастроф. Як приклад, наведемо техногенну катастрофу на атомній електростанції «Фукусіма-1» в Японії у березні 2011 р., внаслідок якої економічні втрати склали біля 130 млрд дол.

Сьогодні виникла нова генерація екологічних проблем, зумовлених невпинним зростанням народонаселення планети, підвищенням планетарної температури та глобальними змінами клімату, руйнуванням озонового шару, падінням рівня ґрунтових вод та їх забрудненням, скороченням посівних площ на одну особу населення, зменшенням площ лісів та спустелюванням, накопиченням шкідливих відходів, безпрецедентними темпами втрати біорозмаїття тощо. Всі ці проблеми негативно позначаються на якості життя та здоров'ї людини.

²¹⁶ Marsh P. The New Industrial Revolution. Consumers, Globalization and the End of Mass Production. New Haven and London. Yale University Press. 2012. P. 205–245.

Однією з найгостріших екологічних проблем є забруднення атмосферного повітря. Рівень забруднення атмосферного повітря великих міст і промислових регіонів у світі залишається стабільно високим. Основними забруднювачами атмосферного повітря та джерелами викидів парникових газів є підприємства добувної і переробної промисловості, теплоенергетики, автотранспорт. Невідповідність атмосферного повітря гігієнічним нормативам впливає на загальну захворюваність населення. Основними причинами, що зумовлюють незадовільний стан якості атмосферного повітря та спричиняють концентрацію парникових газів в атмосфері, є низькі темпи впровадження новітніх екологічних технологій. Поліпшення якості атмосферного повітря, протидія зміні клімату і досягнення цілей сталого низьковуглецевого розвитку стають першочерговими завданнями для всього світу.

Глобальна зміна клімату – одна з найгостріших екологічних проблем, що стоїть перед людством та впливає на всі сфери життя людини. Згідно з прогнозами провідних міжнародних наукових центрів з дослідження клімату протягом XXI ст. у разі бездіяльності, якщо не відбудеться кардинальних технологічних змін в економіці і рівні споживання, середньорічна температура підвищиться на 2–5 °C. Такі темпи глобального потепління можуть спричинити загрози зникнення для багатьох екосистем. У такому разі на планету очікуватимуть значні негативні наслідки, насамперед для сільського господарства за рахунок збільшення посух, зменшення рівня опадів, більш різких пікових температур, що буде вимагати значних інвестицій у здійснення заходів з адаптації до змін клімату. Збільшиться руйнівний вплив екстремальних погодних явищ. Такі явища стануть постійними та будуть наносити значні збитки національній економіці й загрожувати продовольчій безпеці. Багато країн можуть постраждати з високою ймовірністю внаслідок підняття рівня морів та океанів. За останні сто років рівень Світового океану в середньому підвищувався на 178 мм і продовжує підніматися із швидкістю 3,4 мм на рік.

Кліматична конференція у Парижі наприкінці 2015 р., центральним питанням якої було обмеження антропогенних викидів парникових газів, визначила кількісні параметри обмеження зміни клімату, а саме: утримати зростання глобальної середньої температури нижче 2 °С і докласти зусиль для обмеження зростання температури величиною 1,5 °С. Необхідний спосіб запобігти негативним наслідкам змін клімату – зниження викидів парникових газів та низьковуглецевий розвиток національних економік. Усі країни світу повинні повною мірою виконувати свої кліматичні зобов'язання відповідно до Паризької кліматичної угоди.

Має місце значне техногенно-екологічне навантаження на навколишнє природне середовище. Наша планета втрачає природні території, внаслідок чого населення недоотримує екосистемні послуги (чисті вода, повітря, якісний відпочинок) та дедалі більше страждає від стихійних лих, нестачі води, забруднення ґрунтів і шкідників тощо. Україна за площею орних земель (понад 32,5 млн га) займає 9 місце в світі, однак за рівнем розораності території (53,9 %) – одне з перших місць. Це створює серйозні економічні проблеми. Так, вітровій ерозії в Україні систематично піддається понад 6 млн га земель, пиловим бурям – до 20 млн га, водній ерозії – 13,3 млн га сільськогосподарських угідь, у тому числі 10,6 млн га орних земель²¹⁷. Наслідки для навколишнього природного середовища від цього є комплексними: втрачається біорізноманіття, погіршується стан водних об'єктів.

Масштабною проблемою стає відсутність джерел якісної питної води. Вжиття невідкладних заходів потребує проблема поводження з відходами. Наприклад, в Україні щороку утворюється майже 53 млн м³ (94 %) побутових відходів, які захоронюються на 6 тис. сміттєзвалищ і полігонів загальною

²¹⁷ Зміна клімату, погіршення екологічної ситуації. Державна стратегія регіонального розвитку на 2021–2027 роки. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020>

площею майже 9 тис. га, тому втрачаються мільйони тонн ресурсоцінних матеріалів²¹⁸.

Економіка XXI ст. буде постійно стикатися з такими проблемами, як загроза вичерпності ресурсів, реформованість екологічної поведінки економічних суб'єктів. При цьому, незважаючи на домінуючу тенденцію до зниження екологічної інтенсивності забруднення, проблеми подальшої концентрації екологічно шкідливих об'єктів та неефективні дії щодо зниження рівня забруднення залишатимуться. Не все так просто із матеріальними носіями цифрової економіки. Так, неекологічність виробництва електронних гаджетів загрожує здоров'ю та життю індивідів на територіях відповідної індустрії. Наприклад, Кремнієва долина в США, де знаходиться виробництво комп'ютерів та іншої цифрової техніки, зокрема компаніями IBM та Hewlett-Packard, сьогодні стало несприятливим місцем для життя людей.

Глобальні екологічні детермінанти світової економіки, зростання міжнародної конкуренції висувують нові вимоги до теоретичного осмислення різних версій екологічної економіки.

Серед системних досліджень економічних проблем екології необхідно зазначити праці У. Нордхауса, який зумів інтегрувати проблеми кліматичних змін у довгостроковий макроекономічний аналіз. Внаслідок розв'язання цілого завдання була створена модель інтегрованої оцінки глобальної взаємодії економіки і клімату. На думку економіста, вирішальне значення має взаємозв'язок між економікою, використанням енергії і зміною клімату^{219, 220, 221}.

У контексті дилеми «економіка–екологія» сформувались два основні підходи до дослідження засад сталого розвитку:

²¹⁸ Зміна клімату, погіршення екологічної ситуації. Державна стратегія регіонального розвитку на 2021–2027 роки. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020>

²¹⁹ Nordhaus W. Climate Change; The Ultimate Challenge for Economics. *American Economic Review*. 2019. Т. 109. № 6. Р. 1991–2014.

²²⁰ Nordhaus W. *The Climate Casino: Risk, Uncertainty, and Economics for a Warming World*. Yale University Press. 2013. 392 p.

²²¹ Nordhaus W. 'Reflections on the economics of climate change, *Journal of Economic Perspectives*. 1993. № 7. Р. 11–25.

самопідтримання розвитку, його безпосередня залежність від здатності суспільства до збереження навколишнього середовища; підтримання тривалого економічного зростання на основі врахування проблеми навколишнього середовища. У першому випадку основна увага приділяється поняттю екологічних меж економічного розвитку, у другому – узгодженості економічних потреб і природних ресурсів, поєднанню захисту навколишнього середовища та інтересів економіки. Суперечність між економічним зростанням та обмеженістю ресурсів, необхідних для цього, у ХХІ ст. буде лише загострюватися; і головну роль в цьому відіграватимуть надмірні амбіції сучасного суспільства споживання, яке набуває всезагального значення²²².

Тут слід згадати вчення видатного українського дослідника В. Вернадського, який обґрунтував ідею автотрофності людства як зменшення залежності людини від живої речовини – їжі, енергії тощо. Йдеться про принципово новий майбутній механізм розвитку економіки в умовах зростаючого дефіциту природних ресурсів, який уже сьогодні гостро відчуває людство. У рамках автотрофно-ноосферної концепції вченого висвітлюються важливі питання вирішення майбутніх еколого-економічних дилем розвитку людства. При цьому ноосфера визначається як нове планетарне явище, у рамках якого людство стає найбільшою силою, а людина може і повинна докорінно перебудувати своєю працею і думкою сферу свого життя. Як підсумок, перед нею відкриваються дедалі ширші творчі можливості²²³.

За умови високого рівня духовності планетарного суспільства поступальне формування ноосферної цивілізації відкриває можливості істотного покращення життя людства. Проте ідея В. Вернадського про ноосферний механізм висхідного розвитку суспільства є внутрішньо суперечливою

²²² Джексон Т. Процветании без роста. Экономика для планеты с ограниченными ресурсами. М.: АСТ- ПРЕСС КНИГА. 2013. С. 55.

²²³ Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста. М.: Наука. 1988. 522 с.

через неможливість осмислити в той час конкретні напрями і виклики науково-технічного прогресу, з якими людство стикається сьогодні.

Вчення В. Вернадського про автотрофність людства, передбачає необхідність зменшення залежності людини від живої речовини внаслідок природного дефіциту за допомогою її синтезування. Це необхідна передумова формування ноосферної цивілізації, створення для людства кращих умов розвитку. Дійсно важливо не лише виявити глобальні проблеми економіки та екології, але й показати реальні способи їх розв'язання.

Очевидно, що у зв'язку з майбутніми змінами економіки XXI ст. зростатиме значущість ноосферних засад суспільного розвитку. Йдеться насамперед про утвердження в суспільстві екологічних цінностей як беззаперечного імперативу його розвитку. При цьому рушійною силою системних трансформацій виступатиме креативна людина. Ноосфера – новий еволюційний стан біосфери, за якого розумна і творча діяльність людини стає вирішальним фактором її розвитку. Поняття ноосфери було введено Е. Леруа та П. Тейяром де Шарденом. По суті ноосфера – це мисляча оболонка, пов'язана зі становленням нової цивілізації, коли розумна діяльність людства перетворюється на головний визначальний фактор розвитку. У ноосфері розум людини бере на себе місію визначати розвиток планети, скеровувати і регулювати рух світу (суспільного простору і часу).

Отже, ноосфера – це такий стан суспільства, визначальним чинником розвитку якого стає творча діяльність всього людства. На основі ноосфери формується нова культура і світогляд, спосіб мислення та духовність індивідів. Саме у такому розумінні й можна використовувати концепт креатосфери. Йдеться про співтворчість, діалог, не відчуження відносин між всіма громадянами світу.

У цьому сенсі важливе значення має поняття «меж життя» («limits of life»). Дійсно життя людства має свої межі, визначені умовами його існування і розвитку. Як це не прикро,

але людина споживацьким ставленням до природи та виснажливим природокористуванням неухильно звужує «межі життя», що може мати фатальні наслідки для нашої планети²²⁴.

Програма ООН «Перетворення нашого світу: порядок денний у сфері сталого розвитку на період до 2030 року» охоплює низку нагальних завдань, що постають перед людством на межі тисячоліть. Йдеться про 17 глобальних цілей і 169 відповідних завдань, які мають системний характер і повинні забезпечити збалансованість економічного, соціального та екологічного компонентів сталого розвитку. Серед глобальних цілей – боротьба зі зміною клімату, збереження автентичності навколишнього середовища, розв’язання проблем з подолання бідності та з рівною доступністю до природних ресурсів, інформації, освіти, медицини для всіх мешканців планети. Глобальна соціально-екологічна солідарність повинна прийти на зміну економічно розділеному світу та національному прагматизму. Важливим є забезпечення для всіх жителів планети не лише фізичної, але й економічної доступності природних ресурсів. У кінцевому підсумку необхідним є розв’язання трилеми основних цілей економічного, соціального та екологічного розвитку глобалізованого світу.

Економічний розвиток світу завжди супроводжувався стрімким зростанням обсягів використання ресурсів – біомаси, палива, мінералів. Щорічне використання природних ресурсів у 2010 р. зросло до понад 70 млрд т порівняно з 23,7 млрд т у 1970 р. Споживання ресурсів у різних країнах мало різну інтенсивність, про що свідчить статистика «екологічного сліду» (індикатора, який відображає попит на природні ресурси). У країнах Північної Америки щорічний екологічний слід складає близько 25 т на одну особу населення, в Західній

²²⁴ Caney, S., Bell, D. Morality and Climate Change. The Monist: An International Journal of General Philosophical Inquiry. 2011. Vol. 94 (3). P. 433–452.

Європі – 20 т, тоді як в країнах Східної Азії та Океанії, Латинської Америки – 9–10 т на одну особу населення, в країнах Східної Європи, Кавказу та Центральної Азії – 7,5 т, в країнах Африки – менше 3 т на одну особу населення. Ситуація ускладнюється у зв'язку з тим, що запаси вичерпних ресурсів у світі стрімко скорочуються (наприклад, очікується, що розвіданих ресурсів нафти вистачить лише на 65 років, природного газу – на 67 років, залізної руди – на 72 роки, мідної руди – на 53 роки)²²⁵.

Надзвичайно важливим є перехід до циркулярної економіки (економіки замкненого циклу), тобто самовідновлювальної за своїм змістом економіки, що дозволяє «розірвати» жорсткий зв'язок між економічним зростанням й потребами в ресурсах. У межах циркулярної економіки здійснюється замкнений виробничий цикл: від отримання первинних ресурсів до їх переробки та виготовлення кінцевої продукції, що передбачає відсутність виробничих відходів. У циркулярній економіці забезпечується висока ефективність екосистем (природних систем життєзабезпечення) та їх послуг – регулювання клімату, ґрунтоутворення, очищення води, захист від повеней та посух, а також задоволення рекреаційних потреб людини. При цьому забезпечується зростання усіх компонентів природних ресурсів. Значущим є створення матеріалів багаторазового використання, які раніше вважалися непридатними для вторинної переробки, але масово застосовуються у виробництві й споживанні.

Циркулярна економіка є екологічно та соціально відповідальною економікою, що означає наявність екологічно та соціально відповідального споживача, який здатний створювати етико-екологічний тиск на бізнес. При цьому не обійтися без стабілізації народонаселення, що є умовою відновлення балансу між людством і природою. Економіка

²²⁵ Global Material Flows and Resource Productivity. Assessment Report for the UNEP International Resource Panel. URL: <https://www.resourcepanel.org/reports/global-material-flows-and-resource-productivity-database-link>

XXI ст. має ґрунтуватися на скороченні використання невідновлюваних джерел енергії на користь відновлюваних. У перспективі можлива повна відмова від використання невідновлювальних джерел енергії та перехід на принципово нові технології. Це дозволить зупинити необоротні зміни у природних системах життєзабезпечення. Дефіцит ресурсів як обмежувач економічного розвитку не може не породжувати еколого-ресурсні виклики та ризики виникнення соціально-політичної нестабільності.

Екологічний імператив передбачає перехід до принципово нового розуміння значення енергетичних систем. Йдеться про smart-енергетику, процес демократизації енергії, генерацію «зеленої» енергії, її розподіл через «енергетичний Інтернет». Це спричинить кардинальну перебудову енергетичної сфери, забезпечить гармонію між потребами людства та енергетичними ресурсами при збереженні навколишнього природного середовища. Важливим при цьому є перехід на транспорт із нульовими викидами, забезпечення розвитку «зеленого» громадського транспорту, досягнення «революції в електромобільності». На перший план, зокрема у мегаполісах, виходить завдання розвитку екологічно чистого smart-транспорту.

За екологічним імперативом на початку XXI ст. на увагу заслуговують насамперед: модернізація національної економіки на засадах «зеленої» циркулярної економіки, збереження сталості природних ресурсів, заміщення невідновлюваних ресурсів (зокрема енергоносіїв) відновлюваними, енерго- та ресурсозаощадження, інтерналізація екстерналій тощо. Важливо, щоб цінності ощадливості, помірності та простоти стали пріоритетними на відміну від прагнень до надмірності та розкоші. На часі стає активізація масових соціально-політичних рухів за збереження й відновлення природного середовища.

Імператив співпраці з природою має прийти у XXI ст. на зміну ідеї підкорення природи для цілей економічного

зростання. Екологічно орієнтованою економікою стає такий тип економіки, у якій значна частина ВВП створюється в галузях, які безпосередньо відтворюють екологічні блага і послуги. Становленню екологічної економіки сприяє експоненціально зростаючий попит на послуги природних систем життєзабезпечення. Перехід до стадії екологічного суспільства розширює горизонти економічного розвитку, акумулюючи загальнолюдські цінності, пов'язані зі ставленням до природи. Сьогодні нові технологічні рішення дають змогу не тільки більш економно використовувати кінцеві і невідтворювані природні ресурси, але й поступово відмовлятися від їх застосування.

Прогрес технічних і природничих наук, розвиток технологічної бази економіки буде, на наш погляд, дозволяти у XXI ст. забезпечувати населення Землі всіма необхідними благами, включно з житлом, харчуванням, одягом, послугами охорони здоров'я і освіти. Очевидно, що подальше нехтування екологічними проблемами призводитиме до необоротних негативних наслідків для людства. Вирішення глобальних соціально-екологічних проблем буде першочерговим завданням людської цивілізації.

Розділ 5

ЗМІНИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ РЕАЛІЙ ХХІ СТ.

5.1. Глобальні соціально-економічні тенденції і перспективи ХХІ ст.

Виклики ХХІ ст. безпосередньо пов'язані із суперечливими соціально-економічними змінами. Є достатньо підстав вважати, що сучасна економіка перетворюється в арену фундаментальних соціально-економічних трансформаційних процесів, які по суті ведуть до зміни її змісту, спонтанно породжуючи майбутні суспільні форми, які виходять за межі звичних уявлень про соціально-економічну дійсність. І. Валлерстайн писав: «Соціум першої половини ХХІ ст. за своєю складністю, нестабільністю і водночас відкритістю набагато перевищить все, бачене нами у ХХ ст.»²²⁶. Кардинальні трансформації ґрунтуються на загостренні дилем сучасного етапу соціально-економічного розвитку суспільства. Головне значення при цьому мають тенденції зміни соціально-економічного базису, вплив яких поширюється на усі інші сфери суспільних відносин – політику, культуру, ідеологію тощо.

Економічна теорія повинна дати відповідь на основні запитання ХХІ ст. – теоретичне розуміння значення глобалізації, фінансіалізації, соціалізації і гуманізації суспільства. Тектонічні соціальні економічні зрушення сьогодні є очевидними. Нове соціально-економічне середовище вже формується. При цьому виникають як нові перспективи, так і нові ризики. Тенденції майбутнього соціально-економічного розвитку можуть визначатися як цивілізаційним прогресом, так і консервацією або регресом суспільства ХХІ ст. Невизначеність

²²⁶ Валлерстайн І. Кінець знаомого мира. Социология XXI века. М.: Логос. 2004. С. 5.

змін об'єкта дослідження полягає в тому, що остаточний сценарій його розвитку залежить від багатьох чинників ендогенного та екзогенного характеру, здатних по-різному потенціювати соціально-економічну динаміку.

Отже, у розділі 5 аналізується онтологія соціально-економічного розвитку у XXI ст., як вона змінюється і яка динаміка та структура таких змін. В основу дослідження покладено сучасне реальне суспільство, тобто дослідницький інтерес зосереджений на економіці й в соціумі, який існує нині й буде надалі змінюватися. Стає очевидним, що майбутнє будується вже сьогодні, воно виростає із сучасних онтологічних тенденцій.

Радикальні соціально-економічні зміни ґрунтуються на розв'язанні суперечностей сучасного етапу розвитку суспільства. Зміни економіки, що пов'язані з її динамікою (розвитком) у XXI ст., не будуть принципово відрізнятися від інших століть: соціально-економічні зміни не є механічними, коли їх етапи мають свій чіткий початок і кінець. Інша справа, що тенденції соціально-економічних змін будуть відтворюватися у нових формах, набуваючи нового змісту. Частіше і повніше проявлятиметься ефект так званих «чорних лебедів» – виникнення трендів, настання яких передбачити неможливо.

В економічній літературі по різному оцінюються основні тенденції соціально-економічних зрушень у XXI ст. Так, А. Гриценко вважає, що сучасне суспільство перебуває в процесі трансформації: від панування відносин відокремленості до панування відносин загальності; від індустріально-ринкової економіки до інформаційно-мережевої; від нагромадження капіталу як економічної основи для розвитку до нагромадження інформації²²⁷. А, наприклад, П. Мейсон виділив такі глибинні тенденції переходу до майбутнього посткапіталістичного суспільства: стабілізація фінансової системи та її соціалізація, щоб старіння населення, кліматичні зміни та

²²⁷ Гриценко А. А. Сучасна криза у контексті логіки соціально-економічного розвитку. Економіка України. 2015. № 6. С. 21.

надмірні борги не провокували нових криз; зменшення необхідної праці за допомогою використання технологій, надалі перетворення її на добровільну; перенесення домінанти економічного управління зі сфери праці та капіталу на енергетичну та ресурсну сфери; забезпечення процвітання та високого рівня матеріального добробуту людей (насамперед завдяки застосуванню інформаційномістких технологій для підвищення якості здоров'я й освіти)²²⁸.

В. Сіденко пише про такі нові (перспективні) соціально-економічні тенденції, як: сталий розвиток на основі мережевої економіки та мережових спільнот, побудованих на системній інформатизації; «економіка спільної участі» (*sharingeconomy*), що ґрунтується на спільному (кооперативному) споживанні певних товарів і послуг; віртуальні корпорації та дистанційна зайнятість; формування нової соціальної структури, в основі якої формування так званого креативного класу²²⁹. Економіка початку ХХІ ст. фактично започаткувала нові тренди системної трансформації – переходу до якісно нової економіки майбутнього. Це перехід до економіки, в якій людина стає головною метою розвитку; яка є постіндустріальною і базується на знаннях та інноваціях; в якій забезпечується сталий розвиток, тобто природа не підкорюється людиною, а розвивається в органічному поєднанні з нею.

Головною детермінантою соціально-економічних змін у ХХІ ст. є глобалізація, вплив якої прослідковується у синхронізації, інтеграції та уніфікації розвитку національних економік. Сучасна економіка функціонує в умовах глобальних ланцюгів виробництва доданої вартості, а отже, пов'язує суб'єктів, що її створюють і привласнюють. Фактично на периферію відтісняються процеси і механізми виробництва вартості, які не пов'язані із глобальними ланцюгами. Все повніше проявляється інтеграційний (економічний,

²²⁸ Мейсон П. Посткапіталізм. Путеводитель по нашему будущему. М.: Ад Маргинем Пресс. 2016. С. 367.

²²⁹ Сіденко В. Методологічні засади аналізу глобальних кризових процесів. Економічна теорія. 2016. № 2. С. 90–91.

технологічний, соціальний, політичний, екологічний та духовно-культурний) ефект глобалізації.

Глобалізація зумовлює трансформацію загальної архітектоніки господарського утворення світу та суттєвим чином визначає тренди його подальшого розвитку. Глобалізація не лише впливає на світову економіку, але й сама потрапляє під дію чинників динамізації, що проявляється передусім у зміні її форм. Причини динамізації глобального економічного розвитку слід розглядати у двох площинах аналізу – як внутрішню самопричинність розвитку світової економіки на основі її потенціалу та як зовнішню детермінованість, що пов'язана з взаємозалежністю та інтеграцією. При цьому кожна множина детермінант хоча й пов'язана між собою, але водночас є внутрішньо суперечливою, оскільки, зумовлюючи динаміку системи та виступаючи джерелом розвитку, суперечності можуть здійснювати вплив не лише у вигляді впорядкування руху глобальних економічних процесів, а і у вигляді спричинення хаотичності²³⁰.

Виділення такого критерія розвитку глобалізованої економіки, як час започаткування процесу формування глобального капіталу, дозволяє ідентифікувати її як новий суспільний феномен. Особливість суперечностей еволюції глобалізованої економіки зумовлена тим, що, ставши глобальним, капітал починає виконувати нові функції. Синтез економіки та політики за умов глобалізації є джерелом масштабних змін суспільства, а тому, чим більш глобалізованим є суспільство, то більшої глибини набувають проблеми, які супроводжують його розвиток²³¹.

Виклики глобальної економіки є результатом реалізації суперечностей, які поступово формуються. Необхідно усвідомити ступінь загроз і своєчасно розробити запобіжні

²³⁰ Coibion O., Gorodnichenko Y., Kamdar R. The Formation of Expectations, Inflation and the Phillips Curve. *Journal of Economic Literature*. 2018. Vol. 56. Is. 4. P. 1447–1491.

²³¹ Фінансова глобалізація і євроінтеграція; за ред. О. Г. Білоруса, Т. І. Єфименко. Київ: Акад. фін. управління. 2015. 496 с.

заходи для того, щоб ланцюг подій і процесів не набув деструктивного характеру. Виклик є сигналом про існування небезпеки для суспільства, вимогою до застосування певних заходів протидії, спрямованих на причини виникнення таких ризиків. При цьому глобальні проблеми є формою вираження глобальних викликів, що пов'язані з розвитком суспільства. Глобальний ризик є ймовірною небезпекою для суспільного розвитку, яка обумовлена наявністю глобальних проблем і наростанням негативних тенденцій²³². Нинішній період глобалізації на початку ХХІ ст. є стадією системних змін світової економіки. Це виявляється у тому, що намагання ТНК отримати прибуток за допомогою механізму приватного привласнення протистоїть суспільній праці людей, які володіють знаннями і власністю на інтелектуальний продукт. У цих умовах посилюється актуальність створення системи нових міжнаціональних регуляторних заходів з протистояння глобальним викликам.

На наш погляд, сьогодні можна лише говорити про можливі тенденції соціально-економічного розвитку світу у ХХІ ст. Глобально економіка постійно відчуватиме на собі вплив гострих викликів, адже безперервно виникають соціально-економічні та політичні проблеми й ризики. Це призводить до песимістичних суджень про формування у майбутньому економіки потужних ризиків²³³. Найближчим часом розпочнеться новий економічний цикл, який може характеризуватися глибокою рецесією, слабким відновленням, підвищенням фінансових ризиків, посиленням волатильності на світових ринках. Кон'юнктура багатьох ринків буде більш складною та нестабільною, ніж раніше.

²³² Кричевська Т. О. Довіра у грошово-кредитній сфері: логіко-історичне дослідження. К.: Ін-т екон. та прогнозув. НАН України, 2020. 504 с.

²³³ Weizsaecker E., Wijkman A. Come On! Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet. A Report to the Club of Rome. New York, Springer, 2018. 220 p.

Процес фінансіалізації у XXI ст. буде пов'язаний з розвитком технологій краудсорсингу. Краудсорсинг проявляється у вигляді краудфандингу, що є альтернативним банківській та інвестиційній системам інструментом акумуляції фінансових ресурсів населення на фінансування окремих проєктів з використанням інтернет-технологій та за посередництвом краудфандингових платформ. Тільки протягом 2019 р. у США та Канаді було акумульовано 17,2 млрд дол. США з використанням краудфандингових технологій, що на третину більше, ніж протягом попереднього року. Для порівняння протягом 2011 р. 452 краудфандингові платформи по всьому світу зібрали 1,5 млрд дол. США. До 2030 р. очікується зростання світового ринку краудфандингу до 300 млрд дол. США²³⁴.

Зазвичай виділяють чотири основні види краудфандингу: благодійний краудфандинг (пожертвування) – збір коштів з метою фінансування некомерційних проєктів; умовно-поворотний краудфандинг (попереднє замовлення) – збір фінансових ресурсів для фінансування комерційних проєктів з метою придбання товарів чи послуг; краудінвестинг – збір фінансових ресурсів з метою майбутньої участі у діяльності підприємства; краудлендінг (P2P кредитування) – збір фінансових ресурсів на умовах зворотності і платності.

Кожен з цих видів є міною уповільненої дії для пануючої у XX ст. монополії фінансових інститутів. Вона сформувалася у найвужчому місці каналу руху фінансових ресурсів (bottleneck) між дисперсною множиною інвесторів-домогосподарств та не менш дисперсною множиною компаній, що виявляють попит на фінансові ресурси. Масштаби національного, а починаючи з 1980-х років й більш широкого інтернаціонального ринку, що глобалізується, вимагали від таких компаній вливань капіталу, значно більших за бюджети, доступні окремим фізичним чи юридичним особам, не залишаючи їм шансу уникнути звернення до фінансових установ.

²³⁴ Shepherd M. Crowdfunding Statistics: Market Size and Growth. Fundera. 2020. URL: <https://www.fundera.com/resources/crowdfunding-statistics>

Уникнути негативних ефектів, відмовитися від посередництва фінансових компаній у справі формування / збільшення капіталу компанії раніше було неможливо, але вже на початку 2000-х рр. краудфандингова технологія це змінила. Тільки у 2019 р. майже 1,5 млрд краудфандингових проєктів отримали фінансування поза межами традиційних фінансових систем світу, зібравши в середньому по 28,6 тис. дол. США²³⁵. Не банкіри на Wall Street приймали рішення щодо їх фінансування, а кожен окремий інвестор, вкладаючи власні кошти у проєкт, що зацікавив його і викликав довіру.

Вважаємо, що інвестиційний банкінг не сьогодні-завтра вийде на ринок краудфандингу і встановить на ньому своє домінування з боку пропозиції акумульованих ними традиційним способом ресурсів, втім він не зможе монополізувати ринок повністю, залишаючи достатню нішу для незалежних гравців. Сучасні інформаційно-телекомунікаційні технології, які дозволяють трансформувати соціальний капітал у фінансовий, наприклад, за посередництвом соціальних мереж, є достатніми для ефективного функціонування цієї ніші з технічного та інформаційного погляду.

Великі фінансові холдинги ХХ ст., на кшталт Lehman Brothers, своїм банкрутством обвалили фінансову систему США, а слідом – і всього світу. Збільшення дисперсності фінансового ринку шляхом використання інструментарію краудфандингу убезпечує економіку від повторення сценарію кризи 2008–2009 рр., особливо в умовах відсутності адекватних змін в регулюванні фінансового сектора.

Людство постало перед необхідністю вирішення у ХХІ ст. таких ключових суперечностей людського існування, як: між індивідом і суспільством, людиною і природою, мирським і сакральним вимірами життя, традиційною та інноваційною складовими цивілізації тощо. Ці суперечності, безумовно,

²³⁵ Shepherd M. Crowdfunding Statistics: Market Size and Growth. Fundera. 2020. URL: <https://www.fundera.com/resources/crowdfunding-statistics>

є екзистенційними й універсальними, вони стоять перед усіма людьми, незалежно від їх належності до будь-якої цивілізації. Підхід до вирішення цих суперечностей залежить від того, як те чи інше суспільство співвідносить їх з виміром свого соціально-економічного розвитку.

Загострюються глобальні соціально-економічні проблеми: вичерпність ресурсів, несправедливий розподіл, нерівність, бідність, деформованість духовності та ін. Формування нової системи соціально-економічних цінностей відбувається суперечливо і неоднозначно, що не відповідає потребам цивілізаційного розвитку людства. Парадокс проблеми полягає в тому, що за майбутнього розвитку технологій, існує реальна можливість сформувати нову якість більш ефективних соціально-економічних відносин у XXI ст.

Передові економіки світу будуть першопрохідцями у майбутнє, які змінюють уявлення інших країн про майбутнє економічне життя, а також змінюють тренди поступального руху людства. Вищий рівень розвитку економіки створює матеріальне підґрунтя для забезпечення кращих умов життєдіяльності індивідів.

Нові тренди в соціально-економічному розвитку передових країн світу чітко корелюють зі становленням постіндустріальної економіки. Перехід від індустріального до постіндустріального типу розвитку створюватиме нові можливості та переваги, відкриваючи нові перспективи для країн-лідерів постіндустріального переходу. Насамперед це техніко-технологічний прогрес та зростаюча роль науки, знань, інформації. Йдеться про визначальну роль знань, нові інтелектуальні технології, зростання статусу носія знань, завершення епохи обмеженості благ.

Розвивається феміністська економіка, становлення якої припадає на час активізації феміністського руху як складової нових соціальних рухів. Зростання соціально-економічної активної жінки є основою феміністської економіки. Зокрема,

йдеться про використання «прихованих» ресурсів економічного життя, пов'язаних із розвитком сфери домашнього господарства, що репрезентує значний обсяг неоплачуваної праці (виховання дітей, родинне харчування, догляд за приміщеннями та ін.) та ресурсів, які не враховуються при обчисленні ВВП^{236, 237}.

Країнам, що розвиваються, буде дуже важко, якщо це можливо взагалі, у ХХІ ст. досягнути рівня розвитку провідних розвинутих країн світу. І справа тут не у релятивізмі трактування економіки і суспільства як гомогенних сутностей. Глобалізація забезпечує переважно зовнішній універсалізм, який часто заперечує випереджаючий розвиток окремих національних економік. Наявні національні інституційні системи в абсолютній більшості країн, що розвиваються, не спроможні забезпечити належну ефективність цих економік. Позитивної реструктуризації інститутів для їх ефективної адаптації до нових умов не відбувається.

Практика початку ХХІ ст. свідчить про те, що імпорт передових інститутів з розвинутих країн у країни, що розвиваються, не дає позитивних ефектів. Загалом неокласична економічна теорія сформулювала відповідь на те, чому так відбувається. Заважає корупція, яка в слаборозвинених країнах набула всеосяжного (системного) характеру і широко-форматного розмаху. У таких умовах усі зусилля цих країн мають бути спрямовані на реалізацію антикорупційної політики. Поки немає реальних результатів у боротьбі із корупцією, залишається лише міграція економічно-активних індивідів у країни з успішними економіками, тим паче, що останні потребують додаткової робочої сили.

У перспективі розрив між багатими й бідними країнами буде зменшуватися дуже повільно. Приватна власність

²³⁶ Becchio G. Behavioral Economics, Gender economics, and Feminist Economics: Friends or Foes? *Journal of Economic Methodology*. 2019. Vol. 26. Is. 3. P. 259–271.

²³⁷ Tejani S. What's feminist about feminist economics? *Journal of Economic Methodology*. 2019. Vol. 26. Is. 2. P. 99–117.

в країнах, що розвиваються, обтяжена адміністративними бар'єрами, внаслідок чого фактично зачинено шлях до розвитку ефективної економіки. Але можливість створення нормальних (з погляду національних і цивілізаційних критеріїв) умов життєдіяльності (житло, харчування, побутові умови, робота, задоволення духовних потреб тощо) для більшості населення планети є реальним. Йдеться про формування такого способу життя, який передбачає задоволення раціональних потреб, достатніх для розвитку особистості. Проте гострими проблемами залишатимуться відсутність більш-менш чисельного середнього класу, високий рівень неофіційної та нестабільної зайнятості, проблеми соціального захисту, еміграція кваліфікованих і молодих працівників, відчуття нерівності перед законом. При зменшенні відмінностей за основними стандартами життя, з'являтимуться нові форми нерівності, які спричинені неоднаковим доступом до технологій, освіти і науки.

Сьогодні позиція України на околиці напівпериферії світ-системного устрою глобальної економіки є нестійкою, а шанси і вектори її зміни залежать від швидкості і якості інституційних реформ в країні. Реалізація таких реформ за перспективними напрямками розвитку, наприклад, через активізацію використання висококваліфікованої робочої сили в період її вимушеного повернення додому у ІТ чи суміжних сегментах, покращення інвестиційного клімату в країні і залучення іноземних інвестицій з числа капіталу, який в умовах поточної економічної кризи знаходиться в активному пошуку нового місця найбільш прибуткового застосування тощо, здатні утримати країну в напівпериферії, забезпечивши її переміщення на внутрішню орбіту останньої, ближче до ядра світ-системи. Продовження фрагментарної і ситуативної економічної політики держави, заснованої на експлуатації традиційних ресурсів в умовах системного браку капіталу, несе в собі ризики витіснення країни до периферії.

Епідеміологічна криза у світі, пов'язана з поширенням хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, засвідчила гострі проблеми щодо матеріально-технічного забезпечення системи охорони здоров'я, неефективність сфери медичного обслуговування в переважній більшості країн світу, яка не змогла адекватно відреагувати на виклики, що постали.

Розвинуті країни світу зіткнулися з проблемою демографічної кризи і скорочення кількості корінного (здебільшого християнського) населення. Старіння населення призводить до збільшення частки витрат у галузі охорони здоров'я та соціального обслуговування. Збільшується частка нехристиянського населення, зокрема через міграційні процеси.

Нові ризики будуть пов'язані зі зміною чисельності населення провідних країн світу. За демографічним прогнозом ООН, якщо у 2020 р. населення світу становило 7,7 млрд осіб, то у 2050 р. – буде 9,3 млрд осіб, а у 2100 р. прогнозується 11,0 млрд осіб. Найбільшою країною світу за чисельністю населення у середині ХХІ ст. стане Індія (2050 р. 1,7 млрд осіб). Різке збільшення населення у 2100 р. прогнозується у Нігерії – 793,9 млн осіб (2020 р. – 206,8 млн осіб), ДР Конго – 388,7 млн осіб (2020 р. – 90,2 млн осіб), Пакистані – 364,3 млн осіб (2020 р. – 208,4 млн осіб), Танзанії – 299,1 млн осіб (2020 р. – 62,3 млн осіб), Уганді – 202,8 млн осіб (2020 р. – 45,8 млн осіб). У 2100 р. суттєво скоротиться населення РФ – 124,0 млн осіб (2020 р. – 142,9 млн осіб), Японії – 84,5 млн осіб (2020 р. – 146,5 млн осіб), Німеччини – 63,2 млн осіб (2020 р. – 80,3 млн осіб), України – 28,1 млн осіб (2020 р. – 43,7 млн осіб)²³⁸. В Україні, починаючи з 1991 р., населення скоротилося на понад 9 млн осіб, основними причинами чого є перевищення смертності над народжуваністю та міграція населення з України. Найбільших демографічних втрат зазнають сільські території, навіть нагальною стала проблема їх обезлюднення.

²³⁸ Демографічна оцінка Департаменту з економічних і соціальних питань ООН. URL: <http://www.un.org.sections.population>

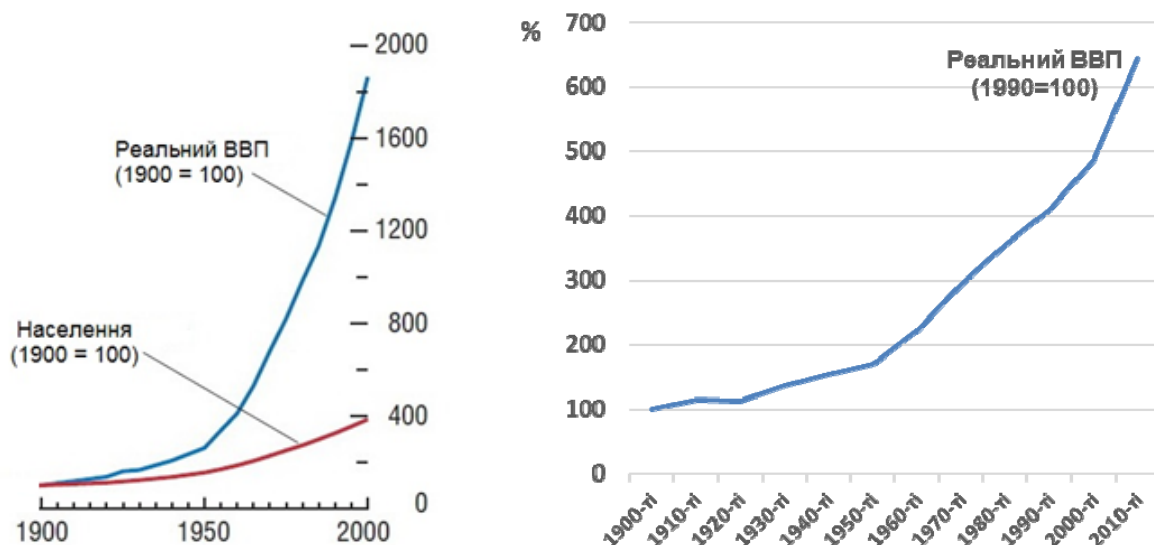
Демографічні чинники прискорюватимуть рух світу до мультиполярної фінансово-економічної архітектури. Вирішальним тут буде вплив фундаментальних цивілізаційних факторів, оскільки значення західного християнського світу буде поступово зменшуватися під тиском Китаю, Індії та мусульманської цивілізації. Ця глобальна обставина посилюватиме волатильність і системну нестабільність світової економіки.

Отже, зміст соціально-економічних процесів не може не змінюватися у відповідь на нові виклики часу, які диктуються трендом глибинної трансформації економічних відносин, які відбуватимуться у XXI ст.²³⁹. Йдеться про докорінну зміну життя суспільства, його економічних, соціально-політичних та духовних цінностей. Економічний світ XXI ст. не є і не буде таким, як у XIX–XX ст. Нині економічна теорія стикається із значними труднощами при прогнозуванні майбутнього, виявленні закономірностей і трендів розвитку, баченні цілісної перспективної картини соціально-економічної дійсності. Необхідність системної зміни діючої моделі соціально-економічних відносин є очевидною.

5.2. Передумови та вектори соціально-економічних трансформацій у XXI ст.

Економіка XX ст. значною мірою базувалася на ідеях економічного зростання, чому неабияк сприяло стрімке зростання світового ВВП загалом і у розрахунку на одну особу населення (рис. 5.1).

²³⁹ New Approaches to Economic Challenges. A Framework Paper, OECD, May 2012. New Approaches to Economic Challenges: A sustainable and inclusive growth agenda. URL: <http://www.oecd.org/naec>

а) Індекс росту ВВП, % б) Індекс росту ВВП на одну особу населення, %

Рис. 5.1. Динаміка зростання світової економіки у ХХ ст.

Джерело: World Economic Outlook, May 2000: Asset Prices and the Business Cycle. 2000, IMF. 299 p. P. 150; Bolt J., Timmer M., Zanden J. L. GDP percapitasince 1820, in Jan Luitenvan Zanden, etal. (eds.), How Was Life?: Global Well-being since 1820, OECD Publishing. URL: <http://dx.doi.org/10.1787/9789264214262-7-en>

І хоча таке зростання не було монотонним, проявляючись у циклічних спадах щорічних темпів економічного зростання у 1973–1975 рр. (нафтова криза 1973 р.), 1980–1982 рр. (рецесія початку 1980-х рр.), 1991–1993 рр. (криза в США та розпад СРСР), 1997–1998 р. (азійська фінансова криза), 2001–2002 рр., 2008–2009 рр. (глобальна фінансово-економічна криза), останні все ж переважно залишалися в додатній площині, навіть у найважчі часи, ілюструючи приріст ВВП (виключення – 2009 р.) (рис. 5.2).

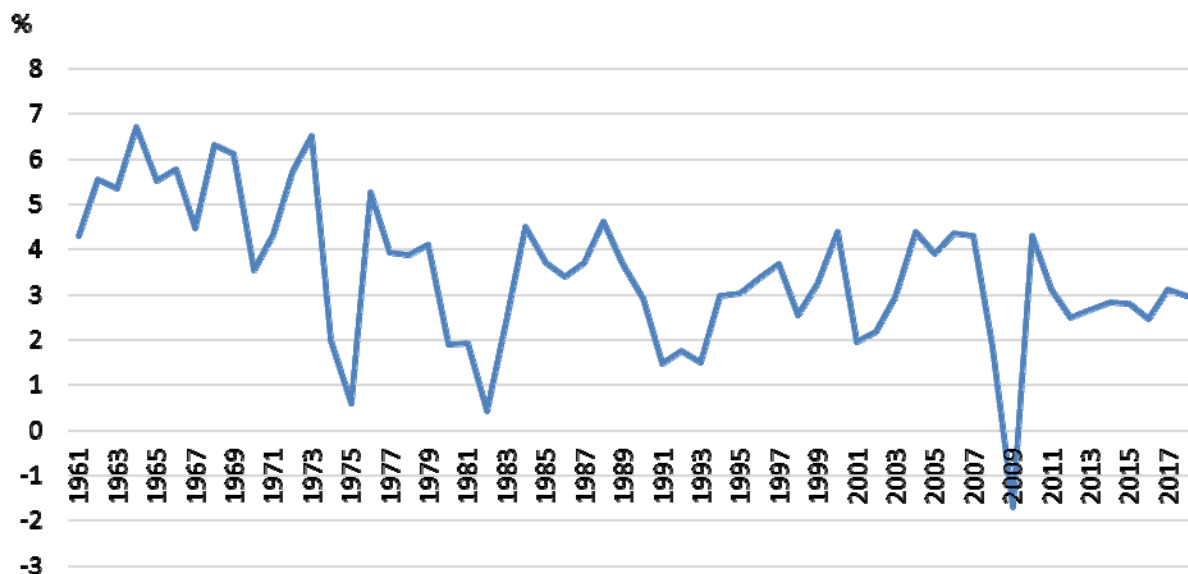

Рис. 5.2. Динаміка щорічних темпів приросту світової економіки, 1961–2018 рр.

Джерело: розроблено авторами за даними Світового банку. GDP percapita growth (annual %) The World Bank Data. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.KD.ZG?end=2018&start=1960&view=chart>

Додатні темпи економічного зростання в ХХ ст. стали нормою. При цьому, якщо подвоєння ВВП на початку ХХ ст. зайняло близько 50 років, то ВВП 1950-х років подвоїлося вже у 1980-х рр., а ВВП 1980-х рр. – у 2000-х рр., поступово скорочуючи потрібний для цього час. Для окремих країн ці строки були навіть меншими. Наприклад, Китай останніми роками подвоював свій ВВП в середньому за 10 років.

За останні майже 60 років темп річного приросту світового ВВП падав нижче позначки у 2 % лише 11 разів (< 20 % досліджених періодів). Це все сприяло укоріненню ідеології економічного зростання, при чому досить високими зростаючими темпами, як нормального стану економіки на противагу окремим кризовим явищам, які час від часу спіткали економіку, порушуючи динамічну рівновагу, яка з часом відновлювалася і слугувала плацдармом для подальшого економічного зростання.

Водночас, якщо уважніше поглянути на рис. 5.2, можна помітити загальну спадну динаміку темпів приросту світового ВВП. Якщо у 1960-х рр. середній щорічний темп приросту складав близько 5,5 %, то у 2010-х – тільки 3 %. Відповідна зміна не залишилася непомітною для економістів – теоретиків і практиків, які заговорили про так звану «нову нормальність» економіки.

Категорія «нова нормальність (new normal)» вперше з'явилася ще в середині ХІХ ст. і використовувалася для опису кризової та посткризової реальності, відмінної від докризової та такої, що вимагає від економічних суб'єктів зміни стратегії поведінки. Перший пік її використання приходить на світову кризу 1857 р., другий значно потужніший – на кризу 1900–1901 рр., далі – на кризу 1913 р. і т.д., а ось вже в 1940-х рр. згадування в літературі «нової нормальності» падає до мінімуму. Наступне відновлення інтересу до цієї економічної категорії спостерігається вже на межі ХХ–ХХІ ст. (рис. 5.3).

Рис. 5.3. Динаміка використання категорії «нова нормальність» у ХІХ–ХХІ ст.

Джерело: розроблено авторами за даними Google Books Ngram Viewer.
URL: <https://books.google.com/ngrams>

Реанімував цю категорію в сучасній економічній теорії М. А. Ель-Еріан, який у травні 2009 р. опублікував статтю

«Нова нормальність» (A New Normal), в якій детермінував її як тривалий, складний та невизначений процес нормалізації економіки після світової фінансово-економічної кризи²⁴⁰. Його ідея була підхоплена іншими економістами. Так, Дж. Стіглітц і П. Кругман використовували категорію «нова нормальність» для характеристики тривалих кризових явищ в економіці, зокрема високого рівня безробіття і низьких темпів економічного зростання²⁴¹.

Незважаючи на досить широке первісне трактування змісту «нової нормальності», саме остання її характеристика – зниження темпів економічного зростання – стала основною детермінантою нової нормальності в економічній літературі. По суті можна говорити про деформацію траєкторії циклічного розвитку економіки з U-подібної до L-подібної. «Нова нормальність» визначає нову об'єктивну економічну реальність, новий (посткризовий) стан світової економіки, для якого характерними насамперед є низькі темпи економічного зростання в умовах, коли стимули економічної динаміки себе вичерпали²⁴².

Поширення описаного вище підходу до детермінації нової нормальності має, крім іншого, й інформаційно-політичні передумови. Виявилось, що під це поняття досить легко підвести будь-які невдачі соціально-економічної політики й маніпулювати суспільною думкою.

У травні 2014 р. китайський лідер Сі Цзиньпін, оцінюючи стан справ у китайській економіці, скористався категорією «нова нормальність», після чого вона увійшла в офіційний обіг в партійно-урядовій документації КНР, набувши рис пропагованої ідеологеми. Її завданням стало зняти соціально-психологічну напругу в суспільстві та обґрунтувати необхідність

²⁴⁰ El-Erian M. A. A New Normal. Secular Outlook, PIMCO. May, 2009. P. 2–7.

²⁴¹ Piketty T, Krugman P., Stiglitz J. The Genius of Economics. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Si4iyyJDa7c>

²⁴² Green F., Stern N. China's «new normal»: structural change, better growth, and peak emissions. Policy brief 2015. URL: http://www.indiaenvironmentportal.org.in/files/file/Chinas_new_normal_green_stern_June_2015.pdf

запровадження нових реформ²⁴³. Наслідком відповідного адвокатування нової нормальності став акцент не стільки на змістовній складовій нової нормальності, скільки на кількісній – зниженні темпів економічного зростання.

На початку ХХ ст. світова економіка вже переживала схожий стан невизначеності і навіть парадигмальної неспроможності детермінувати дієву систему взаємозв'язків між економічними процесами і явищами, закономірності їх пов'язаної зміни, а зрештою – набір інструментів управління економічним розвитком суспільства. Попередні інструменти стимулювання економічного зростання перестали діяти, вилившись у Велику депресію та її наслідки. Власне, саме в цей період ми й бачимо активне застосування категорії «нова нормальність» в літературі (рис. 5.3). Кейнсіанська революція в економічній теорії переосмислення системи економічних взаємозв'язків, розробка дієвих інструментів антициклічної політики держави «розвіяли туман невизначеності», усунувши потребу у кваліфікації нової нормальності. Нові умови та правила господарювання стали зрозумілими і звичними для економістів аж до кінця ХХ ст.

Глобальна фінансово-економічна криза 2008–2009 рр., як колись Велика депресія 1929–1933 рр., показала неспроможність діючої парадигми економічної науки пояснити закономірності економічного розвитку в умовах сучасної об'єктивної реальності. Зародившись у фінансовому секторі, ця криза мала б бути зупинена запровадженням стимулюючої монетарної політики. Досі ці монетарні інструменти діяли ефективно, розширюючи попит та підігрівуючи тим самим економіку. У посткризовій реальності вони втратили свою актуальність.

У намаганні здолати негативні наслідки глобальної фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. Федеральна резервна система США всіляко намагалася збільшити

²⁴³ Мозиас П. «Новая нормальность» китайской экономики. Мировая экономика и международные отношения. 2015. № 12. С. 15–16.

грошову масу в обігу. Ці заходи в умовах нової нормальності утримували інфляцію у діапазоні 0,7–3 % річних²⁴⁴, забезпечуючи економічне зростання в середньому на рівні 1,5 %²⁴⁵, а отже, не справлялися з поставленим завданням.

Аналогічною була реакція на монетарне стимулювання в інших розвинених країнах. У Великій Британії, як і у США, монетарне стимулювання призвело до скорочення безробіття до граничного рівня – фактично забезпечення умов повної зайнятості, але не змогло розігнати зростання економіки понад 1,2 %. Політика стимулювання інфляції в Японії дала не кращі результати.

Нинішній мейнстрім економічної теорії зародився в період значного соціального і майнового розшарування населення, спричиненого монополізмом. Монополізм і породжена ним економічна влада були тими ринковими провайлерами, які знецінили пануючу ліберальну концепцію. Очевидно, що монополії існували й задовго до того, втім їх вихід на національний рівень (як реакція на злиття локальних ринків в єдиний національний під впливом впровадження досягнень НТП, в тому числі телеграф, залізниці тощо) і займання домінуючого місця в структурі тогочасної економічної системи змінили самі устої останньої. Це вже не були поодинокі торговці, що зловживали своїм домінуючим становищем в окремому населеному пункті. Це були економічні актори, які встановлювали не стільки ціни, скільки правила й поширювали їх на всю національну економіку. Ці правила блокували дію механізму ринкового саморегулювання, працюючи на зростання добробуту монополістів найпростішим способом перерозподілу багатства від інших суспільних груп.

²⁴⁴ Current US Inflation Rates: 2009–2020. US Inflation Calculator. URL: <https://www.usinflationcalculator.com/inflation/current-inflation-rates/>

²⁴⁵ Розраховано на основі даних Світового банку щодо темпів приросту ВВП на одну особу у 2010–2018 pp. GDP percapitagrowth (annual %). The World Bank. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.KD.ZG?end=2018&start=1960&view=chart>

Обмежена група заможних монополістів мала величезні статки, зростання яких відповідно до закону Енгеля обумовлювало приріст заощаджень, а зрештою – інвестицій в розвиток економіки на противагу скороченню частки їх доходу, що витрачалась на споживання. Переважна частина бідного населення, що вимушена була коритися встановленим монополістами правилам, зuboжіла, скорочуючи споживання.

Відповідний дисбаланс між споживанням і заощадженням, між попитом і пропозицією, що результував кризою, примусив економістів теоретиків того періоду задуматися над її першопричинами й обґрунтувати потребу послаблення ролі економічної влади монополій в господарському механізмі тогочасної економічної системи, її збалансування державною владою. Конкретні механізми такого збалансування, цілеспрямованого впливу держави на економіку загалом й економічний розвиток зокрема були напрацьовані вже пізніше, в тому числі й в контексті монетарної політики. Її завдання щодо стимулювання економічного розвитку полягало у формуванні доступної економічним суб'єктам грошової маси, що дозволяло перевести надмірні заощадження у споживання, відновивши порушений баланс.

У чому полягає відмінність передкризової диспозиції 2008 р. від 1929 р.? По-перше, запровадження антимонопольної політики в переважній більшості країн світу, що діє на національному рівні, обмежуючи масштаби діяльності компаній навіть у разі їх функціонування в межах набагато ширших за національні – аж до глобальних, з одного боку, існування Світової організації торгівлі та її антидемпінгових чи інших вимог до якості конкуренції в глобальних масштабах – з іншого, не кажучи вже про надмірну для ефективної координації кількість учасників глобального ринку, стримують монополізацію, не дозволяючи глобальній економіці повторити шлях національних економік кінця ХІХ ст.

По-друге, рівень майнового розшарування населення в межах окремих економік (як поля дії національних регуляторних актів) переважно зменшився, хоча темпи такого

зниження для різних країн є різними. Коли мова йде про розвинені країни як драйвери економічного зростання у XX ст., серед них слід виділити дві основні групи за характером зміни нерівномірності розподілу доходів у часі: ті, для яких крива динаміки відповідного розподілу (частка сукупного доходу, що концентрує 1 % найбагатших жителів) має U-подібну форму (до них належать США, Сполучене королівство Великої Британії та Північної Ірландії, Канада, Австралія, Ірландія) та ті, для яких вона має L-подібну форму (Франція, Японія, Іспанія, Нідерланди, Данія) (рис. 5.4).

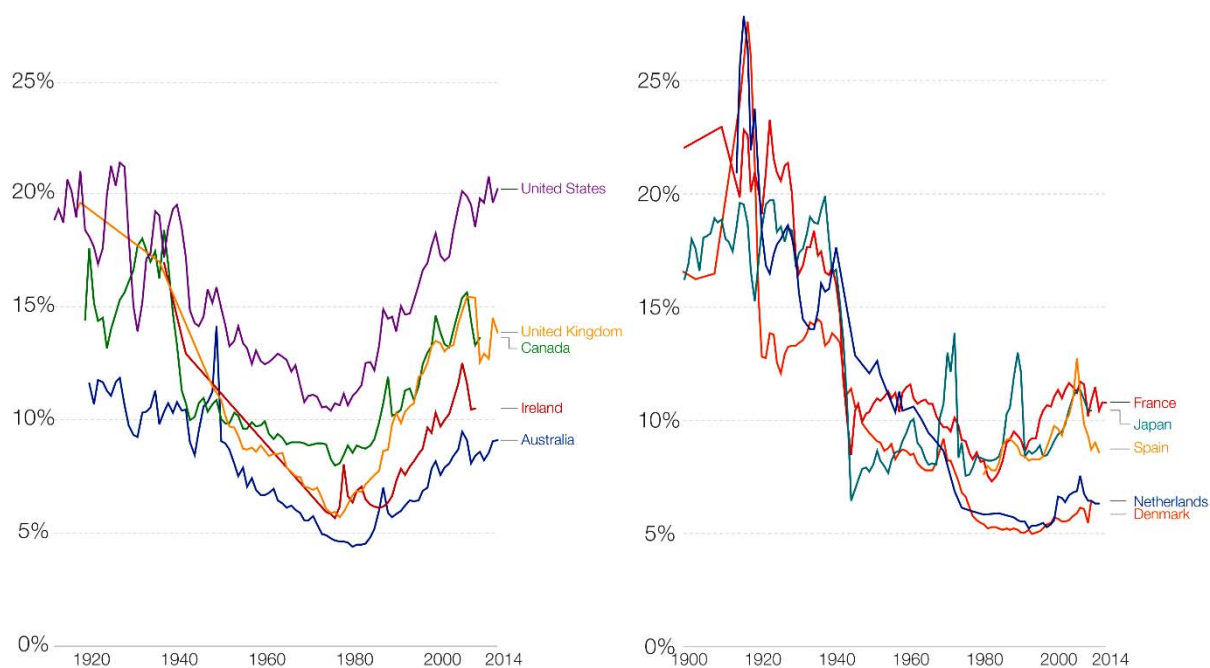

Рис. 5.4. Динаміка частки сукупного доходу, що концентрує 1 % найбагатших жителів країни

Джерело: Posner M., Ortiz-Ospina E. Income Inequality. OurWorldInData.org.
URL: <https://ourworldindata.org/income-inequality>

Незважаючи на відмінність у траєкторіях зміни, загальний рівень нерівномірності в досліджених країнах знизився (виключення складають тільки США, де рівень нерівномірності розподілу доходів у 2014 р. повернувся до рівня 1920 р.) (рис. 5.4).

За законом Енгеля зниження нерівномірності розподілу доходів означає однозначне зниження заощаджень багатшими верствами населення при невизначеності поведінки бідніших (насамперед середнього класу, тому що рівень доходу бідного населення є недостатнім для заощадження). А отже, питання вихідного балансу між заощадженнями і споживанням транспонується в питання щодо споживчої поведінки середнього класу.

Важливою функцією споживання, що на межі ХХ ст.— ХХІ ст. набула неабиякої значущості, стало самовираження, а саме споживання стало розглядатися як певний тип стратегічної поведінки індивідів. Споживча поведінка індивідів у повсякденному житті стає для людини одним із способів конструювання власного «Я». Ж. Бодрійяр вказував на знаковий характер споживчої поведінки, яка виступає кодом, мовою спілкування між людьми²⁴⁶. Ще Т. Веблен у своїй моделі демонстративного споживання пояснював, як привілейовані суспільні групи за допомогою споживання дорогих товарів і послуг, недоступних менш заможним верствам населення, формують соціальні бар'єри²⁴⁷. Г. Зіммель це називав «закриттям класів»²⁴⁸. Альтернативна споживча стратегія передбачає споживання статусних благ менш заможними верствами населення з метою соціального «зближення» з певними значущими для споживача соціальними групами.

Ефект демонстративного споживання відомий в економічній теорії як парадокс Веблена. Така назва говорить сама за себе, пояснюючи виключність описуваної ним споживчої поведінки. Наприкінці ХХ ст. ця виключність перетворилася на правило, а стратегічна споживча поведінка стала засобом

²⁴⁶ Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры. М.: Республика; Культурная революция. 2006. С. 36.

²⁴⁷ Веблен Т. Теория праздного класса. М.: Прогресс. 1984. 367 с.

²⁴⁸ Simmel G. The Metropolis and Mental Life The Sociology of Georg Simmel. New York: FreePress. 1964. P. 409–424.

задоволення потреб не стільки нижніх ланок піраміди Маслоу, скільки верхніх – насамперед самовираження і самореалізації.

Ж. Бодрійяр називав сучасне суспільство суспільством споживання, визначаючи його як суспільство навчання споживанню, соціального «дресирування» в споживанні, детермінації споживання як нового і специфічного способу соціалізації, що з'явився у зв'язку із виникненням нових продуктивних сил і монополістичним перевлаштуванням економічної системи з високою продуктивністю²⁴⁹.

Чому суспільство споживання на межі XX ст.–XXI ст. набуло такої ваги? Відповідь на це питання лежить у двох площинах: перша – зміна соціальної структури населення, вирівнювання майнового статусу населення, зростання частки середнього класу, що може дозволити собі ірраціональну споживчу поведінку; друга – науково-технічний прогрес, розвиток засобів масової інформації, інформаційної інфраструктури і обумовлене ними стрімке зростання споживчої інформації при одночасному збереженні значного рівня інформаційної асиметрії.

Як відбувалося просування товарів у XX ст.? Комівояжери, реклама в друкованих засобах масової інформації, радіо-, телереклама. Ця реклама не була й не могла бути адресною. Вона орієнтувалася на потреби величезного масиву споживачів, знання про які у виробників були фрагментарними, такими, що базувалися на вибіркових статистичних дослідженнях і попередній динаміці продажів. Завданням реклами було повідомити споживачів про здатність їхнього товару задовольнити наявні споживчі потреби, при чому зробити це краще за конкурентів. І хоча історія XX ст. знає приклади створення нових споживчих потреб завдяки рекламі, проте вони залишалися поодинокими.

²⁴⁹ Бодрійяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры. М.: Республика; Культурная революция. 2006. С. 111.

На початку ХХІ ст. сформувалася принципово інша споживча картина. Основним джерелом інформації, в тому числі про товари та послуги, став інтернет. Якщо радіо чи телевізійні технології працювали однонаправлено, дозволяли тільки поширювати інформацію, то інтернет-технології працюють двонаправлено, одночасно поширюючи інформацію серед населення, споживачів і збираючи її. Тут йдеться не тільки про історію взаємодії споживача з конкретним постачальником, але про будь-яку інформаційну активність споживача: запити в пошукових системах, тексти листів, лайки в соціальних мережах, історія перегляду вебсторінок тощо. Вся ця інформація формує для продавців досить чіткий образ споживача з його уподобаннями, слабкостями і схильностями, дозволяючи найефективніше вгадати його потреби. І мова тут не про потреби в товарах чи послугах, швидше потреби у відчуттях, емоціях, способах самовираження. Компаніям-виробникам надто дорого виробляти унікальні товари, які б найбільш повно задовольняли потреби кожного окремого споживача, їм вигідніше скористатися отриманою інформацією для маніпулювання споживачем, переконання його в тому, що саме споживання запропонованого ними товару здатне принести йому бажане – позитивні емоції, самовираження, задоволення – зробити його щасливим або мовою маржиналістів – максимізувати його корисність.

У свідомості споживачів формуються когнітивні засоби, які б мали забезпечувати розмежування «справжніх потреб» і псевдопотреб. Як наслідок, стабільно відтворюються абстрактно-споглядальні зразки споживчої поведінки. Корисність, уподобання – економічні категорії апріорі суб'єктивні, але персоніфікована переконуюча реклама забезпечує ще більшу їх варіацію в середовищі споживачів. Перегляд рекламного повідомлення, в якому зручним для конкретного споживача способом (тим, яким він зазвичай споживає інформацію) доноситься ідея про найкращий спосіб максимізації його

корисності (придбання товару / послуги рекламодавця з метою задоволення потреби, яку споживач можливо навіть і не усвідомлював), змушує його вважати, що внаслідок споживання він отримав значно більший рівень корисності порівняно з тим, який би він отримав без стимулювання, наприклад, просто натрапивши на цей товар в магазині. Графічно така деформація функції корисності виглядає як зрушення кривої сукупної корисності із TU в TU^a , що, зі свого боку, обумовлює зрушення відповідних їм кривих граничної корисності ($MU \rightarrow MU^a$) (рис. 5.5).

Абстрагуючись від відмінностей у функціях корисності окремих споживачів та вважаючи їх типовими, спростимо модель до економіки одного споживача. Тоді значення граничної корисності до та після деформації відповідатимуть значенням граничних суспільних та граничних приватних вигод, відповідно (MSB та MPB), що є замінниками кривих попиту в теорії добробуту²⁵⁰. Замінником кривої пропозиції тут є крива граничних суспільних витрат виробництва, яка відповідно до зростання витрат на рекламу зрушується ліворуч і вгору ($MSC \rightarrow MSC^a$). Отже, внаслідок реалізації успішної переконуючої реклами точка ринкової рівноваги переміститься з т. А ($q_a; p_a$) в т. В ($q_b; p_b$), ілюструючи одночасне зростання обсягів продажу і цін. Це моделювання відповідає вимогам конкурентного ринку, для монопольного – самі точки рівноваги змістяться, але вектор зміни обсягів продажу і цін залишиться незмінним. Тобто у будь-якому разі споживач витратить більше коштів на товар, ніж раніше, а виробник збільшить своє інвестиційне споживання задля забезпечення зростання стимульованих потреб у власному товарі.

²⁵⁰ Герасименко А. Г. Ринкова влада: джерела, масштаби, наслідки. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т. 2014. С. 191.

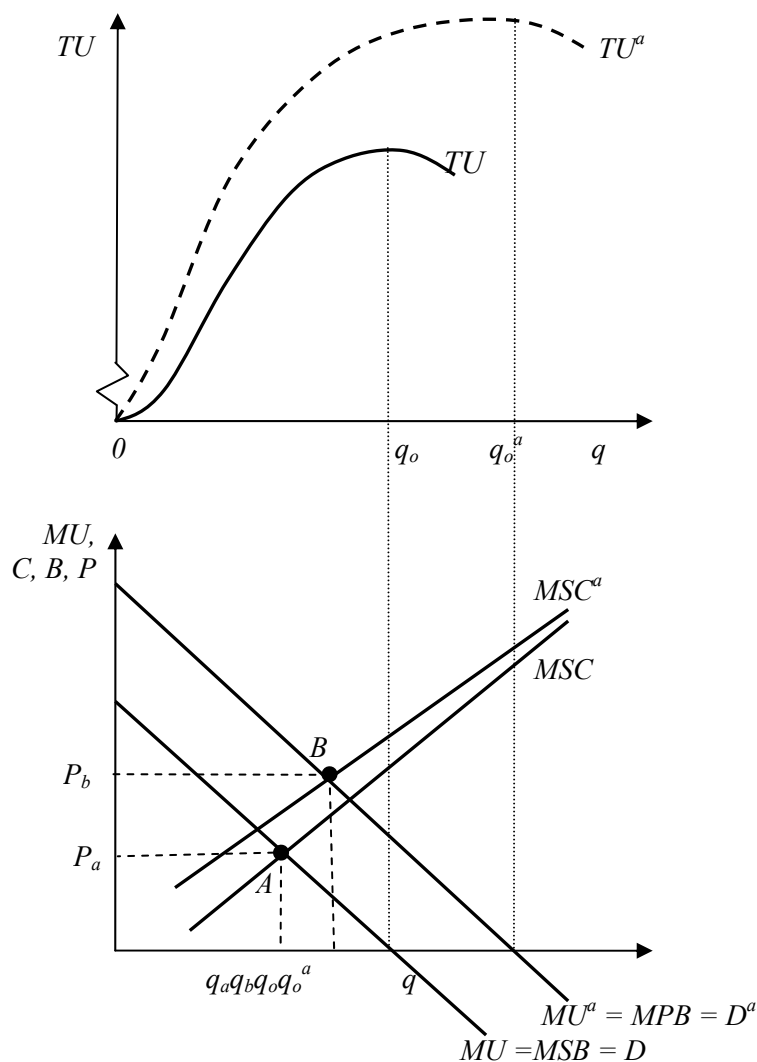

Рис. 5.5. Вплив переконуючої реклами на ринкову рівновагу

Джерело: побудовано авторами

Якщо мультиплікувати цю модель на усю множину товарів і послуг, чийі продавці також купують в інформаційних гігантів на кшталт AlphabetInc. чи FacebookInc. інформацію щодо наших споживчих уподобань та використовують її з метою стимулювання попиту на власну продукцію, то очевидним стає суттєве зростання споживчих витрат населення, відоме під назвою «надмірне споживання». При чому не варто недооцінювати останнє, адже воно не є епізодичним явищем в сучасній економічній реальності. Імовірніше навпаки, йдеться про чітку й тривалу закономірність, що,

взявши «розбіг» із розвинених економік, вже набула глобального характеру.

Глобальна криза 2008–2009 рр. «остудила» перегріту надмірним споживанням економіку. Замість задоволення від споживання посткризові споживачі отримали клопіт щодо обслуговування придбаних ними благ, особливо тих, що були придбані для епізодичного споживання. Активного розвитку набули онлайн платформи, які поєднують між собою попит та пропозицію на тимчасово вільні ресурси, товари і послуги, формуючи основу економіки спільної участі (спільного споживання)²⁵¹.

Йдеться про шерингові сервіси (Uber, AirBnB, BlaBlaCar, OLX, Ebay, TaskRabbit, Zipcar та ін.), які власникам тимчасово вільних благ давали можливість заробити грошей на їх утримання, а іноді й більше, а споживачам, які їх потребували – тимчасовий і порівняно дешевий доступ до відповідних благ²⁵².

Феномен економіки спільного споживання (шерингової економіки) має комплекс змістовних передумов поширення. Серед них зазвичай виділяють:

- 1) розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, що забезпечив доступ мільярдів людей по всьому світу до онлайн платформ, які забезпечують їх взаємовигідну взаємодію;
- 2) екологічні проблеми, що вимагають перегляду споживчої поведінки – повторне використання, зменшення обсягів споживання нових товарів для зменшення їх виробництва, а зрештою і породжуваного ним вуглецевого сліду в атмосфері; економіка спільного споживання є засобом збереження високих стандартів життя, уникнення відмови від споживання в умовах меншого антропогенного впливу на планету, відповідаючи вимогам сталого розвитку;
- 3) трансформація системи ціннісних орієнтирів.

²⁵¹ Лозова Г. М. Перспективи розвитку економіки спільного споживання та особливості її регулювання. Теоретичні та прикладні питання економіки. 2015. № 1. С. 284–291.

²⁵² Шерингова економіка стає популярною в Європі та світі. URL: <http://reformsua.org/novini/372-sheringova-ekonomika-staepopulyarnoyu-v-evropi-ta-sviti.html>

Економіка спільного споживання є продуктом переважно молодого покоління, яке буде жити і діяти у ХХІ ст. З одного боку, це визначається їх тіснішою інтеграцією в світ інформаційно-комунікаційних ресурсів, з іншого – їх відмінними ціннісними і світоглядними орієнтирами. Вони є більш комунікабельними і відкритими, схильними до довіри і формування нових соціальних спільнот, використання соціального капіталу. Від 29 % респондентів у Чеській республіці до 58 % – в Італії заявили про важливість фактора створення спільнот як стимулу до участі у шеринговій економіці^{253, 254}. Вони відмовляються від купівлі будинків, автомобілів, надаючи перевагу їх оренді. Їх народження в епоху глобалізації і швидких змін робить їх надзвичайно мобільними, а власність обмежує цю мобільність. Шерингова економіка якнайкраще відповідає цій ідеології, максимально спрощуючи їх доступ до ресурсів, товарів і послуг.

Народившись із ціннісних установок нового покоління економіка спільної участі (спільного споживання) стала одним з основних векторів глобального економічного розвитку, що у ХХІ ст. протистоятиме ідеології надмірного споживання.

Поширення шерингової економіки на ринок праці проявляється через становлення краудсорсингових (у цьому випадку – краудворкінгових) або gig-платформ, які забезпечують легке і швидке поєднання попиту і пропозиції робочої сили в глобальних масштабах. Наприклад, Uber, Lyft, Uklon чи Яндекс-таксі уже сьогодні ефективно забезпечують самозайнятість у сфері транспортних послуг і логістики, Topcoder – у галузі програмування, Hourlynerd – в консалтингу. Наразі 20–30 % працездатного населення у США та Європі є фрілансерами. Очевидно, що ця частка зростатиме і значна кількість залучатимуться на умовах аутсорсингу, насамперед через відповідні gig-платформи. Фактично йдеться про становлення так званої gig-економіки ХХІ ст.

²⁵³ The Sharing Economy. PwC. URL: https://www.pwc.fr/fr/assets/files/pdf/2015/05/pwc_etude_sharing_economy.pdf

²⁵⁴ Sharing Economy: ING International Survey Mobile Banking, New Technologies and Financial Behaviour 2015. URL: www.slideshare.net/ING/sharing-economy-ing-special-report

Сучасний ринок праці суттєво відрізняється від того, який описували Т. Шульц, Г. Беккер у XX ст. Робоча сила минулого століття – це насамперед людський інтелектуальний капітал, що формувався системою освіти, яка мала масовий характер, відбувалася за спільними для всієї множини студентів траєкторіями, формувала однакові знання і навички в межах обмеженого кола спеціальностей, послаблення ринкової влади роботодавців було незначним. Робоча сила у XXI ст. обіцяє бути суттєво іншою. Гнучкі траєкторії базового навчання, безперервність навчання (Life long learning) уже в найближчому майбутньому сформують дуже строкату картину пропозиції робочої сили. Робоча сила дедалі більше диференціюватиметься, наділяючи окремих працівників ринковою владою. Великим корпораціям у вертикальній конкуренції протистоятиме не дисперсна множина однорідних працівників, а дисперсна множина диференційованих ринків робочої сили – по суті зон ринкової влади окремих працівників. За свої унікальні знання і навички вони вимагатимуть високої платні, урівноважуючи у такий спосіб моносонічну владу великих роботодавців.

Зайнятість у XX ст. була схожа на модель конкуренції за Демзецом – вона відбувалася на етапі найму, а після найму працівник фактично виходив з ринку праці і потрапляв повністю під владу роботодавця, незначно обмежену вимогами профспілкового руху. Якщо умови праці змінювалися чи через інші обставини ставали неприйнятними для працівника, він міг тільки звільнитися і повернутися на ринок праці, де треба починати все спочатку. Зайнятість у XXI ст., яка реалізована на засадах фрілансу за посередництвом gig-платформ, більше схожа на конкуренцію за Гаєком. Тут працівник завжди знаходиться в процесі торгу з множиною потенційних роботодавців, укладаючи короткотермінові контракти на виконання конкретних завдань, часто працюючи на кількох роботодавців одночасно. Він може постійно коригувати обмінні пропорції у своїй зоні ринкової влади, поглиблюючи свої компетентності.

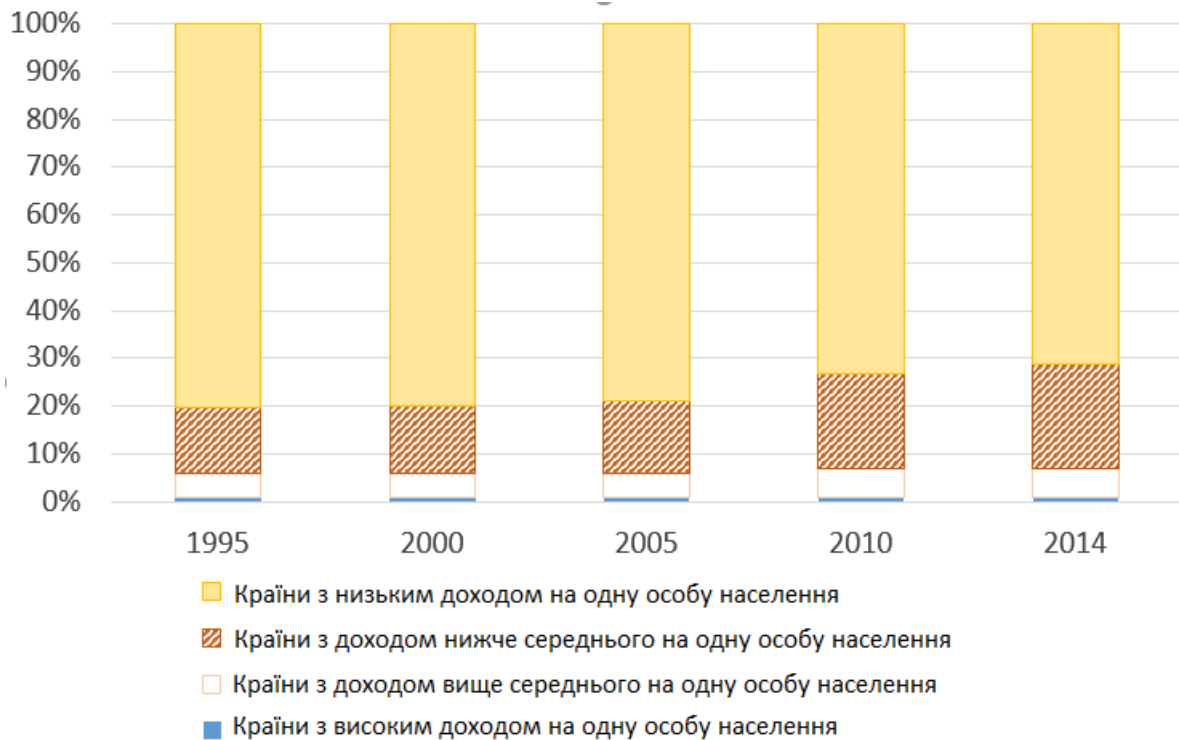
Підсумовуючи результати аналізу основних передумов та векторів новітніх соціально-економічних трансформацій, слід вказати насамперед на значущість формування «нової нормальності» розвитку ХХІ ст. Основним його трендом обіцяє стати розвиток шерингової економіки на усій множині товарних і ресурсних ринків, що вимагатиме перегляду таких базових інститутів, як власність і зайнятість, забезпечить перерозподіл та урівноваження переговорної сили між роботодавцями та найманими працівниками, знизить рівень ринкової концентрації на окремих ринках і в економіці загалом.

5.3. Геоелекономічні трансформації у ХХІ ст.

Для умов глобалізації передусім важливо з'ясувати напрями, в яких будуть рухатися сучасні економічні системи, окреслити ймовірну картину геоелекономічних змін світової економіки у ХХІ ст.

З позицій сьогодення найбільш ймовірною видається модель світу ХХІ ст. як системи концентричних кіл. Візьмемо за основу розподілу країн між концентричними колами рівень середньодушового доходу. По-перше, такий розподіл відповідає базовим вимогам світ-системного підходу, ілюструючи різний потенціал розвитку країн. По-друге, він дозволяє скористатися статистичними даними Світового Банку, за методикою якого усі країни за показником середньодушового доходу діляться на країни з низьким доходом, доходом нижче, вище середнього та високим доходом. По-третє, розподіл багатства між цими країнами характеризується значною диспропорцією і є порівняно стабільним у часі (рис. 5.6), одночасно являючи собою аргумент на користь розподілу світу на ядро, периферію і напівпериферію та засвідчуючи обмежені можливості щодо переміщення країн між зазначеними групами. Зростання багатства країн з середньодушовим доходом вище середнього за рахунок скорочення частки країн з високим доходом у 2010-х рр. є хоч і помітним, втім недостатнім свідченням розмивання периферією ядра.

**Концептуально-методологічні трансформації
економічної теорії XXI століття**

*Рис. 5.6. Динаміка розподілу багатства у світі
(1995–2014 рр.)*

Джерело: складено за даними Світового банку. Lange G.-M., Wodon Q., Carey R. The Changing Wealth of Nations 2018: Building a Sustainable Future. URL: <https://apo.org.au/sites/default/files/resource-files/2018/01/apo-nid136681-1224651.pdf>

У 2017 р. скоригований чистий національний дохід на одну особу населення в розвинених країнах (країнах з високим доходом на душу населення) був у 55 разів вищим за аналогічний показник для країн з низьким доходом, у 19 разів вищим, ніж в країнах з доходом нижче середнього, і в 5 разів вище порівняно з країнами з доходом вище середнього, а напередодні глобальної фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. ці пропорції були ще більшими, складаючи 82, 31 та 9 разів, відповідно²⁵⁵.

²⁵⁵ Розраховано автором за даними Світового банку Adjusted net national income per capita (current US\$). The World Bank Data. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.ADJ.NNTY.PC.CD>

Зростання протягом усього ХХ ст. рівня та якості життя у розвинених країнах світ-системного ядра мало свої негативні наслідки на динаміку їх економічного розвитку – зростання вартості робочої сили, підвищення соціальних стандартів, встановлення високих екологічних стандартів змушували національні компанії виносити виробництво за межі країн ядра до країн периферії та напівпериферії.

Розрив між капіталізацією робочої сили в країнах ядра і периферії обумовлений насамперед її вищою якістю, що в поєднанні з високими технологіями забезпечує більшу віддачу на ресурс в розвинених країнах порівняно з аналогічним показником для країн, що розвиваються. За даними ООН із двох дітей, народжених у 2000 р., в розвиненій країні з дуже високим рівнем людського розвитку та країні, що розвивається з низьким рівнем людського розвитку, перший має шанс у 50 % стати студентом закладу вищої освіти, тоді як другий з ймовірністю 17 % не доживе до 20-річного віку, а його можливість вступити до закладу вищої освіти складає менше 3 %²⁵⁶. Фактично сформований своєрідний освітній «якір», що стримує розвиток країн периферії та напівпериферії, їх перехід до світ-системного ядра.

У ХХІ ст. просвітницька діяльність міжнародних організацій та зусилля урядів країн, що розвиваються, дозволили суттєво підвищити грамотність їх населення, втім це стосується переважно початкової освіти. Станом на 2017 р. частка населення, яка має початкову освіту у групі країн з низьким рівнем людського розвитку, сягнула позначки 42,3 %, в групі країн з середнім рівнем – 66,5 %, високим – 84,9 %, дуже високим – 93,5 %. А ось у сегменті вищої освіти, який власне відповідає за формування висококваліфікованого фахівця, ситуація є набагато гіршою. Частка населення з вищою освітою у групі країн з низьким рівнем людського розвитку складає всього 3,2 % порівняно з 28,6 % у країнах з дуже

²⁵⁶ Human Development Report 2019. Beyond income, beyond averages, beyond today: Inequalities in human development in the 21st century. United Nations Development Programme. URL: <http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2019.pdf>

високим рівнем людського розвитку. При цьому протягом останніх 10 років приріст фахівців з вищою освітою в останній групі склав 7,1 %, тоді як у першій – тільки 1,1 %²⁵⁷.

Різниця в доходах населення у різних країнах тільки посилює описану геоекономічну диспропорцію, «вимиваючи» найбільш кваліфіковані кадри із країн, що розвиваються, в розвинені країни шляхом трудової міграції. Економічна криза, породжена епідемією COVID-19, лише посилила невідомість майбутніх глобальних соціально-економічних обрисів.

В Україні найбільш перспективним локомотивом розвитку національної економіки є людський капітал. Частка населення з вищою освітою в Україні є такою ж високою, як, наприклад, в Канаді і значно вищою, ніж в Австралії, Японії чи країнах ЄС²⁵⁸, що належать до країн світ-системного ядра. Рейтинг глобальної конкурентоспроможності також ілюструє найкращі позиції України за розділом «робоча сила» – 44/141²⁵⁹. При цьому високими є оцінки як загального рівня освіти, так і якості професійної освіти, пропозиції кваліфікованої робочої сили тощо. За кожною з цих позицій місце України в рейтингу коливається в діапазоні 31–65/141. Навіть в рейтингу цифрової конкурентоспроможності позиції України, що стосуються рівня цифрових знань і вмінь, на 20 пунктів кращі за технологічні (40 порівняно з 61). При цьому перевагою в першій категорії є якість освіти (21/63), а основним недоліком другої – кредитні і капітальні обмеження²⁶⁰. Втім для реалізації потенціалу людського капіталу і перетворення його

²⁵⁷ Human Development Report 2019. Beyond income, beyond averages, beyond today: Inequalities in human development in the 21st century. United Nations Development Programme. URL: <http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2019.pdf>

²⁵⁸ Roser M., Ortiz-Ospina E. Tertiary Education. Our World in Data. URL: <https://ourworldindata.org/tertiary-education>

²⁵⁹ Schwab K. The Global Competitiveness Report 2019. World Economic Forum. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2019.pdf

²⁶⁰ IMBD World Digital Competitiveness Ranking 2019. URL: <https://www.imd.org/wcc/world-competitiveness-center-rankings/world-digital-competitiveness-rankings-2019/>

на дійсну рушійну силу розвитку національної економіки слід забезпечити належну винагороду за працю, спроможну утримати робочу силу в Україні. Сьогодні за критерієм оплати навіть висококваліфікованої та управлінської праці позиції України у IMD World Talent Ranking 2019 є найнижчими – 59 і 60 місце із 63 країн рейтингу, що пояснює інтенсивний «відтік мізків» за кордон²⁶¹.

Окремо слід звернути увагу на такий важливий і перспективний сегмент сучасної економіки, як ІТ-індустрія. Останніми роками темп приросту оплати праці українських фахівців у сфері інформаційних технологій суттєво випереджав середній для економіки. Якщо середня заробітна плата в економіці України у 2019 р. складала 10,5 тис. грн²⁶², то ІТ-фахівці в Україні того самого року отримували в середньому 55 тис. грн на місяць²⁶³.

Глобальна економіка сьогодні концентрує 15,7 % усіх витрат на НДДКР в сегменті програмного забезпечення. Більше концентрують тільки виробництво комп'ютерної техніки та електроніки (22,5 %), охорона здоров'я (21,7 %), автоіндустрія (16 %) ²⁶⁴. В Україні статистика НДДКР у галузевому розрізі по непромисловим видам діяльності навіть не ведеться, точніше – обліку та публікації підлягає тільки частка витрат на інновації до загального обсягу витрат підприємств відповідного виду економічної діяльності, і тільки в розрізі окремих видів витрат, що не дозволяє порівнювати між собою бюджети на науково-дослідну діяльність у різних

²⁶¹ IMD World Talent Ranking 2019. URL: <https://www.imd.org/research-knowledge/reports/imd-world-talent-ranking-2019/>

²⁶² Середньомісячна заробітна плата штатних працівників за видами економічної діяльності у 2010–2019 роках. Офіційний вебсайт Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

²⁶³ Бунт кнопок. 30 лучших работодателей Украины – рейтинг Фокуса. Фокус. URL: https://focus.ua/rating/archive/2019/bunt_knopok

²⁶⁴ Percentage of global research and development spending in 2018, by industry. Statista. URL: <https://www.statista.com/statistics/270233/percentage-of-global-rundd-spending-by-industry/>

видах економічної діяльності. Самі наведені дані є фрагментарними і непослідовними, тому судити про рівень розвитку інформаційних технологій як передумови проривного розвитку ІТ-сегмента в Україні складно. Втім на допомогу приходять іноземні бази даних і рейтинги, наприклад, рейтинг цифрової конкурентоспроможності, який в порівняльному форматі високо оцінює український ІТ-сегмент на основі значних інвестицій в розвиток телекомунікацій, за яким Україна посіла в рейтингу 11 місце із 63, активного використання big data аналітики (23/63), високого ступеня опублікування результатів НДДКР (23/63), високої частки високо-технологічних патентів у структурі отриманих патентів (37/63), хоча сама кількість патентів і заявок на них залишається мізерною порівняно з світовими лідерами НДДКР (близько 0,07 % глобальної кількості патентних заявок²⁶⁵, водночас лідери рейтингу США і Китай концентрують понад 20 % заявок), не кажучи вже про традиційно високі оцінки рівня цифрових знань і навичок та їх практичного застосування бізнес-спільнотою (40/63)²⁶⁶.

Це свідчить про високий потенціал українського ІТ-сегмента економіки, чого не можна сказати про її інституційне забезпечення. За даними рейтингу цифрової конкурентоспроможності в питаннях правового забезпечення досліджень, захисту прав інтелектуальної власності, кібер-безпеки і піратства позиції України є одними з найгірших, що стримує розвиток вітчизняного ІТ-бізнесу.

Чітко проявляється обмеженість можливостей для країн периферії та напівпериферії увійти до складу світ-системного ядра, принаймні за індикатором технологічного розвитку, і здатністю останніх це зробити за прикладом Китаю. Для

²⁶⁵ Patents by technology. OECD Statistics. URL: https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=PATS_IPC

²⁶⁶ IMBD World Digital Competitiveness Ranking 2019. URL: <https://www.imd.org/wcc/world-competitiveness-center-rankings/world-digital-competitiveness-rankings-2019/>

цього слід критично підвищити інвестиції у НДДКР. Згадувані вище лідери технологічного рейтингу сьогодні витрачають на НДДКР не менше 2 % ВВП (рис. 5.7), що складає від 32 млрд дол. США у Південній Кореї до 410 млрд дол. США у США²⁶⁷. Наразі країни БРІКС (за виключенням Китаю) не долають цієї межі і навіть не наближаються до неї, не кажучи вже про інші країни периферії та напівпериферії. Це ставить під сумнів можливість відповідних країн у найближчі десятиліття порушити технологічне домінування країн ядра та змінити глобальну геоекономічну диспозицію, вимагаючи потужного притоку капіталу.

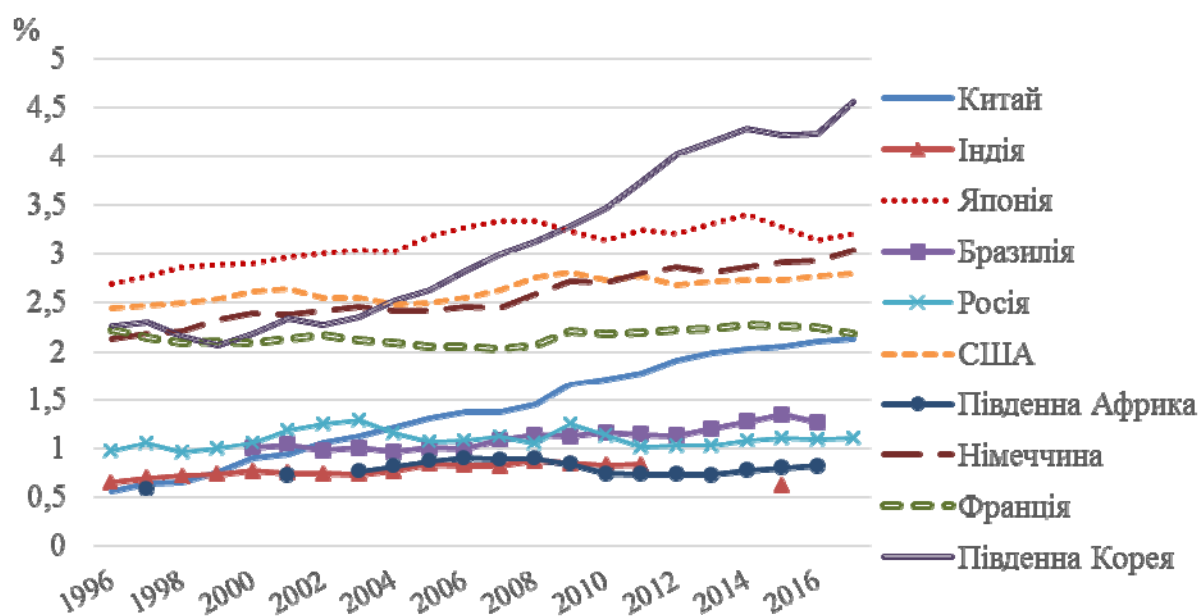

Рис. 5.7. Динаміка частки інвестицій у НДДКР ВВП в окремих країнах світу (1996–2017 рр.)

Джерело: складено за даними Світового Банку. Research and development expenditure (% of GDP). The World Bank data. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/GB.XPD.RSDV.GD.ZS?locations=CN-IN-BR-JP-RU-ZA-US>

²⁶⁷ Розраховано автором за даними Світового банку. Research and development expenditure (% of GDP). The World Bank data. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/GB.XPD.RSDV.GD.ZS?locations=CN-IN-BR-JP-RU-ZA-US>

Притік інвестицій до економік країн периферії та напівпериферії стимулює прискорення в них темпів економічного зростання (рис. 5.8).

Рис. 5.8. Динаміка темпів економічного зростання у розрізі концентричних кіл світ-системної організації світової економіки (1961–2018 рр.)

Джерело: складено за даними Світового банку. GDP growth. The World Bank Data. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.KD.ZG?end=2018&start=1960&view=chart>

Протягом XXI ст., на нашу думку, слід очікувати продовження цієї тенденції з поступовим виходом на перше місце за темпами економічного зростання країн периферії, що випереджатимуть вже не тільки країни ядра, але й країни напівпериферії. В останніх обумовлений економічним зростанням приріст добробуту населення поступово здорожчуватиме виробництво, уповільнюватиме темпи економічного зростання, стимулюючи зміну вектора руху капіталу в бік країн периферії.

Описане вище пояснює зростаючу динаміку вхідного потоку капіталу до країн периферії та напівпериферії. Проте

інституційна слабкість цих країн (дія так званого парадоксу Лукаса) формує протилежну тенденцію: рух капіталу з країн периферії до країн ядра, незважаючи на нижчі процентні ставки в останніх – фактично повернення раніше вкладених інвестицій. Множина ризиків, з якими стикаються інвестори у країнах периферії, починаючи від корупції і закінчуючи нерозвиненою інфраструктурою, виступають фактором зважування номінально вищих процентних ставок по капіталу, часом вирівнюючи їх з номінально низькими ставками залучення капіталу в розвинені економіки, примушують інвесторів диверсифікувати свої вкладення, реекспортуючи надлишок капіталу назад в розвинені країни. Крім того, нерозвиненість фінансових ринків як окремого елемента ринкової інфраструктури ускладнює реінвестування в економіки країн, що розвиваються, також стимулюючи зворотний потік капіталу. Пандемія коронавірусу COVID-19 у 2020 р. лише загострила усі соціально-економічні проблеми глобалізованого людства.

Отже, можна стверджувати, що незважаючи на зміну окремих геоекономічних трендів у ХХІ ст., зокрема й можливе перетворення країн периферії із аутсайдерів на лідерів економічного зростання, не слід очікувати розмивання меж окремих концентричних кіл у світ-системній економіці не тільки в найближчому майбутньому, але й у довгостроковій перспективі. Наявні технологічні, освітні, інфраструктурні бар'єри є достатніми для збереження влади країн ядра щодо периферії, підпорядкування останньої інтересам і цілям розвитку ядра.

Світ-системна структура глобальної економіки сьогодні залишається доволі жорсткою і навряд зміниться протягом ХХІ ст.

Розділ 6

ПЕРСПЕКТИВИ ОНОВЛЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ у ХХІ СТ.

6.1. Нова економічна роль держави у ХХІ ст.

Ефективність функціонування національної економіки детермінується спроможністю держави адекватно й гнучко реагувати на виклики, що постають на кожному етапі її розвитку. За сучасних умов з особливою гостротою проявляються проблеми, зумовлені динамічним поступом технологічного розвитку, посиленням конкуренції на світових ринках, необхідністю задоволення суспільних потреб, які постійно зростають, пошуку нових підходів до забезпечення ефективної комплементарності складових сталого розвитку, посиленням вимог до збалансованості національних інтересів з глобальним розвитком, необхідністю зваженого балансування між перманентною появою нових можливостей й загрозами в умовах швидкого розповсюдження кризових явищ. Спроможність національної економіки розвиватись у тренді, окресленому сучасними викликами, значною мірою залежить від економічної дієвості держави. На початку ХХІ ст. необхідність державного регулювання вже не викликає сумнівів, провідні наукові школи погоджуються з ключовою роллю держави в умовах турбулентних змін і хвилеподібний, глобальний характер розвитку світової економіки лише посилює цю впевненість. Проте питання меж та інтенсивності державного втручання є досить актуальним.

За сучасних умов суспільних перетворень важливою є проблема критичного переосмислення наукових результатів дослідження генезису економічної політики держави, визна-

чення форм її реалізації із застосуванням нових теоретико-методологічних підходів, зокрема принципів та підходів цивілізаційної парадигми. При цьому актуальним є використання інституціонального аналізу у дослідженні проблеми здійснення економічних функцій держави, що розкриває їхню сутнісну природу. Інституційна концептуалізація економічних функцій держави має здійснюватися на основі всебічного аналізу низки чинників, які обумовлюють формування формальних та неформальних інститутів.

Світова фінансово-економічна криза 2008–2009 рр., на переконання нобелівського лауреата П. Кругмана, довела, що слід «говорити про визначальну роль держави у подоланні кризових явищ, про необхідність втручання у ринкові механізми та буквально ручного керування ситуацією... Активна урядова політика є визначальною у подоланні кризових явищ. І лише за умов активного втручання держави в економічні процеси кризи може бути подолано»²⁶⁸. Такої самої позиції дотримується й французький економіст Т. Пікетті, зазначаючи, що «роль уряду нині важливіша, ніж будь-коли»²⁶⁹.

Теорія економічної політики є методологічно неоднорідною сукупністю результатів різноманітних наукових пошуків. Аналізуючи історію розвитку основних напрямів і шкіл сучасної економічної теорії, а також практику їх використання державами при реалізації ними економічних функцій, слід зазначити, що здебільшого економічні ідеї розвивалися у межах методології державного втручання у перебіг економічних процесів. При цьому спектр поглядів на роль держави в економіці є доволі широким – від практично повного заперечення до закликів використовувати більш жорсткі форми (рис. 6.1).

²⁶⁸ Кругман П. Треба говорити про визначальну роль держави у подоланні кризи, про необхідність втручання у ринкові механізми та ручного керування. Інтерв'ю з П. Кругманом. URL: https://dt.ua/macrolevel/nobelivskiy-laureat-pol-krugman-treba-govoriti-pro-viznachalnu-rol-derzhavi-u-podolanni-krizi-pro-neobhidnist-vtruchannya-u-rinkovi-mehanizmi-ta-ruchnogo-keruvannya-254451_.html

²⁶⁹ Пікетті Т. Капітал у XXI столітті. Київ: Наш формат. 2017. С. 482

Концептуально-методологічні трансформації економічної теорії XXI століття

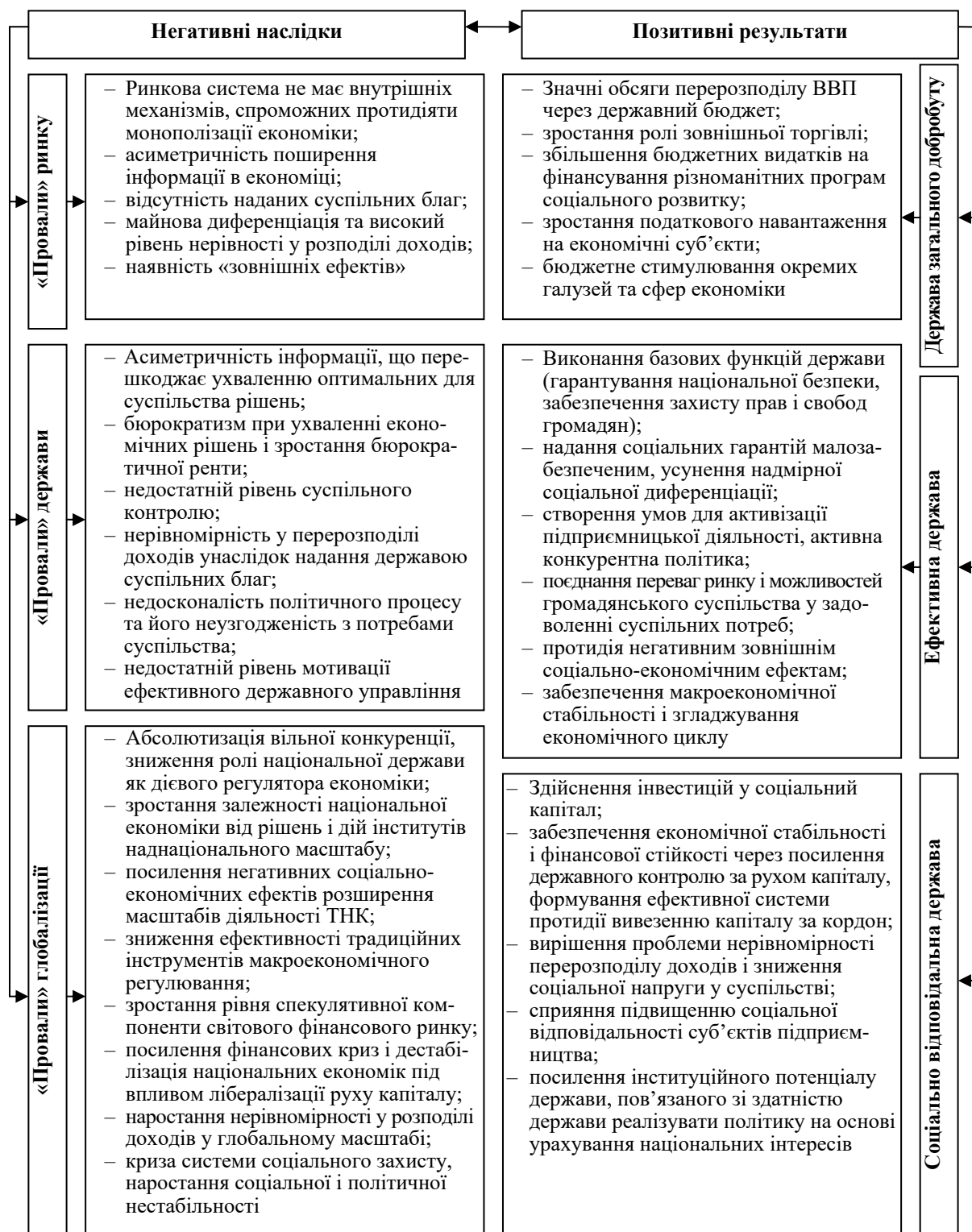

Рис. 6.1. Еволюція економічних функцій держави

Джерело: доповнено авторами на основі матеріалів: Кравчук Н. Я. Дивергенція глобального розвитку: сучасна парадигма формування геофінансового простору. Київ: Знання. 2012. С. 603.

Теоретико-методологічна модель аналізу економічних функцій держави ґрунтується на дослідженні відносин між державою (державними інститутами-регуляторами) та громадянським суспільством (соціальними групами, індивідуальними споживачами публічних послуг). Очевидно, що саме суспільство є неоднорідним, воно складається з численних груп інтересів, тому необхідно враховувати конфлікт цих інтересів при дослідженні інституційної обумовленості економічної функції держави²⁷⁰.

Державна економічна політика повинна формуватися та реалізовуватися на основі дотримання певних принципів, серед яких: конституційність та закономірність, оскільки реалізація політики здійснюється відповідно до конституції і законів держави на засадах розподілу завдань, повноважень та відповідальності між органами державної влади та суб'єктами економічної системи; забезпечення цілісності та єдності економічного простору на всій території країни, а також її грошово-кредитної, бюджетно-податкової, митної та інших систем; єдність цілей, напрямів, завдань і механізмів реалізації державної економічної політики; комплексний підхід до реалізації державної економічної політики; взаємодія органів державної влади із суб'єктами економіки у процесі реалізації державної економічної політики; наступність державної економічної політики на всіх етапах її здійснення; захист прав економічних суб'єктів з боку держави; стимулювання співпраці між органами державної влади та економічними суб'єктами у розробленні та реалізації заходів економічної політики; мінімізація втручання органів державної влади у господарську діяльність економічних суб'єктів (рис. 6.2).

²⁷⁰ Уманців Ю. М., Кравчук О. О. Інституційна обумовленість економічних функцій держави. Економічна теорія та право. 2017. № 4. С. 93–103.

**Концептуально-методологічні трансформації
економічної теорії XXI століття**

Рис. 6.2. Основні напрями реалізації економічних функцій держави

Джерело: доповнено авторами на основі матеріалів: Чухно А. А., Леоненко П. М., Юхименко П. І. Інституціонально-інформаційна економіка. Київ: Знання. 2010. С. 617.

Встановлені державою норми та правила ґрунтуються на силі верховної влади, тому вони є обов'язковими для виконання всіма суб'єктами господарської системи і виступають своєрідним засобом зовнішнього впливу на їх активність. Д. Аджемоглу та Дж. Робінсон у своїй книзі «Чому нації занепадають» вказують на те, що «інклюзивні економічні інститути, що підтримують права власності, створюють рівні конкурентні умови й заохочують до інвестування в нові технології й знання, сприятливіші для економічного розвитку, ніж екстрактивні економічні інститути»²⁷¹.

Підтримує таку позицію й нобелівський лауреат М. Спенс, вказуючи, що економічне зростання постійно супроводжується розвитком правових, політичних та регуляційних інституцій. При цьому відбувається взаємне доповнення можливостей ринку та економічної політики держави²⁷².

Можна стверджувати про дієвість економічних функцій держави лише у разі, якщо державна політика інтегрована у суспільну систему та ґрунтується на комплексному врахуванні особливостей розвитку національної економіки. При цьому відновлення дієздатності економічної політики повинно передбачати досягнення соціального ефекту економічної політики завдяки збільшенню зайнятості, стимулюванню малого підприємництва, підвищенню ефективності використання бюджетних коштів; забезпечення надійного правозастосування в усіх сферах соціально-економічного життя шляхом реалізації антикорупційної політики, забезпечення прав власності, надання публічних послуг, здійснення децентралізації; сприяння поширенню інформації про ринкову кон'юнктуру, налагодження партнерських відносин між підприємницьким сектором, державою та громадським суспільством щодо формування державної політики; переорієнтація економічної політики з урахуванням глобальних викликів шляхом

²⁷¹ Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають? Київ: Наш формат. 2017. С. 372.

²⁷² Спенс М. Нова конвергенція. Київ: Темпора. 2017. С. 59.

виходу за межі стабілізаційного впливу та формування ґрунтовних засад конкурентоспроможної національної економіки²⁷³.

В. Геєць пропонує зважати на те, що держава бере на себе відповідальність перед суб'єктами економічних відносин, а тому економічна діяльність має проводитися в «інституційно обумовлених і соціально визнаних для кожної країни організаційно-правових нормах». Отже, саме такі норми є інституційно обумовленими²⁷⁴.

Проведений аналіз переконує, що урахування в економічних інститутах зовнішніх та внутрішніх чинників суспільного розвитку, стадії розвитку економічної системи забезпечує їх ефективність. Використання економічних інститутів як основної форми реалізації економічних функцій національної держави в ринковій економічній системі обумовлена необхідністю узгодження на демократичних засадах індивідуальних, колективних та суспільних інтересів для забезпечення цілісності ринкової економічної системи. Для досягнення визначених державою цілей економічна політика має спрямовуватися на забезпечення реалізації конституційних прав людини та громадянина, створення умов для реалізації функцій і повноважень суб'єктів економічних правовідносин, забезпечення державних гарантій провадження економічної діяльності. Основним елементом виконання державою економічних функцій є формування нормативного простору, в якому повинні бути законодавчо закріплені цілі, завдання, повноваження державних органів, які сприяли б ефективній та гармонійній взаємодії системи відносин у системі «державо-суспільство-економіка-право».

Урахування в аналізі економічних функцій держави інтересів різних груп економічних суб'єктів увійшло у процес формування державної політики у розвинених країнах. У XXI ст. існують приклади позитивного досвіду взаємодії різних

²⁷³ Жаліло Я. А. Еволюція чинників дієвості економічної політики держави та інституційна криза в Україні. Економічна теорія. 2015. № 2. С. 14–16.

²⁷⁴ Геєць В. Новий прагматизм – інструмент досягнення кращого майбутнього. Економічна теорія. 2017. № 1. С. 12–13.

стейкхолдерів при формуванні політики макроекономічної стабілізації. Таким, наприклад, був досвід Німеччини при досягненні компромісу між урядом, автомобільними концернами та профспілками щодо часткового зменшення заробітної плати та скорочення робочого дня. При цьому уряд Німеччини брав відповідальність за сплату компенсації у зв'язку з невідпрацьованим часом, а також частково звільнив підприємців від сплати обов'язкових соціальних відрахувань²⁷⁵.

Очевидно, що у нинішніх умовах загрози отримання негативних ефектів економічної політики в Україні обумовлені впливом комплексу факторів як зовнішніх (несприятлива геополітична ситуація, валютно-фінансова нестабільність, надмірна залежність від світових сировинних ринків), так і внутрішніх (падіння ВВП, високий рівень корупції, тінізація економіки, гострі структурні дисбаланси). Слід також вказати на поглиблення в Україні інституційного розриву, що проявляється через інституційні пастки, численні ринкові бар'єри та деформовані неформальні норми²⁷⁶.

Отже, важливою є стабілізаційна роль держави в економіці, втручання якої повинно набувати форми автоматичного стабілізатора, котрий забезпечує збалансоване регулювання економічних процесів на основі розроблення нової парадигми розкриття економічних явищ та процесів. Розширення й активізація економічних функцій держави є вираженням загально-еволюційного процесу економічного розвитку. Виникнувши під час еволюційного розвитку суспільних відносин як відповідь на зміну ролі людини у структурі виробництва і зміну відносин, що відбулися за цим у системі координат «особистість—економіка—право—держава», під впливом глобалізації держава перетворилася на важливу детермінанту економічного розвитку. Економічні функції сучасної держави

²⁷⁵ Макроекономічна політика у макроекономічній стабілізації національної економіки. Київ: Ун-т екон. та права «КРОК». 2017. С. 12–13.

²⁷⁶ Геєць В. М. Соціалізація та соціальна якість як інструменти державної політики соціально-економічного розвитку. Економіка України. 2020. № 10. С. 6–14.

є інституційно обумовленими її роллю у суспільному житті. Реалізація усіх основних функцій держави опосередковується через економічну функцію, яка повинна забезпечувати зростання доходів усіх груп населення, сталість розвитку, участь інститутів громадянського суспільства в економічних процесах на основі забезпечення верховенства права.

Держава формулює, законодавчо оформлює і контролює виконання правил (формальних норм), в межах яких повинно діяти громадянське суспільство, представляючи інтереси суспільства. Загострюється потреба у спільному розв'язанні виникаючих проблем громадянського суспільства, формування пріоритетних цілей та дій. Найвищий рівень правової держави пов'язаний з розвитком повноцінного громадянського суспільства – максимальним розширенням прав, свобод і можливостей у взаємодії держави із громадянами, бізнесу із найманими працівниками. Система розподілу влади (політичної, економічної, ринкової) передбачає при цьому демократичні форми взаємодії усіх суспільних суб'єктів. Важливою насамперед стає суспільна відповідальність держави. Демократія у цих умовах стає ефективним методом розв'язання проблем спільного життя всіма громадянами суспільства, а держава дійсно представляє інтереси суспільства.

Найкращим для суспільства залишатиметься демократичний варіант побудови соціально-економічного порядку, який базується на принципах суспільного договору, раціональності економічної поведінки. У XXI ст. цим принципам найбільше відповідатиме соціально-економічна система, утворена за домінантною ролі індивіда (громадянина). Сучасні масові суспільно-політичні рухи «Окупай Уол-Стріт» в США та «Жовті жилети» у Франції досить чітко окреслили тенденцію до загострення суперечностей між представницькою та прямою демократією; необхідність ширшої участі звичайних людей у публічному управлінні.

У контексті зазначеного вище, визначаючи певний ступінь автономії держави в економічній політиці, слід зауважити, що глобалізація трансформує її форми та функції. Досвід

глобального розвитку останніх десятиліть дозволяє виявити два взаємопов'язаних, але водночас різних напрямів трансформацій, які безпосередньо фокусуються у площині цієї проблематики. Перший напрям – дерегулювання, що передбачає зменшення активного втручання в економічні процеси та зміщення інституційного балансу у напрямі ринкових сил і суб'єктів транснаціонального підприємництва, масштабне застосування механізмів саморегулювання у тих сферах, які раніше регулювалися державою. Другий напрям – трансформація системи державного регулювання, сутність якої полягає у тому, що змінюються не норми, які регламентують економічні процеси, а самі підходи до розроблення правил і ухвалення регулюючих рішень²⁷⁷.

На початку XXI ст. глобальна економіка вступила у нову еру розвитку, оскільки стрімко загострилися суперечності між транснаціональним виміром капіталу та державним суверенітетом як формою організації та функціонування суспільства. При цьому йдеться про глибинні суперечності між процесами глобалізації, що визначають ліберальні засади економічного розвитку, та політичною владою, зосередженою на рівні держави²⁷⁸. У контексті таких змін і принципового оновлення методологічної конструкції трансформуються засадничі основи розвитку світової економіки як складної багаторівневої системи, що здатна до самоорганізації та саморозвитку. Асиметричні ефекти порушення вартісних пропорцій між реальним та фінансовим секторами світової економіки призводять до постійної системної нерівноваги, що за таких умов набуває ознак турбулентності²⁷⁹.

Глибинним наслідком глобалізації є обмеження регулюючих функцій держав. При цьому держави вже не можуть належним чином захистити національні економіки від

²⁷⁷ Кравчук Н. Я. Дивергенція глобального розвитку: сучасна парадигма формування геофінансового простору. Київ: Знання. 2012. С. 595–598.

²⁷⁸ Уманців Ю. М., Міняйло О. І. Економічна політика держави за умов глобальних трансформацій. Економіка України. 2018. № 9. С. 37–49.

²⁷⁹ Геєць В. Новий прагматизм – інструмент досягнення кращого майбутнього. Економічна теорія. 2017. № 1. С. 15–16.

дисбалансів та асиметричних шоків. Унаслідок лібералізації національні уряди втрачають можливість дієвого використання низки макроекономічних інструментів. До того ж державам слід брати до уваги інтереси транснаціональних корпорацій, а тому відбувається об'єднання інтересів держави з інтересами найбільш впливових компаній.

У такому разі відбувається зміщення інституційного балансу від ринкових сил і суб'єктів транснаціонального підприємництва у напрямі інституту держави, якій відводиться визначна роль у соціально-економічній трансформації, оскільки ринок таких проблем вирішувати неспроможний. Йдеться про те, що технологічний розрив між лідерами та аутсайдерами світової цивілізації зумовлює витіснення з обороту продукції аграрно-сировинного характеру, а отже, і країн, експорт яких базується на такій продукції, а також загострення міжнародної конкуренції у виробництві товарів з високим рівнем доданої вартості²⁸⁰.

Глобальний ринок фіксує існуючий стан конкуренції, натомість ефективна економічна політика держави створює підґрунтя для мультиплікативного примноження її творчого потенціалу. По-перше, сприяючи динамізації розвитку, така політика зумовлює підвищення доходів, що супроводжується зростанням та диверсифікацією внутрішнього попиту. По-друге, пом'якшуючи тиск глобальної конкуренції і забезпечуючи фінансову підтримку, держава активізує формування та розвиток нових видів економічної діяльності.

6.2. Економічна політика держави в умовах глобальних трансформацій XXI ст.

В умовах глобалізації традиційний поділ на ліберально-ринкову і регуляторно-адміністративну моделі економіки вже не є актуальним, оскільки у чистому вигляді жодної із них не

²⁸⁰ Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії. Київ: Наш формат. 2019. 608 с.

існує. Зростання економіки загалом і добробуту всіх домогосподарств є можливим при синергії інструментів економічної політики держави. Саме у цьому й має полягати сучасна економічна політика держави. Аналіз політики держави в економічній сфері має важливе методологічне, теоретичне та практичне значення. Період концептуальної невизначеності змінюється поглибленням дискусій щодо подальших напрямів розвитку національної економіки між прихильниками ліберальної економічної моделі та вченими й практиками, що відстоюють необхідність проведення активної економічної політики держави²⁸¹.

Дослідження економічної політики держави доцільно здійснювати у межах неоінституційно-міжконцептуального синтезу, який об'єднує розгляд економічної проблематики у широкому суспільному контексті та взаємодії з іншими галузями наук, та ідеї реформування економіки з позицій суспільного контролю та державного регулювання. У межах такого підходу державу можна визначити як особливий тип організації, який фундаментально відрізняється від інших організацій, що функціонують в економіці. Одночасно інститут держави здатен не тільки структурувати та знижувати трансакційні витрати і витрати специфікації прав власності, а й, навпаки, негативно впливати на здійснення трансакцій і їхню вартість та дезорганізувати соціально-економічну структуру суспільства. Отже, саме інституціональні зміни, що безпосередньо впливають на соціально-економічний розвиток держави, докорінно трансформують економіку та визначають дискурс економічного розвитку.

У багатьох країнах стимулювання споживчих витрат домашніх господарств тривалий час використовувалося як засіб антикризової політики, однак не привело до відповідного збільшення схильності до нагромадження, а отже, не змогло перетворитися на механізм стимулювання інвестиційної діяльності. Бюджетна консолідація і податкова

²⁸¹ Наїр Ч. Держава сталого розвитку. Майбутнє урядування, економіки та суспільства. Київ: Наш формат. 2020. 288 с.

лібералізація виявили, що негативний вплив від зменшення державних видатків є більш значним, ніж вплив скорочення ставок оподаткування на активність суб'єктів господарювання. Натомість скорочення бюджетних витрат зменшує вплив уряду на сукупний попит і знижує дію вмонтованих бюджетних стабілізаторів. За незначного внутрішнього попиту відбувається надмірна концентрація на напрямках з гарантованою ліквідністю продукції та зниження пропозиції відповідно до попиту, що скорочується, а фінансові ресурси суб'єктів господарювання використовуються недостатньо ефективно через зниження мотивації до інвестування.

Відкритість економіки виявляється лише частковою, особливо для країн з ринками, які формуються. Виникає феномен «віртуальної відкритості», за якого на національну економічну політику впливають обмеження, подібні до тих, які є характерними для відкритих економік, але через інституційні та структурні перешкоди практично відсутній вплив держави на динаміку макроекономічних показників з боку міжнародних потоків капіталу. З іншого боку, втрата ефективності традиційних інструментів державної політики є продовженням еволюційних процесів в економіці протягом останніх десятиліть, що спричинили зростання рівня свободи більшості її суб'єктів^{282, 283, 284, 285, 286, 287}.

Одночасно з глобальним трендом лібералізації, яка проводилася через політику національних держав та міжнародних інститутів щодо усунення інструментарію прямого

²⁸² Coibion O., Gorodnichenko Y., Kamdar R. The Formation of Expectations, Inflation and the Phillips Curve. *Journal of Economic Literature*. 2018. Vol. 56. Issue 4. P. 1447–1491.

²⁸³ Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Вузський коридор. Держави, суспільства. Київ: Наш формат. 2020. 520 с.

²⁸⁴ Геєць В. М. Феномен нестабільності – виклик економічному розвитку. Київ: Академперіодика. 2020. 456 с.

²⁸⁵ Довбенко М. Криза економіки – не криза науки. Київ: Академія. 2009. 304 с.

²⁸⁶ Макроекономічна політика у макроекономічній стабілізації національної економіки. за ред. І. Ф. Радіонової. Київ: Ун-т економіки та права «КРОК». 2017. 240 с.

²⁸⁷ Глушко Т. П. Економічна теорія нації: соціально-філософський контекст. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова. 2015. 299 с.

впливу урядів та центральних банків на економіку, відбувалися об'єктивні процеси, що посилювали функціональну автономність економічних суб'єктів. Розширення індивідуальної свободи вийшло за межі інтеграційної здатності національних економік. Цей процес до певного часу залишався непоміченим, оскільки не суперечив ліберальним теоріям, й чітко проявився, коли зазначене розбалансування призвело до загострення глобальних кризових явищ і ліберальні пріоритети почали поступатися важелям активної економічної політики. Водночас поглиблюються суперечності, пов'язані з розвитком глобального ринку внаслідок перерозподілу ризиків між великою кількістю учасників і небезпекою виникнення ланцюгової реакції на негативні імпульси.

Оскільки сталий розвиток національної економіки є неможливим поза соціумом, без широкого залучення до нього широких верств населення, то подолання кризи соціальної складової економічної політики держави слід шукати на засадах забезпечення суспільного консенсусу. У XXI ст. конкурентоспроможними будуть держави, здатні скористатися власним історичним досвідом і використати найкращі характеристики інших моделей для мобілізації ресурсів за допомогою ефективної системи стратегічного планування, налагодження механізмів взаємодії з громадянським суспільством та інвестування в соціальні програми.

У доповіді Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) про стан світової економіки «Global Economic Outlook» зазначається, що на сучасному етапі для стимулювання зростання економіки важливо синхронно застосовувати монетарні та фіскальні інструменти. При цьому наголошується, що економіка реагує на такі стимулювальні інструменти, якщо вони супроводжуються структурними реформами, серед яких пріоритетними вважаються: створення робочих місць, підтримка експорту та розвиток підприємництва²⁸⁸. Виважена економічна політика на перше

²⁸⁸ Boris Cournède, Oliver Denk, Paula Garda, Peter Hoeller. Enhancing Economic Flexibility: What Is in It for Workers? URL: <http://www.oecd-ilibrary.org/docserver/download/b8558a5b>

місце ставить результативність економічних інструментів. За сучасних умов уже недостатньо результативними є такі методи, як тарифні обмеження, використання державного замовлення, зміна облікової ставки, обмінного курсу, маніпулювання ставками оподаткування. Держава повинна здійснювати стратегічний вплив на економіку, вибудовуючи свою політику на принципах, які доповнюють дію традиційних ринкових важелів.

Отже, виважена економічна політика передбачає обрання оптимального, спроможного забезпечити необхідні результати інструментарію регулювання макроекономічних процесів. Для цього мають бути враховані середовище, в якому здійснюється політика, суб'єкт, який її здійснює, наявність ресурсів і можливостей тощо. При цьому досягається синергетичний ефект ендегенного розвитку на засадах подолання кризи довіри в суспільстві. В умовах України реалізація такої економічної політики має відбуватися через поглиблення інституційних реформ і доповнення ринкових інструментів державною політикою, спрямованою на забезпечення стійкого економічного зростання. Натомість державна політика у розвинених країнах щоразу більшою мірою сприяє «вмонтуванню» позитивного потенціалу співпраці у механізми конкуренції, а також делегуванню влади об'єднанням підприємців.

Держава повинна через структурні зрушення цілеспрямовано формувати інституційне підґрунтя для сприйняття економікою позитивних сигналів до економічного зростання. Зокрема, замість необґрунтованого виокремлення пріоритетних галузей слід забезпечити спроможність економіки без зовнішнього втручання визначати й підтримувати ті пріоритети, які справді здатні сприяти модернізації та зміцненню конкурентоспроможності. Здебільшого такими інструментами є функціональна підтримка експортної діяльності, інвестиційно-інноваційної діяльності, структуризація фінансової системи для підвищення інвестиційного потенціалу економіки, створення робочих місць, розвиток підприємництва тощо.

Теорія економічної політики є методологічно неоднорідною сукупністю результатів тривалих наукових пошуків. Аналізуючи історію розвитку основних напрямів і шкіл сучасної економічної теорії, а також практику використання сформованих рекомендацій при обґрунтуванні економічної політики, можна дійти висновку, що починаючи з ранніх етапів суспільства, економічні ідеї та теорії розвивалися у межах методології державного втручання у перебіг економічних процесів. Діапазон поглядів щодо ролі держави в економічному житті суспільства є досить широким – від практично повного заперечення до закликів використовувати більш жорсткі форми (табл. 6.1).

Проблематика макроекономічної нестабільності посідає одне з чільних місць у сучасній економічній теорії, адже усвідомлення причин і природи такої нестабільності є необхідною умовою для обґрунтування економічної політики, спрямованої на ліквідацію макроекономічних дисбалансів. Системна трансформація економіки України обумовлює необхідність глибинного теоретичного дослідження економічної політики. Розуміння й сприйняття цього положення є важливим для визначення стратегії й тактики України при вирішенні низки актуальних соціально-економічних проблем.

Окремої уваги заслуговує дослідження ролі держави в глобалізованому світі, адже посилюються взаємозалежність країн і взаємозв'язки між ними. Для вирішення зазначених проблем необхідне посилення ролі економічної політики держави при виробленні стратегічного вектора розвитку економіки. Цілком очевидно, що ні ринкове саморегулювання, ні державне втручання відокремлено одне від одного не можуть забезпечити повноцінний та гармонійний розвиток суспільства. Ці два механізми мають не протиставлятися, а взаємодіяти та доповнювати один одного. Науковці завжди перебувають у пошуку їх ідеального балансу, проте слід зауважити, що такий баланс є специфічним для кожної окремої країни та для різних етапів економічного розвитку²⁸⁹

²⁸⁹ Рендал Р. Сучасна теорія грошей. Київ: Наш формат. 2017. 480 с.

Таблиця 6.1

Сучасні теорії економічної політики держави

№ п/п	Індикатори економічної політики	Ортодоксальне кейнсіанство	Ортодоксальний монетаризм	Теорія економіки пропозиції	Неокласицизм	Неокейнсіанство	Інституціоналізм
1	Причини стійкості приросту приватногосподарської діяльності	Нерівність інвестиційних планів заощаджень (зміни у сукупному попиті); шоки сукупної пропозиції	Жорстка грошова політика	Зміни сукупної пропозиції	Непередбачувані шоки сукупної пропозиції	Шоки сукупного попиту і сукупної пропозиції (змішані). Коливання автономних видатків	Регульована економіка, реформи законодавства, роль права. Відсутність розриву між фіктивним та реальним капіталом
2	Принципи макроекономічної політики	Активна фіскальна і грошова політика; разове використання політики доходів	Правило монетаризму	Політика, спрямована на збільшення сукупної пропозиції, зменшення податкового тягаря	Правило монетаризму. Державні витрати не сприяють грошовому обігу	Активна грошова політика і діяльність центрального банку	Часткове державне втручання, операції центрального банку як засіб стабільності
3	Вплив змін у пропозиції грошей на економіку	За рахунок ставки відсотка, яка змінює інвестиції та реальний обсяг виробництва	За рахунок зміни сукупного попиту, що змінює реальний обсяг виробництва. Постійна процентна ставка не означає постійну грошову політику	Через вплив на інвестиції і на сукупну пропозицію	Відсутність впливу, оскільки ці наслідки очікуються суб'єктами господарювання	Зміни ставок відсотка як основного засобу стимулювання економічної активності, обмеження інфляційних тенденцій у період піднесення	Чинником економічного розвитку є фінансовий сектор. Зміни облікової ставки та норм обов'язкових резервів у періоди економічного зростання та кризових явищ

**Розділ 6. Перспективи оновлення економічної
політики держави ХХІ ст.**

Закінчення табл. 6.1

№ п/п	Індика- тори еконо- мічної політики	Ортодок- сальне кейнсіанство	Ортодок- сальний монетаризм	Теорія економіки пропозиції	Неокла- сицизм	Неокейн- сіанство	Інститу- ціоналізм
4	Швид- кість обороту грошей та інф- ляційні процеси	Непостійна. Можлива інфляція внаслідок зростання зарплати або шоку сукупної пропозиції	Стійка. Інфляційні процеси неможливі в довгостро- ковому періоді внаслідок надлишково- го зростання пропозиції грошей. Відсутній контроль над процентними ставками	Відсутність єдиної думки. Інфляція неможлива у дов- гостроко- вому періоді за умови відсутності надлишко- вого зростання пропозиції грошей	Відсут- ність єдиної думки. Інфля- ційні зміни цін здатні призвести до макро- еконо- мічної неста- більності тільки в корот- костроко- вому періоді	Стійка. Рівень інфляції прогнозо- ваний. Державна антиінфля- ційна політика повинна бути орієн- тована на формування витрат і доходів населення	Стійка. Інфляційні процеси регулюються технострук- турами. Вплив нееконо- мічних чинників на фінанси, кредит та грошовий обіг
5	Вплив фіскаль- ної політики на еко- номіку	Зміна сукупного попиту і продукту через ефективність	Відсутність впливу, поки не зміниться пропозиція грошей	Відсутність впливу, оскільки суб'єкти господа- рвання очікують вжиття заходів фіскальної політики	Вплив через перероз- подільні інстру- менти, здійс- нення стиму- люючого впливу держави на еко- номіку	Контроль за цінами через опо- даткування. Вплив фіскальної політики на національ- ний дохід та зайнятість	Сприяє підвищенню ефектив- ності вироб- ництва. Збільшення витрат державного бюджету у період економічних криз
6	Вплив політики доходів	Певна підтримка	Немає значення або такий, що порушує макроеко- номічну стабільність	Немає значення або такий, що порушує макроеко- номічну стабільність	Істотний та пози- тивний	Істотний та позитивний	Істотний та позитивний
7	Доміну- вання часових меж	Коротко- строкові	Коротко- строкові та довго- строкові	Довго- строкові = коротко- строкові	Довго- строкові = коротко- строкові	Переважно коротко- строкові	Переважно довго- строкові

Джерело: складено авторами за матеріалами: Чухно А. А., Юхименко П. І., Леоненко П. М. Сучасні економічні теорії. Київ: Знання. 2007. С. 722–727; Малий І. Й., Корольок Т. О. Макрорегулювання фінансового сектору. Київ: КНЕУ. 2015. С. 96–102.

З огляду на широке поле видів діяльності держави, що систематизовані у процесі її реалізації, а також контроль ефективності відповідного управлінського впливу слід визнати, що формування та узгодження змісту державної політики утворюють собою достатньо автономний та специфічний тип суспільних відносин. Особливо це стосується процесів створення концепцій і стратегій діяльності держави, їх ухвалення та контролю за реалізацією. Економічна політика реалізується шляхом застосування власної владної компетенції органами держави і є значною мірою врегульованою у межах нормативного регулювання.

Формування економічної політики держави, відповідальність за порушення встановленого порядку формування та реалізації їх положення мають отримати власний законодавчо забезпечений механізм. Гж. Колодко визначив, що держава повинна забезпечувати збалансований довгостроковий економічний розвиток, в основу якого покладено три складові, а саме: збалансоване економічне зростання; зростання, збалансоване у соціальному вимірі; зростання, збалансоване в екологічному контексті²⁹⁰.

Очевидно, що метою економічної політики держави має бути забезпечення такого рівня життя населення, за якого відбувається всебічний та гармонійний розвиток окремої людини та суспільства загалом. Такий розвиток має передбачати, що до розподілу національного доходу та суспільних благ повинна долучатися якомога більша частина суспільства. При цьому добробут населення є основним орієнтиром розвитку економіки і залежить від параметрів її структури та динаміки. Для ефективної економічної політики необхідно усвідомити, якою є економіка на нинішньому етапі, якою вона повинна стати у майбутньому, як можна її змінити, і тільки на основі цього здійснювати вплив на неї²⁹¹. Держава

²⁹⁰ Колодко Гж. В. Економіка Нового прагматизму: тотожність, мета, методи. Економіка України. 2020. № 2. С. 3–23.

²⁹¹ Геєць В. М. Феномен нестабільності – виклик економічному розвитку. Київ: Академперіодика. 2020. 456 с.

повинна виявляти існуючі диспропорції у розвитку економіки. Аналізуючи стан національної економіки, можна окреслити перспективи подальшого розвитку та визначити необхідні зміни. Держава повинна мати інструменти, за допомогою яких вона може здійснювати ефективну економічну політику. У цьому контексті С. Кораблін цілком обґрунтовано стверджує, що «...державна в економіці має відігравати не мінімально можливу роль, а активну, проте у звичних для неї сферах. Відповідно, і головне питання має стосуватися не масштабів держави, а напрямів та методів її діяльності. У цьому сенсі не є дивним той факт, що в країнах з ефективною економікою сфера відповідальності держави є досить широкою»²⁹².

Проведений аналіз дає змогу дійти висновку, що з позицій системного підходу максимального ефекту розвитку економіки можна досягти, коли всі підсистеми та відповідні регулятори мають цілі, які взаємопов'язані з кінцевою метою розвитку системи загалом, що допоможе усунути неузгодженість у діях різних державних регуляторів. Однак такого максимального системного ефекту ще не вдалося досягнути жодній економіці, оскільки зазначені системні суперечності притаманні всім економікам (рис. 6.3).

Криза моделі соціальної держави та її трансформація до моделі ефективної держави спричинила необхідність перегляду загального конструкту і принципів реалізації економічної політики. Закономірності становлення нових форм ефективної взаємодії соціально-економічних суб'єктів різного рівня належить виявляти і апробувати, хоча пріоритети в подоланні дисфункціональності економічної політики визначають сьогодні саме розвинені країни. Найважливішою ініціативою згаданих країн у контексті зазначеної проблеми сьогодні є становлення інституту оцінки ефективності економічної політики держави.

²⁹² Кораблін С. О. Макроекономічна динаміка України: пастка сировинних ринків. Київ: Ін-т екон. та прогнозів. НАН України. 2017. С. 54.

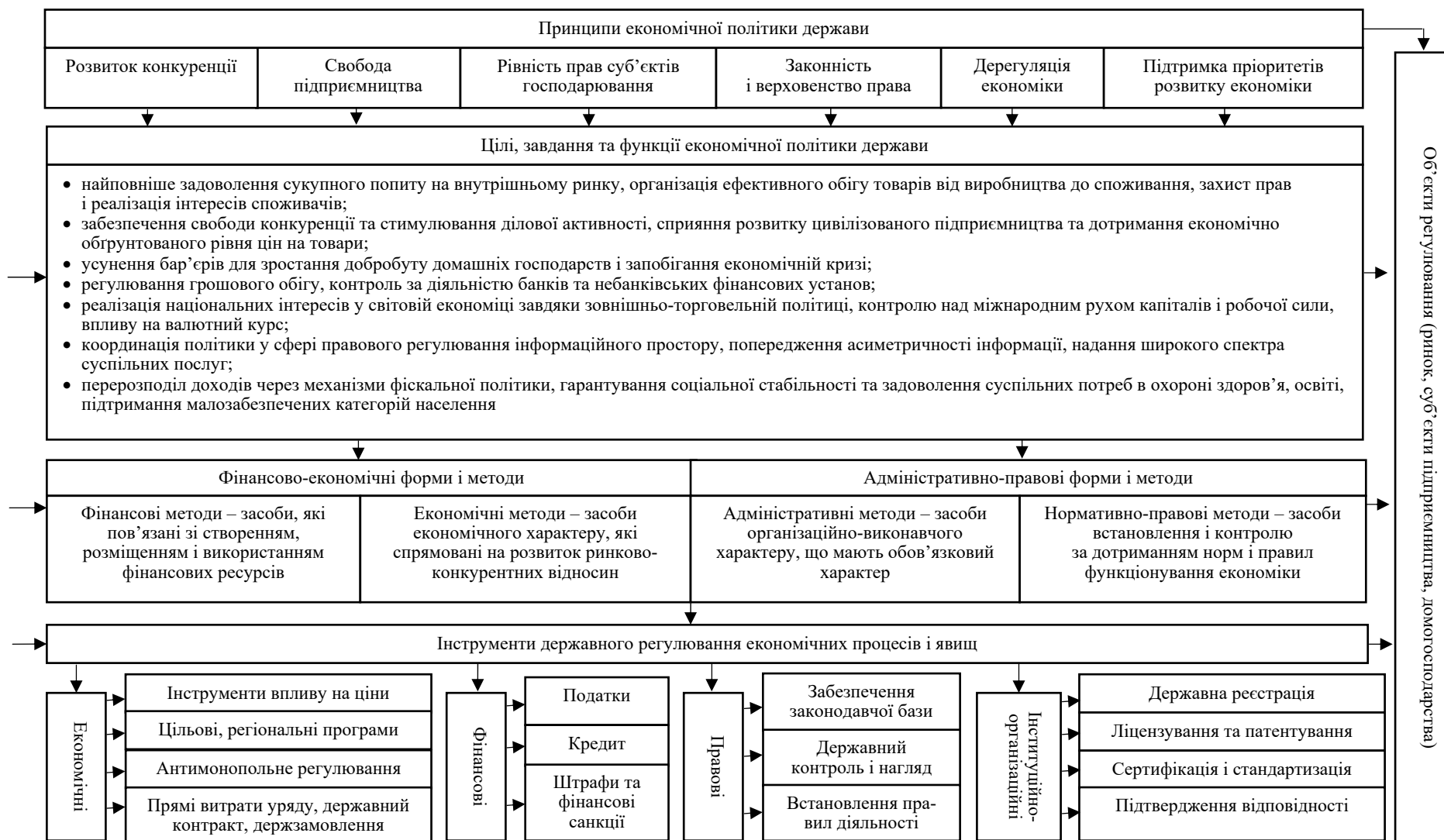

Рис. 6.3. Інституційна матриця економічної політики держави

Джерело: складено авторами

Наслідки трансформації економічної системи в Україні актуалізували питання вибору та обґрунтування напрямів її подальшого економічного розвитку. Багатоаспектність і масштабність цієї проблеми визначили необхідність комплексного її вивчення та обумовили різновекторність наукового пошуку. Доволі часто перебіг макроекономічних процесів в Україні не вкладається у схеми відомих нині економічній науці моделей і концепцій. Для практичної реалізації державної стратегії розбудови національної економічної системи необхідні конкретизація пріоритетів, уточнення ресурсного забезпечення, відпрацювання механізмів здійснення економічної політики. На тлі змін, що відбуваються в країні, спостерігається утвердження нової моделі розвитку з посиленням ринковим вектором і ускладненими державними функціями.

Для України впровадження системи нової державної економічної політики має також сприяти забезпеченню інноваційного економічного розвитку, підвищенню конкурентоспроможності вітчизняного виробника, рівня та якості життя і закласти підґрунтя для стійкого економічного зростання. Вибір певної моделі економічної політики є не простим відображенням теоретичної концепції, а результатом впровадження принципів і засад, які залежать від національної особливості кожної окремої країни та відповідають національним традиціям.

Актуальною є і проблема інструментарію економічної політики, його ієрархії та ранжування, оскільки сьогодні відсутня цілісність підходу до впливу головних інструментів змін. Відсутність належним чином обґрунтованої концепції розширює коло широких міждисциплінарних узагальнень, за яких одні і ті самі заходи, методи й інструменти державної політики мають різні назви, або, навпаки, дослідники та практики під однаковими назвами мають на увазі різні явища та процеси.

Важливою проблемою як у теоретико-методологічному аспекті, так і у вимірі практичної реалізації є узгодження (координація) таких найбільш вагомих за дієвістю впливу на

національну економіку інструментів впливу, якими володіють монетарна та фіскальна політика. Державні організації, що реалізують фіскальну та монетарну політику, об'єднані спільною метою – забезпечення макроекономічної стабільності як необхідної передумови зростання економіки. Однак кожна з організацій – уряд та центральний банк – іде до цієї мети різними шляхами, встановлюючи специфічні цілі та використовуючи власний інструментарій. При цьому досягнення цілей монетарної та фіскальної політики залежить не лише від застосування власних інструментів, але й від дій іншого державного органу. Відомо, що ігнорування урядом цілей центрального банку веде до зниження дієвості інструментів монетарної політики. Внаслідок цього центральному банку стає складніше спрямовувати інфляцію до цілі, а тому непередбачувана інфляція перешкоджає досягненню цілей і фіскальної політики. Отже, координація цих двох політик є вкрай важливою для досягнення стійкого економічного зростання.

Підходи до координації фіскальної та монетарної політики суттєво відрізняються для розвинутих економік і країн з ринками, що формуються. У розвинених країнах дві політики вважаються скоординованими, якщо вони разом забезпечують максимальний рівень добробуту. Водночас у країнах з ринками, що формуються, на тлі низького рівня розвитку інститутів часто виникає неузгодженість між фіскальною та монетарною політиками. Йдеться насамперед про те, що у розвинених країнах економічні спади часто супроводжуються дефляцією, а в Україні та інших країнах з ринками, що формуються, кризи пов'язані з девальвацією обмінного курсу та високими темпами інфляції. При цьому інфляція часто формується на основі неринкових механізмів ціноутворення на низку товарів та послуг. Саме тому доволі часто має місце «фіскальне домінування» та підпорядкування дій центрального банку інтересам уряду.

Проведений аналіз дає змогу дійти висновку про існування дисфункціональності основних регуляторних економічних

механізмів. Так, в Україні 56 % видатків зведеного бюджету спрямовується на соціальні цілі, 31 % – на потреби сектора державного управління. При цьому потребує суттєвого підвищення ефективність контролю за використанням вилучених через фіскальну систему коштів. Водночас механізмів забезпечення довгострокової ефективності бюджетних інвестицій майже не існує. Високий рівень фіскального перерозподілу ВВП обумовлює залежність економічного зростання та структурних змін від ухвалених кон'юнктурних рішень. Проте перешкоджають зменшенню рівня такого перерозподілу низька функціональність інституційних механізмів, які могли б забезпечити виконання частини функцій, що нині виконуються державою²⁹³.

Після підвищення мінімальної заробітної плати в Україні значно зросли видатки на оплату праці у бюджетній сфері та надходження від збільшення податку на доходи фізичних осіб. При цьому вилучений фіскальними механізмами грошовий ресурс надходить в економіку у найбільш проінфляційній формі – через оплату праці категорій населення з невисокими доходами, одразу потрапляючи на споживчий ринок. Оскільки надходження часто перевищують заплановані показники, то фіскальні вилучення посилюють проблему ліквідності суб'єктів господарювання, а Національний банк, стикаючись із прискоренням інфляції, встановлює ще жорсткіші монетарні обмеження^{294, 295}.

Урівноважити фінансові впливи фіскальної політики не вдається через відсутність належного міжсекторального перерозподілу фінансових ресурсів через банківську систему. Довгострокове кредитування інвестиційних проєктів є вкрай недостатнім. Валютний канал часто залишається єдиним

²⁹³ Жаліло Я. Економічне зростання: чому ми його втрачаємо? URL: <https://dt.ua/macrolevel/ekonomichne-zrostannya-chomu-mi-yogo-vtrachayemo-278200.html>

²⁹⁴ Єфименко Т. І. Розвиток інституційних засад взаємодії фіскальної та монетарної політик України. Економіка України. 2017. № 12. С. 13–33.

²⁹⁵ Єфименко Т. І. Трансформація фінансового управління і сталий розвиток національної економіки. Економіка України. 2020. № 7. С. 5–13.

джерелом надходження грошей в економіку від експортерів та трудових мігрантів, тому у разі погіршення сальдо зовнішньої торгівлі через випереджаюче збільшення імпорту є ризик загострення проблеми ліквідності та гальмування економічного зростання. Для прискорення темпів економічної динаміки в Україні необхідно також усунути наявні системні перешкоди для належного впливу актуальних чинників зростання. Це неможливо зробити без низки інституційних змін, які забезпечать впровадження інструментів, що сприятимуть структурній трансформації економіки.

Слід істотно удосконалити інституційне забезпечення монетарної політики, що має диверсифікувати канали збільшення грошової пропозиції й посилювати функціональну спроможність банківської системи. Реалізуючи політику інфляційного таргетування, НБУ практично заблокував можливості здійснення стимулювальної монетарної політики, яка застосовується у багатьох розвинених країнах. Знизити інфляційні ризики може посилення довгострокового кредитування. Потрібні інституційні інструменти, які забезпечать усунення структурних дисбалансів, що перешкоджають активізації кредитування, та особливості цільового кредитування шляхом диференціації регуляторних умов діяльності банків залежно від структури кредитного портфеля. При цьому йдеться про активний розвиток спеціалізованих банківських установ для кредитування малого підприємництва та інвестиційно-інноваційної діяльності.

Необхідне значне посилення ефективності бюджетної політики. Мова йде про удосконалення планування та здійснення як поточних видатків, так і видатків розвитку. Механізми прямого бюджетного фінансування, доцільні для компенсації вад механізмів міжсекторального перерозподілу фінансових ресурсів, надалі мають послідовно трансформуватися у непрямі засоби бюджетної підтримки, які мають більший мультиплікатор впливу. Для цього бюджетні видатки мають поєднуватися з комплементарними політиками, що стимулюють орієнтовану на розвиток поведінку у секторах,

які зараз є отримувачами бюджетних коштів. Підвищення ефективності бюджетних видатків розвитку має досягатися на основі їх інституціоналізації у межах спеціалізованих фінансових установ.

На сучасному етапі розвитку української економіки виважена фіскальна державна політика здатна забезпечити стабілізацію подальшого економічного зростання та вивести країну на новий рівень трансформаційних перетворень. При цьому макроекономічна стабільність є органічним процесом чіткої взаємодії внутрішніх механізмів стабілізації – оперативного, тактичного і стратегічного – з метою виведення країни з кризового стану та забезпечення стійкого економічного зростання. Складовими макроекономічної стабільності є фінансова рівновага, ресурсна та фінансова стійкість²⁹⁶.

Фіскальна політика є основним дієвим механізмом не лише наповнення державного бюджету та гальмування інфляційних процесів, але й ефективного розподілу та використання видатків та регулювання міжбюджетних трансфертів. Широка інтерпретація поняття «фіскальної політики» дозволяє об'єктивніше пояснити її економічну та загальнодержавну сутність, зрозуміти та виокремити шляхи її здійснення у конкретних умовах певної держави, використати позитивні досвід та здобутки зарубіжних країн. Основними функціями фіскальної політики є такі: формування, наповнення та регулювання державного бюджету з використанням податкових важелів; оптимальне спрямування видатків державного бюджету на формування ефективної структури національної економіки; утримання макроекономічної стабілізації на основі динамічного розвитку національної економіки та фіскальної стійкості.

Система формування доходів бюджету перебуває під впливом постійних трансформаційних макроекономічних змін, тому успішне планування отримання доходів можливе

²⁹⁶ Внутрішні чинники зміцнення стійкості фінансової системи України. Шемаєва Л. Г. та ін. Економіка України. 2020. № 7. С. 35–54.

на певний проміжок часу. Саме державний бюджет характеризує рівень економічного розвитку країни, а завдяки правильному здійсненню бюджетного процесу забезпечується економічна і соціальна стабільність та належний рівень життя домашніх господарств²⁹⁷.

Фіскальна політика має спрямовуватися не на скорочення бюджетних видатків (будь-якою ціною), а на досягнення таких їхніх обсягів, які достатньою мірою покриваються величиною мобілізованих доходів. За умов значних розривів між видатковою та дохідною частинами бюджету варто запровадити заходи фіскального коригування, націлені на стримування надмірних темпів зростання видатків, перегляд їхньої структури, установлення жорсткішого контролю за здійсненням бюджетних витрат, а також підвищення ефективності витрачання бюджетних ресурсів²⁹⁸.

Аналіз зарубіжного досвіду дає змогу дійти висновку, що зниження рівня доходів бюджетів та потреба у додаткових видатках антикризового характеру призводять до зростання дефіциту бюджетів та значного збільшення обсягів державних боргів. На основі такого аналізу можна зробити висновок, що багато розвинених зарубіжних країн станом на початок 2020 р. мають відчутний державний дефіцит. Так, у США цей показник становить 119,13 млрд дол., у Франції – 38,78 млрд дол., в Японії – 25,85 млрд дол., у Бразилії – 14,62 млрд дол. Водночас це явище не перешкоджає динамічному розвитку багатьох національних економік (рис. 6.4). Показово, що згідно з «Пактом про стабільність і зростання», який був прийнятий в Амстердамі 1997 р. країнами-членами ЄС, граничні межі бюджетного дефіциту встановлено на рівні 3 % від ВВП країни²⁹⁹.

²⁹⁷ Auerbach A., Gorodnichenko Y. and Murphy D. Local Fiscal Multipliers and Fiscal Spillovers in the United States. NBER Working Paper. 2019. No: 25457. URL: <https://www.nber.org/papers/w25457.pdf>

²⁹⁸ Шаров О. М. «Корона-тест» фінансової системи України: зовнішні загрози. Економіка України. 2020. № 7. С. 14–26.

²⁹⁹ Publications Office of the European Union. European Commission. URL: http://publications.europa.eu/resource/cellar/b9d2e9c8-c7fe-48bc-b79a-34679ce744bd.0001.02/DOC_1

Розділ 6. Перспективи оновлення економічної політики держави XXI ст.

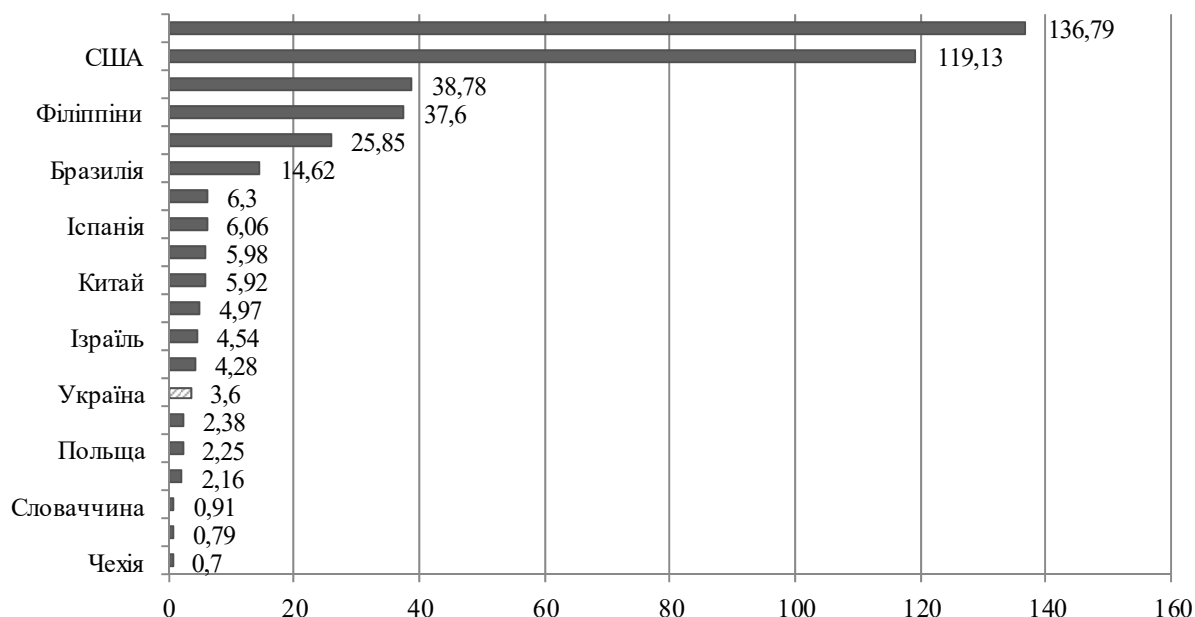

Рис. 6.4. Дефіцит бюджету у деяких країнах світу станом на початок 2020 р., млрд дол.

Джерело: розраховано авторами за даними: Рейтинг стран по государственному бюджету от ВВП. URL: <https://take-profit.org/statistics/government-budget>; Дефіцит. Ціна держави. URL: <http://old.cost.ua/budget/deficit>

Проведений аналіз дає змогу дійти висновку, що для вирішення багатьох макроекономічних проблем уряди країн проводять жорстку фіскальну політику, спрямовану на скорочення видатків бюджету та підвищення податкового навантаження на економіку (табл. 6.2).

Високими ризиками для української економіки під час світової кризи, яка набирає обертів, є падіння промислового виробництва, інфляція, відсутність надходжень до бюджету та значне збільшення позичкового фінансування бюджету, особливо із зовнішніх джерел. На сучасному етапі здебільшого спостерігається практика використання позик. Для регулярного подолання дефіциту бюджету Україна звертається до

міжнародних кредиторів, основними з яких є Міжнародний валютний фонд, Європейський Союз та Світовий банк. Унаслідок використання запозичень видаткова частина бюджету значно збільшується у частині витрат на обслуговування державного боргу.

Таблиця 6.2

**Заходи фіскальної політики держави, спрямовані на
скорочення дефіциту державного бюджету**

Країна	Заходи фіскальної політики, спрямовані на скорочення дефіциту державного бюджету
Франція	– збільшення податкового навантаження; – посилення боротьби з шахрайством, ухиленням від сплати податків; – збільшення надходжень до Пенсійного фонду; – підвищення податку на додану вартість; – проведення структурних реформ, які сприяють економічному зростанню та збільшенню рівня зайнятості населення; – скорочення видатків на утримання центрального апарату держави; – впровадження додаткових податків для домашніх господарств та підприємств
Іспанія	– скорочення виплат з безробіття та деяких інших соціальних виплат; – здійснення пенсійної реформи; – реформа ринку праці; – впровадження нових спеціальних та екологічних податків
Німеччина	Скорочення витрат бюджету на: – охорону здоров'я; – соціальну сферу; – захист довкілля

**Розділ 6. Перспективи оновлення економічної
політики держави ХХІ ст.**

Закінчення табл. 6.2

Країна	Заходи фіскальної політики, спрямовані на скорочення дефіциту державного бюджету
США	– скорочення податкових пільг для великих корпорацій; – збільшення оподаткування заможних верств населення; – пом'якшення податкового навантаження для громадян з низьким рівнем доходу; – зменшення федеральних видатків; – реформа оподаткування й економія витрат на обслуговування державного боргу; – скасування пільг зі сплати внесків на медичне страхування; – збільшення обсягу інвестицій в інфраструктуру
Велика Британія	– поступове скорочення державних витрат та позик шляхом скорочення фінансування державних установ для забезпечення економічної стабільності; – реформування пенсійної політики країни через впровадження нової формули, прив'язаної до середньої тривалості життя у країні; – скорочення бюджетного дефіциту за рахунок забезпечення збалансованої податкової політики через посилення контролю за випадками ухилення від сплати податків; – забезпечення контролю за фінансовою дисципліною за рахунок активізації боротьби з шахрайством та помилками у системах соціальних виплат
Італія	– пенсійна реформа, яка передбачає підвищення пенсійного віку для жінок
Чехія	– скорочення адміністративних витрат; – зростання інвестицій передусім у транспортну інфраструктуру й утеплення будівель
Португалія	– скорочення видатків на утримання центральних апаратів органів державної влади; – скорочення кількості зайнятих у державному секторі економіки; – підвищення податків на капітал і предмети розкоші; – введення нових податків на фінансові операції

Джерело: систематизовано авторами за даними: Мацедонська Н. В. Зарубіжний досвід управління бюджетним дефіцитом. Глобальні та національні проблеми економіки. 2015. Вип. 3. С. 732–735.

Протягом останніх років фіскальна політика в Україні спрямовувалася здебільшого на забезпечення макроекономічної стабілізації (з метою подолання наслідків глобальної фінансової кризи). При цьому менша увага приділялася реформам, які мали сприяти довгостроковому інклюзивному зростанню. Вагомими завданнями фіскальної політики на сучасному етапі розвитку економіки є зміна підходів щодо податкового регулювання та підвищення ефективності державних видатків, що потребує формування виваженої системи цілей економічної політики, створення умов для ефективного виконання функцій та завдань органів державного управління.

Для зростання обсягів дохідної частини державного бюджету доцільно застосувати іноземний досвід у напрямі скорочення податкових преференцій для великих корпорацій та застосування прогресивної системи оподаткування особистих доходів. Забезпечення раціонального використання бюджетних коштів сприятиме стабільності фінансової системи країни, стане запорукою виходу економіки на траєкторію стійкого інноваційно-інвестиційного зростання, позитивного впливу на кількісні та якісні показники економічного розвитку³⁰⁰.

Реалізація фіскальної політики в Україні не стала поки системним процесом і значною мірою не відповідає тим викликам, які існують сьогодні та є загрозою для довгострокового розвитку економіки в умовах розгортання глобальної фінансово-економічної кризи. Проблеми дефіцитності бюджету можна вирішити шляхом раціонального збільшення дохідної частини бюджету на основі збалансованого оподаткування суб'єктів великого підприємництва та домашніх господарств з високими та надвисокими доходами; посилення контролю за сплатою податків; зменшення видаткової частини бюджету шляхом дотримання принципу пріоритетності у визначенні

³⁰⁰ 2019. Fiscal council: European model or new global standard? Bethlendi A. and others. Journal of International Studies. Vol. 12. No. 4. P. 32–51.

об'єктів та програм першочергового фінансування; значного зменшення адміністративних видатків та пошуку альтернатив прямому державному фінансуванню.

Отже, сучасний етап економічного розвитку є складним та суперечливим процесом з притаманними йому об'єктивними властивостями і закономірностями, оскільки глобалізація впливає на всі виміри життя суспільства. Місце і роль держави за умов сучасних глобальних трансформацій обумовлюється насамперед тим, що держава розглядається як суб'єкт, який забезпечує організацію та збалансоване функціонування всіх елементів соціально-економічної системи. Виступаючи представником суспільства загалом, саме держава встановлює правила функціонування та ринкової взаємодії економічних агентів у межах певного господарського порядку і здійснює контроль за їх дотриманням. Підґрунтям для реалізації виваженої економічної політики має слугувати наукова ідентифікація стратегічних пріоритетів розвитку економіки й визначення на цій основі концептуальних підходів та інструментарію з метою гармонізації інтересів усього суспільства.

Розділ 7

РОЗВИТОК НОВІТНІХ НАПРЯМІВ ТЕОРЕТИЧНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

7.1. Різноманітність сучасних економічних теорій

Наукове пізнання є процесом створення, розвитку і вдосконалення наукових теорій. Теорія є як формою організації наявного знання, так й способом отримання і використання нових наукових підходів. Наукові теорії є головним рушієм розвитку науки; це система знань, що є достовірною, тобто обґрунтованою у розгорненій логічній формі. Розвиток економічної теорії вже з кінця ХХ ст. пішов шляхом дедалі більшої диференціації, спеціалізації і різноманітності (множинності) наукових теорій.

Наукові теорії є найвищою формою упорядкування системи наукового знання. Теорія вважається вищою, найрозвинутішою сьогодні формою організації наукового знання, що дає цілісне уявлення про об'єкт і предмет теорії. Завданням наукової теорії є накопичення та систематизація наукових знань. У межах кожної наукової концепції формується своє теоретичне розуміння предмета і об'єкта дослідження (які теж змінюються). З методологічного погляду центральну роль у формуванні теорії відіграє предмет науки – теоретична модель сутнісних зв'язків об'єктивної реальності, що представлена за допомогою певних абстракцій (категорій)^{301, 302}.

За своєю будовою економічна теорія є системою знань, яку характеризують логічна залежність одних соціально-

³⁰¹ Франк Ф. Философия науки. Связь между наукой и философией. М.: Изд-во ЛКИ. 2007. 512 с.

³⁰² Лакатос И. Избранные произведения по философии и методологии науки. М.: Академический Проект, Трикста. 2008. 475 с.

економічних структур і елементів від інших, наявність певної сукупності припущень або тверджень (вихідний базис теорії), із якої виводиться власне зміст теорії. При цьому зростає значущість набуття економічною теорією дійсно нових знань про економіку ХХІ ст., розвиток науки йде від потреби як інтелектуального збагачення суспільства, так й необхідності вирішення нагальних проблем соціально-економічного розвитку.

Теорія не є єдиною формою пізнання предмета і об'єкта, адже вона принципово не може витіснити, наприклад, буденне знання. Теорія як вища форма наукового освоєння економічних процесів і явищ закономірно взаємодіє з іншими нетеоретичними формами свідомості. Проте теорія не може не протистояти принципу здорового глузду, а фактично наївно-реалістичному сприйняттю економічної реальності.

Економічна теорія – це система науково обґрунтованого знання про сутність процесів та явищ, що відбуваються в економіці. Малообґрунтовані теорії, які здаються переконливими на момент їх формулювання, пізніше не витримують перевірку часом³⁰³.

Пошук нових теоретичних підходів – це необхідна умова розвитку економічної науки. Сама економічна реальність – нова, проблемна, суперечлива, створює імпульс до зародження нового типу теорій. Потреба в таких теоріях у ХХІ ст. усвідомлюється більш гостро. На часі вирішення надзвичайно важливих питань: яку роль відіграє економічна теорія в сучасному суспільстві? яка економічна теорія потрібна в майбутньому? що відбувається сьогодні з нашою наукою?

Економічна теорія мануфактурного виробництва із технологіями поділу ручної праці була історично першою формою дійсно наукового-теоретичного знання про економіку. Економічна теорія фабричного виробництва із технологіями парових машин і конфліктним протистоянням капіталістів і найманих робітників стала новою формою політико-економічних знань. У ХХ ст. на перше місце вийшла економічна

³⁰³ Уайтхед А. Н. Избранные работы по философии. М.: Прогресс. 1990. 718 с.

теорія корпорацій і фінансового капіталу із виробничими технологіями двигунів внутрішнього згорання, ракетної техніки, засиллям телебачення і маніпулюванням суспільною думкою. Економічна теорія періоду продукування вартості і капіталу із інформаційно-мережевими і біотехнологіями на основі використання штучного інтелекту має бути принципово іншою.

Теорія не може ґрунтуватися на розумінні економічної дійсності (економічного буття) як чогось безпосереднього. Теоретичне мислення розглядає економічне буття як раціональну конструкцію. Абстрагування є важливим для теоретика-економіста, але далеко не вирішальним при дослідженні предмета своєї науки. Економічна теорія в своєму русі достовірного обґрунтування результатів і висновків дослідження власного предмета реалізує себе як через логіку розвитку аксіоматичних припущень (первинних абстракцій), так й на основі послідового «занурення» у глибину реальних економічних відносин, відштовхуючись від їх емпіричного (конкретного) розуміння. У такий спосіб досягається критико-аналітичний рух думки економіста-теоретика від абстрактних початків до цілісних засад розуміння сутності економічних процесів і явищ. Поєднання критики і аналітики забезпечує відкритість і обґрунтованість наукового пошуку.

Дослідження в економічній теорії стають дедалі спеціалізованішими. Стають непопулярними так звані великі економічні теорії, правилом стає фрагментація сучасного теоретичного знання. Фрагментарність (надмірна спеціалізація) наукових досліджень обмежує можливості для пошуку принципово нових, дійсно фундаментальних дослідних програм³⁰⁴. Сучасна економічна теорія характеризується співіснуванням різноманітних напрямів і підходів з різними методологічними платформами. Намагання досягти синтезу різних теоретичних підходів здійснюються постійно, але результату, як правило, не дають.

³⁰⁴ Davis J.B. Specialization, Fragmentation, and Pluralism in Economics. European Journal of the History of Economic Thought. 2019. Vol. 26. No. 2. P. 271–293.

Закономірністю тут є те, що більша ортодоксія сприяє консолідації різних теорій. Виникаючий при цьому ефект, зменшує можливості колективного відхилення від варіанта, що пропонується ортодоксією. Вузька спеціалізація теорій обмежується інтересами ортодоксії, в межах якої виконується дослідження. У цьому разі вона фактично відбирає і дозовано «пропускає» ті чи інші наукові теми. Гетеродоксія сприяє відособленню (диференціації) різних теорій. Вона фактично заохочує розвиток нових теорій, сприяє вільному вибору творчих напрямів дослідження. Теоретичні відповіді на нові проблеми і виклики формують нові економічні теорії. При цьому часто посилюються партикуляристські перспективи і підходи, коли на перший план виходять окремі відособлені моменти, а загальні принципи відсутні.

Ідентифікація основних сучасних економічних теорій має певні історичні особливості. Як правило, будь-яка теорія виникає, еволюціонує і досягає найвищої точки розвитку, після якої її значення починає спадати. Це пов'язано переважно з втратою історичних засад розкриття нею сутності економічних процесів. Виникає потреба у повній теорії, яка повинна відповідати новим історичним умовам. Відмова від діючих теорій вимагає появи нових дослідних програм, що виявляють більш широкі можливості пояснення і передбачення відповідних процесів і явищ. На наш погляд, у ХХ ст. мали місце три великі теоретичні трансформації економічної науки, які були пов'язані із маржиналістською революцією (на початку століття), кейнсіанською макроекономікою (1940–1960 рр.) та відродженням неокласики як монетарної концепції (з 1980-х років). На початку нового тисячоліття після глобальної фінансово-економічної кризи (2008–2009 рр.), яка особливо виразно проявилася в розвинутих країнах (США, Західній Європі, Японії), роль неокласичної концепції почала знижуватися. Одночасно розпочався процес становлення та інтенсивного розвитку теорії поведінкової економіки. Поведінкова економіка взяла на озброєння ідею «поведінкового провалу», тобто нераціональної поведінки індивідів. Стає очевидним, що майбутній розвиток економічної теорії не

буде ані прямолінійним, ані гомогенним. Його багатоскладність посилюватиме процеси теоретичної асинхронності і непропорційності.

На початку XXI ст., на наш погляд, загострилася криза сучасної економічної теорії. Ознаками такого кризового загострення є прорахунки в прогнозі важливих економічних подій (насамперед неспроможність передбачити глобальну фінансово-економічну кризу 2008–2009 рр.), неефективність практичних рекомендацій, запропонованих економічною теорією (наприклад, неефективність заходів, відомих під назвою «Вашингтонський консенсус» та «Поствашингтонський консенсус»).

Важливим є питання взаємозв'язку власне економічної теорії і політичної економії. Не слід протиставляти політичну економію, яка розглядає економіку у контексті теорії і практики державної політики, і економічну теорію, яка трактує роль і значення «економічного» значно ширше. Політичній економії «комфортно» (якщо так можна висловитись) у межах більш широкого предметного поля економічної теорії. З іншого боку, економічна теорія з її основними аналітичними складовими – мікроекономікою і макроекономікою – починає спиратися на потужний концептуально-методологічний фундамент – політико-економічні знання, тісно пов'язані із загальною політичною теорією та політичною філософією^{305, 306}.

Важливою у розвитку політекономічних досліджень є роль метафізики у контексті пізнання найбільш фундаментальних процесів і явищ, коли на перше місце ставиться модельність фундаментальних економічних структур^{307, 308, 309}. Метафізичний дискурс як аналітичне дослідження економічних

³⁰⁵ Herrera H., Ordonez G., Trebesch C. Political Booms, Financial Crises. *Journal of Political Economy*. 2020. № 2, P. 507–543.

³⁰⁶ Battaglini M., Harstad B. The Political Economy of Weak Treaties. *Journal of Political Economy*. 2020. № 2, P. 544–590.

³⁰⁷ Macdonald C. *Varieties of things: foundations of contemporary metaphysics*. Oxford: Blackweell. 2005. 288 p.

³⁰⁸ Кант І. Критика чистого розуму. Київ: Юніверс. 2000. 504 с.

³⁰⁹ Лакс М. Метафізика: сучасний вступний курс. Київ: Дух і Літера. 2016. 584 с.

категорій (своєрідний трансцендентальний категоріальний аналіз) містить значний евристичний потенціал.

Під метафізикою політичної економії будемо розуміти складову економічної науки, яка досліджує найбільш фундаментальні питання про природу соціально-економічної дійсності і в якій особлива увага приділяється найзагальнішим економічним категоріям, їх властивостям і взаємозв'язкам між ними. Найзагальнішими економічними категоріями в політичній економії є вартість і капітал.

Теоретичний статус метафізики політичної економії визначається значенням культури інтелектуального розуму дослідника, його епістемологічним розумінням власної дослідної програми. Політична економія закономірно стає метафізичною, адже безпосередньо спирається на феномен свідомості науковця, його аналітичну роботу з поняттями і категоріями. Оновлене мислення політеконома має слідувати за метафізичною традицією. Априорне політекономічне мислення фактично означає переважання метафізичних рефлексій, коли достовірні засади, що підлягають перевірці, не мають переважачого значення.

Вихід за межі традиційних теорій можна вважати процесом трансцендування. Трансцендентне є важливою складовою метафізичного мислення, адже воно виявляє умови і межі нашого пізнання, умови об'єктивності знань про економіку. Трансцендентальні інтенції є необхідною складовою політекономічного мислення.

Метафізику політичної економії можна розглядати як теорію економічних категорій. Економічні категорії в політичній економії ХХІ ст. можуть бути різноманітними, але водночас вони піддаються класифікації і систематизації, з їх допомогою можуть формуватися нові теоретичні конструкції, застосовуватися поняття, які поки не стали загальноживаними.

Метафізичне дослідження трансцендентних категорій передбачає теоретичний розгляд форм їх розвитку і прояву. Трансцендентальна сутність не означає, що політекономічні

категорії є суто суб'єктивними уявленнями дослідника-теоретика, а лише підкреслює їх особливе основоположне місце в предметі економічної теорії.

Економічна теорія «переважає» політичну економію у тому, що вона є більш уніфікованим відображенням економічних процесів і явищ, а отже, дозволяє збалансувати теоретичні засади скоординованого дослідження різних соціально-економічних структур. Сучасна економічна теорія – це науковий простір, який охоплює багато структурно-функціональних напрямів, залишаючись при цьому єдиною системою, розвиток якої підпорядковано певним епістемологічним правилам.

Розвиток економічної теорії відбувається через епістемологічні кризи, які можна визначити як ситуацію нездатності пояснити реальні явища економічного життя. Поява принципово нових ідей спричиняє оновлення багатьох теорій, формування нових наукових шкіл. Нова економічна теорія повинна пояснювати реальні процеси в економіці, які функціонують на принципах складних систем синергетичної природи і теорії нелінійної динаміки. Відбувається процес теоретичної поліструктурності³¹⁰. При цьому постають дві епістемологічні проблеми: виявлення нових конфігурацій вже відомих теорій; виокремлення нових напрямів подальшого перспективного теоретизування.

Гж. Колодко пропонує теорію нового прагматизму та економіку помірності. При цьому йдеться про пристосування людських, природних і фінансових потоків до вимог збереження динамічної рівноваги та можливостей економічного зростання. На сучасному етапі потрібна економіка помірності замість економіки дефіциту чи надлишку. Новий прагматизм вимагає зваженої ролі держави, яка повинна коригувати ринкові механізми та посилювати їх. В економічній теорії він спирається на міждисциплінарні та нетрадиційні підходи, які концентруються на людині, що дозволяє виробити стратегічні

³¹⁰ Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії. Київ: Наш формат. 2019. 608 с.

підходи до майбутнього, забезпечити бажані вектори суспільного розвитку³¹¹. Зауважимо, що економічний імперіалізм в епістемологічному розумінні несе в собі небезпеку виходу в другорядні теоретичні конструкти, що підкреслює слабкість методологічного потенціалу міждисциплінарних досліджень.

У ХХІ ст. слід очікувати, по-перше, появу принципово нових теоретичних ідей, а по-друге, відхід від неадекватних теоретичних підходів і нормативних припущень. У цьому й полягає основний логічний вектор об'єктивного розвитку економічної теорії. Із теоретичної спадщини минулого важливо виокремити своєрідні когнітивні вузли, на основі яких й будуть створюватися нові економічні теорії. Нове знання породжується розвитком наявних систем знання. З погляду логіки розвитку не можна вважати, що теорія завжди розвивається позитивно у вигляді висхідної лінії. Далеко не завжди нові відкриття накладаються на наявні наукові знання. У цьому розумінні важливими для виявлення справжності теорії є прийоми верифікації або можливості її заперечення завдяки фальсифікаціонізму. Теорії минулого не охоплюють усіх проблем, що існують нині, адже вони розроблялися при іншому стані економіки.

Логіку розвитку економічних теорій з погляду поглиблення реального знання про предмет можна представити у вигляді схеми синергетичної методології: «порядок – біфуркація–новий порядок». Йдеться про логіку нелінійної динаміки, за якої нове теоретичне знання виникає з біфуркації і хаосу, тобто з перехідного системно невизначеного стану. На основі синергетичної методологічної рамки досить повно доводиться можливість появи великої кількості нових теорій, які акумулюють економіко-теоретичне знання. При цьому розпорядчі судження про те, якими змістовно мають бути ці теорії, не мають особливих перспектив. Виникнення нових теорій, як правило, відбувається в точках біфуркації, тобто в умовах, коли можливі різні траєкторії подальшого

³¹¹ Колодко Гж. В. Економіка Нового прагматизму: тотожність, мета, методи. Економіка України. 2020. № 2. С. 3–23.

розвитку науки. Вибір цих траєкторій не є жорстко детермінованим. Початок прототеорії як форми знання, яка генетично йде попереду власне теорії, своєрідної первинної пояснювальної схеми. На наступному етапі прототеорія «входить» до складу теорії, формуючи її засадничі ідеї. Експоненціальне зростання кількості теоретичних конструктів (їх різноманітність) в економічній теорії є позитивним. Проте воно вимагає роботи над систематизацією, теоретичною кодифікацією і концептуальною стандартизацією теоретико-економічного знання.

А. Лейонхувуд запропонував інтерпретувати розвиток економічної теорії як дерево рішень³¹². Важливу роль у наповненні конкретним історико-науковим матеріалом цього дерева відіграв М. Де Врой³¹³.

Поява нових «проривних» теорій у відповідь на гострі виклики суспільного розвитку – нормальне явище для науки. Велика депресія 1929–1933 рр. стала поштовхом до макроекономічної революції Дж. М. Кейнса, затребуваність теорії макроекономіки практикою державного регулювання в той час була дуже високою. Проте глобальна фінансово-економічна криза 2008–2009 рр. не стала відповідним стимулом до розробки принципово нових теорій. А ренесансу ідей К. Маркса або Дж. М. Кейнса не відбулося, хоча, наприклад, інтерес до положень «Капіталу» посилюється, а багато некейнсіанських ідей було реалізовано урядами провідних західних країн на практиці. Проривні економічні теорії відкривають системи революційних перспектив, всередині яких теоретичні даності економічної дійсності наділяються дійсно оновленим змістом через сукупність нових категорій.

Економічна теорія повинна відігравати провідну роль у формуванні в суспільстві консенсуса щодо базових економічних знань, що мають безпосередньо втілюватися в сучасній

³¹² Leijonhufvud A. The Uses of the Past. Department of Economics, University of Trento, Italia. Discussion Paper. 2006. No. 3. P. 2–23.

³¹³ De Vroey M., Pensieroso L. The Rise of a Mainstream in Economics. Université catholique de Louvain, IRES Discussion Papers. 2016. Vol. 26. 27 p.

економічній культурі суспільства. При цьому «програють» ті теорії, що є «ідеологічно мотивовані». Вплив вітчизняної економічної теорії на суспільну свідомість і економічну культуру сьогодні є досить низьким. Спільне поле економічних значень і цінностей в сучасному українському суспільстві побудоване на постмарксистських уявленнях та ідеях.

Розвиток світової економічної теорії шляхом викладення матеріалів дослідження у формі широких за змістом і великих за обсягом наукових творів, на наш погляд, завершився ще в середині ХХ ст. Надто багато в таких творах маловажливих другорядних положень, відходу від основної думки (ідеї). Нині ситуація інша, особливо в мікроекономіці та макроекономіці, де наукові ідеї виражаються насамперед на основі журнальної статті. Роль наукової статті в економічній теорії зростає, але статті повномасштабної, з чітко побудованою структурою, насиченою глибокими думками автора (авторів), компактною за ідеями і точністю думки.

Наукова теорія є засобом підвищення об'єктивності наших знань. У цих умовах необхідною є достовірність інформації (статистичної інформації). Якщо інформація недостовірна, або навіть некоректна, постає проблема ілюзорності теорії, яка не може бути дійсно об'єктивною³¹⁴. Серед критеріїв науковості економічної теорії слід виділити вимоги верифікації та відтворюваності обсерваційних (неекспериментальних) результатів.

Результати і висновки теоретичних економічних досліджень викладаються завжди науковою мовою. Мова – це не просто набір букв, символів і слів; це не про засіб опису теорії. Слова, з одного боку, пояснюють сутність певних понять і категорій, а з іншого – вони передають трансцендентне значення їх сенсів. Формування, трансляція і розвиток наукового економіко-теоретичного знання закономірно формує певну мову економічної теорії. Чим багатший мовний базис дослідження, тим більше можливостей для наукового

³¹⁴ Тарасевич В. М. Проблематика істини у світовій економічній науці. Економіка України. 2018. № 10. С. 88–98.

обґрунтування нових знань. Науковий підхід пов'язаний із вимогою рефлексійного контролю над використанням певних слів і термінів. Наукова діяльність при цьому проявляється у розробці різних смислів щодо термінів, які використовуються. Як підсумок, виникають специфічні конструкти мови тих чи інших напрямів економічної теорії.

Існує проблема можливого витіснення теоретико-пізнавальних досліджень герменевтичними конструкціями. Герменевтика в центр уваги ставить питання інтерпретації, розуміння і тлумачення. Такий герменевтичний трикутник формує досить специфічні вимоги до результатів дослідження з погляду кінцевого матеріалу. У результаті змістовне «ядро» різних напрямів економічної теорії ніби опиняється в «стороні», а поширення набуває метод викладення матеріалу. Епістемологія у такий спосіб відособлюється від розуміння (тлумачення). Недаремно постмодерністи часто абсолютизують принцип інтерпретації на шкоду пошуку істини.

Гострою проблемою є суспільна затребуваність/незатребуваність різних напрямів економічної теорії. Хоча, очевидно, що економічна теорія як фундаментальна наука не може бути чисто утилітарною, тобто такою, що визначається лише зовнішніми цілями. Її мета – відкриття нових теоретичних знань, пошук істини (це пов'язано не лише із практичними завданнями).

Влада та економічна теорія майже не виявляють взаємного інтересу. Причини незатребуваності владою наукових розробок економістів-теоретиків мають багато аспектів і різняться залежно від впливовості тої чи іншої наукової школи, її близькості до влади. Очевидно, що сама влада не може розробляти і реалізовувати свою економічну політику без власного розуміння (образу) економіки, в якій їй доводиться діяти. На жаль, такий образ часто формується поза наукою, на несистемній основі, набуваючи символічного характеру. Д. М. Кейнс в останньому абзаці свого знаменитого твору «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей» зазначав: «Ідеї економістів і політичних мислителів мають набагато

більшого значення, ніж прийнято думати (і коли вони мають рацію, і коли помиляються). Насправді лише вони й правлять світом ... Безумці, що стоять при владі, які чують голоси з неба, вилучають свої навіжені ідеї з творів якогось академічного писаки, що писав кілька років тому»³¹⁵. Змагаючись за прихильність влади, економісти часто вибудовують такі практичні пропозиції та рекомендації, які «підходять» цій владі, є адекватними та відповідають її образу дійсності. При цьому дійсна достовірність і науковість такого образу економіки мало кого цікавить.

Представники прикладних економічних наук часто вважають, що коли їм і потрібна економічна теорія (або політична економія), то більш у «сциєнтичному» вигляді. Багато хто вважає, що їх прикладна наука може сама собі розробити власну теорію. На ідеї економічної теорії і політичної економії виникає суспільний запит, коли неможливо отримати глибинні наукові відповіді в межах конкретної предметної галузі. Кожного разу, коли представники прикладних економічних наук намагаються встановити обґрунтований зв'язок між своїми висновками і тим, що ці висновки мають відображати як наукові моделі, роль економічної теорії виходить на перше місце.

Рівні економічної системи визначають рівні теоретичних конструкцій: мікрорівень (мікроекономічна теорія), макрорівень (макроекономічна теорія). У мікроекономічному аналізі досліджуються одиниці мікрорівня, а в макроекономічному аналізі – економіка як єдине структурне утворення. Поділ економічної теорії на мікро- і макроекономіку відбувся фактично після «кейнсіанської» революції 30-х рр. XX ст. Аналітичні моделі теорії мезоекономіки займають проміжне місце між макро- і мікрорівнем^{316, 317}.

³¹⁵ Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег. Избранное. М.: Эксмо. 2008. С. 340.

³¹⁶ Dopfer K., Foster J., Potts J. Micro-meso-macro. Journal of Evolutionary Economics. 2004. Vol. 14. No. 3. P. 263–279.

³¹⁷ Ігнатюк А. І. Галузеві ринки: теорія, практика, напрями регулювання. Київ: ННЦ ІАЕ. 2010. 465 с.

Очевидно, що й надалі будуть співіснувати дві теоретичні системи: макроекономіка, основою якої є агреговані величини, та мікроекономіка, яка досліджує більш локальні ринкові процеси та явища. Суперечності розвитку економіки XXI ст. обумовлюватимуть важливість і необхідність подальшого наукового дискурсу щодо макро- і мікроекономічних проблем майбутнього.

7.2. Макроекономічні теорії XXI ст.

Розвиток макроекономічних теорій на початку XXI ст. визначається посиленням тенденції до їх концептуально-методологічної диференціації, а таке різноманіття робить неможливим пошук однієї узагальненої концепції, яка б відображала увесь широкий спектр сучасних макроекономічних знань. Наслідком цього є розширення діапазону наукових макроекономічних пошуків на основі їх взаємного обміну та концептуально-методологічного просування у міждисциплінарні сфери. При цьому макроекономічна теорія демонструє суперечливість концепцій і характеризується існуванням низки проблем в обґрунтуванні та прогнозуванні довгострокової траєкторії розвитку економіки. У зв'язку з цим зростає увага до проблематики методологічного усвідомлення й системного дослідження різних наукових напрямів в макроекономіці та формування на цій основі нового розуміння агрегованих макроекономічних процесів. Зазначимо тут, що в економічній літературі є пропозиція про використання терміна «економічна теорія агрегованих величин» (aggregate economics) замість «макроекономіка» (Е. Прескотт)³¹⁸.

³¹⁸ Kay J. The Map is Not the Territory: An Essay on the State of Economics. Institute for New Economic Thinking. 2011. URL: <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2012-5-4-13>

Сучасна макроекономічна теорія характеризується розгалуженістю, багатоманітністю і фрагментарністю теоретичних побудов, напрямів і методів дослідження, що ускладнює їх систематизацію. Систематизація глибинних зрушень у методології макроекономіки дає підстави стверджувати, що теоретична макроекономічна наука перебуває на етапі активної трансформації її предметно-пошукового поля. Водночас ті теоретичні досягнення, які стали найбільш яскравим вираженням здобутків макроекономіки останніх десятиліть, ще повинні пройти належну апробацію.

У період глибинних трансформаційних перетворень очевидною стає необхідність зосередитися на фундаментальних джерелах макроекономічних процесів. Такі витoki досліджуються теорією, що формує методологію системного підходу до трактування всіх сфер суспільного життя³¹⁹. Поглиблюються дослідження узагальнених макроекономічних базових моделей з одночасним проникненням теорії у нові сфери дослідження. За цих умов важливе значення має спільна методологічна інтерпретація наукових макроекономічних знань.

Сучасна макроекономіка є нестабільною системою високого еволюційного ступеня розвитку, яку характеризують високий рівень взаємозалежності між усіма внутрішніми елементами, існування упорядкованих та структурованих взаємозв'язків між ними, здатність до самоорганізації, інституційна детермінація взаємодії її суб'єктів, підтримання рівноваги в узгодженні низки інтересів у політичній, соціальній, екологічній, науково-технологічній та інших сферах³²⁰.

Макроекономічна теорія перебуває у складній взаємозалежності з перебігом економічної дійсності та забезпечує концептуально-аналітичне відтворення господарської реальності у системі наукового знання, здійснюючи зворотний

³¹⁹ Геєць В. Політико-економічні засади дослідження сучасного суспільства. Економічна теорія. 2015. № 3. С. 4–12.

³²⁰ Гальчинський А. Політична нооекономіка. Економічна теорія. 2015. № 3. С. 43–55.

вплив на господарську практику та перебіг соціально-економічних трансформацій. Необхідність розв'язання складного завдання такого відтворення в наукових теоріях обумовлює вектори подальшого розвитку макроекономічних досліджень.

Досить потужним поштовхом для розвитку макроекономічної теорії (теорії криз, нестабільності та рецесії) стало концептуально-методологічне осмислення різних аспектів (причини, зміст, наслідки) глобальної кризи 2008–2009 рр.^{321, 322, 323, 324, 325, 326} Хоча загалом ця глобальна фінансово-економічна криза не стала стимулом до появи принципово нових концептуально-методологічних підходів в економічній теорії.

Глибинні дисбаланси, спричинені глобальною кризою 2008–2009 рр., отримали продовження в економіці як розвинених країн, так і країн із ринками, що формуються. Всеохоплюючий характер дестабілізації та подальша рецесія обумовили необхідність пошуків нових теоретичних макроекономічних підходів. Системне відновлення кризових явищ залежить від тривалості дії ризиків макроекономічної незбалансованості. З огляду на динамічні зміни у світовій економіці пріоритетним завданням для наукового співтовариства є переосмислення нових макроекономічних викликів. Дискусії щодо перспектив розвитку у світовому масштабі відбуваються у напрямках теоретичного та практичного обґрунтування створення новітніх механізмів макроекономічного регулювання.

³²¹ Attali J. *La Crise, et apres?* Paris: Fayard. 2008. 224 p.

³²² The Stiglitz Report: reforming the international monetary and financial systems in the wake of the global crisis. J. E. Stiglitz and members of a UN commission of financial experts; with a foreword by Miguel d'Escoto Brockmann. New York: New Press. 2010. 240 p.

³²³ Stiglitz J. E. *Freefall: America, free markets, and the sinking of the world economy*. Pbk. ed. New York: W. W. Norton & Co. 2010. 480 p.

³²⁴ Soros G. *The crash of 2008 and what it means: the new paradigm for financial markets*. Oxford, NY: PublicAffairs. 2009. 288 p.

³²⁵ M. Raich & S. L. Dolan. *Beyond: business & society in transformation*. Basingstoke; New York: Palgrave Macmillan. 2008. 249 p.

³²⁶ Roubini N. and St. Mihm. *Crisis Economics: a crash course in the future of finance*. New York: Penguin Press. 2010. 359 p.

Їх гармонізація на різних рівнях дає змогу проводити структурні трансформації, уникаючи негативних наслідків ризиків порушення макроекономічної стійкості³²⁷.

Макроекономіка зараз, після глобальної фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр., перебуває на черговому етапі нагромадження новітніх ідей для переходу до наступного етапу свого розвитку. За таких умов трансформації зникає значна кількість суперечностей попередніх періодів й при цьому усувається чимало розбіжностей між різними напрямками мікроекономічної думки. Нові напрями, зберігаючи зв'язок із ідеями, що були раніше сформульовані, значною мірою спрямовуються до синтезу підходів у межах основних ідей мікроекономічної науки.

Американські вчені К. Фримен і Ф. Лука визначили становище у галузі дослідження проблем соціально-економічного розвитку напередодні глобальної фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. як «зруйнований консенсус». Дослідники зауважують, що хоча проблема тривалих флуктуацій і є об'єктом уваги багатьох економістів, стає очевидним, що консенсусу щодо значення довгострокових змін наразі немає. Головну причину цього вчені вбачають у таких явищах, як розвиток економетричних досліджень та домінування синтезу магістрального напрямку в усуненні головних альтернатив неокласичної економічної теорії. За таких обставин, на думку К. Фримена та Ф. Луки, будь-які судження щодо «довгих» циклічних моделей інтенсивних структурних змін видавалися теоретично необґрунтованими та практично позбавленими сенсу³²⁸.

Загалом досягнення цілей стабілізації можливе лише у разі своєчасного реагування на прояви ускладнення макроекономічних ситуацій за допомогою створення інституційних

³²⁷ Nwabueze U., Mileski J. Achieving competitive advantage through effective communication in a global environment. *Journal of international studies*. 2018. Vol. 11. № 1. P. 50–66.

³²⁸ Фримен К., Лука Ф. Як час спливає: від епохи промислових революцій до інформаційної революції. Київ: Києво-Могилянська академія. 2008. 510 с.

механізмів, що відповідають новим правилам економічної поведінки. Е. Ло – один із засновників теорії адаптивних ринків, зазначає, що «економічна діяльність є лише одним аспектом людської поведінки, а людська поведінка – це продукт біологічної еволюції в різних середовищах. Основними елементами еволюції є конкуренція, мутація, інновація та особливо природний відбір». До того ж «академічні кола, промисловість та державна політика переймали раціональну економічну поведінку так довго, що ми встигли забути про інші особливості людської поведінки, які не вписуються в елегантну математичну структуру»³²⁹. Н. Фергюсон також обґрунтовує тезу про те, що суттєвою причиною нестабільності в економіці є людська поведінка³³⁰.

Макроекономіка розвивається за домінування використання математичних методів дослідження. При цьому за методологічно-доказовими інструментами саме макроекономічна теорія знаходиться найближче до природничих наук. Однак відбулася абсолютизація математичних методів дослідження й нехтування значною мірою іншими методологічними методами. У такий спосіб макроекономіка поступово трансформувалася в одну зі складових математики (при цьому не йдеться про економетрику як сукупність методів, що підтверджують висновки економічної теорії). А. Гальчинський вказує на втілення вальрасівських підходів переважання математичного апарату над логічними узагальненнями³³¹.

Актуальними є вдосконалення способів впливу на різновекторну системну трансформацію економіки, пошук підходів до ідентифікації суспільних інтересів та їх оптимального поєднання. Надзвичайно гостро макроекономічні суперечності розвитку виявляються під час глобальних фінансово-економічних криз. Криза 2008–2009 рр. пов'язана з глобальними викликами необмеженого економічного зростання,

³²⁹ Ло Е. Адаптивні ринки. Фінансова еволюція на швидкості думки. Київ: Форс Україна. 2018. С. 18–19.

³³⁰ Фергюсон Н. Еволюція грошей. Фінансова історія світу. Київ: Наш формат. 2017. С. 331.

³³¹ Гальчинський А. Політична нооекономіка. Економічна теорія. 2015. № 3. С. 43–55.

постійним приростом споживання за надмірного використання вичерпних ресурсів^{332, 333}. Причиною структурних криз стає зміна технологічного способу виробництва, що виявила трансформаційні властивості глобальної кризи. Загострилися суперечності, спричинені появою нових технологічних устроїв і започаткуванням постіндустріальних відносин. Структурні та трансформаційні зміни у глобальній економіці є різними за своєю природою. При цьому структурна криза виявляється як суперечність, що зумовлена порушенням закону пропорційного розвитку, а трансформаційна – як суперечність між новим змістом і старими формами, в яких технологічний устрій існував до цього³³⁴.

Т. Сарджент показав, як структурна економетрика може застосовуватися для аналізу постійних змін в економічній політиці. К. Сімс з Прінстонського університету розробив методику, що дозволяє аналізувати вплив тимчасових змін в економічній політиці на економіку. Метод Сімса, заснований на векторній авторегресії, дає можливість простежити залежність між зміною процентних ставок центральних банків і рівнем інфляції. Методи, розроблені дослідниками щодо подолання цих труднощів, доповнюють один одного. Вони стали типовими інструментами у дослідженнях і використовуються для обґрунтування процесів ухвалення рішень на макроекономічному рівні. Завдяки надбанню Т. Сарджента та К. Сімса дослідники змогли виокремити, яку саме роль відіграють очікування.

Важливим є аналіз випадків застосування раціональних очікувань в емпіричних дослідженнях, а саме демонстрація, як раціональні очікування могли втілитися в аналізі макроекономічних подій, щоб дослідники мали змогу визначати

³³² Mishkin F.S. Over the Cliff: From the Subprime to the Global Financial Crisis. *Journal of Economic Perspectives*. 2011. Vol. 25. № 1. P. 68–79.

³³³ Mankiw G. Spreading the Wealth Around: Reflections Inspired by Joe the Plumber. *Eastern Economic Journal*. 2010. Vol. 36. P. 285–298.

³³⁴ Matemilola B., Bany-Ariffin A., Azman-Saini W. Financial Leverage and Shareholder's Required Returns: Evidence from South Africa Corporate Sector. *Transition Studies Review*. 2012. Vol. 18. Is. 3. P. 601–612.

та перевіряти теорії щодо формування політики, використовуючи статистичні методи та показуючи потенційні наслідки цього. Методи визначення та структурної оцінки макроекономічних моделей з мікроекономічними засадами визначили нові напрями, які дають змогу дослідникам виявляти параметри базової моделі та перевіряти гіпотези.

До появи праць К. Сімса домінуючим емпіричним підходом у макроекономіці був розрахунок великої кількості рівнянь, побудованих навколо кейнсіанської моделі. К. Сімс і Т. Сарджент розробили та обґрунтували нову методологію використання векторних моделей, що дають змогу проводити імпульсний аналіз у макроекономіці. Це стало основою формування нової емпіричної макроекономіки.

Необхідною ланкою макроекономічної теорії залишається дослідження ефективного ринку. Теорія ефективного ринку Ю. Фама ґрунтується на твердженні, що вся нова інформація щодо вартості певного фінансового активу завжди враховується в його ціні. Ринок є ефективним, якщо наявна інформація повністю відображається у ціні фінансових активів. Досягти максимізації дохідності портфеля інвестицій, на думку Ю. Фама, можна лише на основі підвищення ризику³³⁵. Конкретизуючи сутність ефективного ринку, вчений зазначає, що на ньому повинна бути велика кількість суб'єктів, які хочуть продавати і купувати цінні папери, рівний доступ всіх трейдерів до інформації та їхня готовність конкурувати.

Згідно з теорією ефективності ринку вся інформація швидко втілюється в ціни активів. Тому, на думку Ю. Фама, ціни на фінансові активи неможливо передбачити (насамперед у короткостроковому періоді). Водночас його опонент Р. Шиллер стверджував, що можна передбачити динаміку цін активів і це підтверджується попередженнями про досягнення апогею у збільшенні «бульбашок» у 2000 р. і у 2007 р. Значні відхилення таких коефіцієнтів, як відношення ціни до прибутку або відношення дивідендів до ціни від їх історичних

³³⁵ Fama E., French K. Common Risk Factors in the Returns on Stocks and Bonds. *Journal of Financial Economics*. 1993. № 33. P. 3–56.

середніх значень Р. Шиллер пояснює особливостями поведінки людей як індивідуумів, так і у великих групах під впливом «ефекту натовпу».

На противагу дискусіям між прихильниками і противниками теорії ефективних ринків щодо дослідження прогнозованої дохідності Р. Шиллер зосередив увагу на дослідженні меж коливань цін активів, що дозволило йому аргументувати несумісність таких коливань з поведінкою повністю раціональних учасників ринку. Вчений критично оцінив існуюче уявлення про те, що нова інформація про майбутні дивіденди є найважливішим із чинників коливання ціни акцій. Дослідник зробив спробу встановити зв'язок між надто сильним рухом цін акцій і послідовними змінами у дивідендах. Р. Шиллер поставив під сумнів положення теорії ефективного ринку, заперечивши абсолютну точність гіпотези ефективності й довівши при цьому, що ціни на акції рухаються занадто волатильно, щоб адекватно відображати реальні процеси³³⁶.

Поведінка фінансових ринків на практиці перебуває за межами вдосконалення будь-якої гіпотези або теорії, які базуються на принципі раціонального передбачення майбутнього³³⁷. Дослідивши взаємозв'язок між рухом цін акцій на тривалих часових рядах індексів S&P і DowJones і послідовними змінами дивідендів за ними, Р. Шиллер виявив, що на противагу передбаченням простої моделі приведеної вартості дисперсія цін акцій є значно більшою, ніж дисперсія приведеної вартості майбутніх дивідендів.

У 2010 р. Нобелівську премію з економіки «за фундаментальний внесок у розвиток теорії пошуку й узгодження» отримали американські вчені П. Даймонд з Масачусетського технологічного інституту, Д. Мортенсен з Північно-західного університету та К. Пісарідес з Лондонської школи економіки і політичних наук. Вагомою складовою запропонованою

³³⁶ Shiller R. The Subprime Solution: How Today's Global Financial Crisis Happened, and What to Do about It. PrincetonUniversityPress, 2008. 208 p.

³³⁷ Reinhart V. A Year of Living dangerously: The Management of the Financial Crisis in 2008. Journal of Economic Perspectives. 2011. Vol. 25, № 1. P. 71–90.

вченими «теорії пошуку» став аналіз ринку праці, функціонування якого супроводжується витратами, з якими зіштовхуються у момент пошуку один одного потенційні працівники та працедавці. Оригінальний підхід науковців у дослідженні рівноважної динаміки безробіття з позиції змінних потоку за визначений період часу уможливив проведення позитивного та нормативного аналізу як ринку праці, так і суспільного добробуту загалом із урахуванням конкретних заходів та інструментів економічної політики.

Обґрунтована П. Даймондом, Д. Мортенсенем та К. Піссарідесом «теорія пошуку» сприяє глибшому розумінню того, як економічна політика держави впливає на обсяги безробіття, наявність вакансій і рівень заробітної плати. Теоретичні здобутки вчених слугують альтернативою класичній моделі, яка тривалий час домінувала в економічній науці. Однак у реальній системі економічних відносин як вакансії, так і працівники відрізняються один від одного. Тому працівники у пошуках роботи здебільшого не погоджуються на першу пропозицію³³⁸.

Інституційна макроекономіка оперує такими макроекономічними показниками, як рівні доходів, випуску, зайнятості, цін. Розподіл доходів та добробут впливають на макроекономічні результати. Макроекономічна політика держави спрямована передусім на стабілізацію очікувань у секторі приватних корпорацій, а не на повну зайнятість і стабільність цін. Державі необхідно замінити корпоративну систему на ринкову економіку з ефективною конкурентною політикою. Важливою є проблема врахування історичної специфіки та часових особливостей розвитку. Огляд еволюції інституціональної теорії свідчить, що питання її єдності, або гетерогенної множини внутрішніх течій, класифікації залишається дискусійним.

Серед об'єктів дискусій в макроекономічній теорії на початку XXI ст. важливе місце займають питання співвідношення та переваги традиційної неокласичної теорії, сучасного

³³⁸ Довбенко М. Криза економіки – не криза науки. Київ: Академія. 2009. 304 с.

математичного моделювання, вербального моделювання і експериментального методу дослідження. Домінують висновки про те, що вербальні дослідження майже повністю витіснені з макроекономіки та майже не публікуються у провідних економічних журналах. При цьому математична економіка дає досить чіткі та однозначні відповіді на макроекономічні питання, однак недоліками математизації є спрощення реальності, перебільшена увага математичній складовій, а не змістовій, недосконалість власне математичних моделей. Натомість майже не залишилося розділу математики, який би не використовувався в економіці³³⁹.

За умов глобальної макроекономічної нестабільності головна увага науковців зосереджена на проблемах різних видів та проявів нестабільності. Існують різні погляди щодо впливу макроекономічних досліджень на макроекономічну політику:

а) затребуваність макроекономічної теорії у макроекономічній політиці, свідченням чого є зростання незалежності центрального банку, таргетування інфляції, зростання податків на споживання і працю, а не на капітал;

б) слабкий вплив на практичний аналіз монетарної та фіскальної політики. При цьому йдеться про те, що сучасна макроекономіка не змогла запропонувати антикризовій політиці чіткий набір теоретичного інструментарію запобігання кризам. Водночас причини розгортання глобальної фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. пояснюють наслідками практичної реалізації рекомендацій монетаризму, теорії пропозиції та нової класичної теорії³⁴⁰.

Предметом дискусій є також питання про пріоритети і механізми застосування двох найважливіших інструментів макроекономічного регулювання – бюджетно-податкового і грошово-кредитного. При цьому визнається домінантність

³³⁹ Базилевич В. Економічна наука та освіта в епоху системних трансформацій: нові виклики і запити до фундаментальної теорії. Економіка України. 2016. № 8. С. 78–92.

³⁴⁰ Ohanian Lee E. The Economic Crisis from a Neoclassical Perspective. Journal of Economic Perspectives. 2010. Vol. 24. № 4. P. 45–63.

останнього і головна роль центрального банку, обговорюється питання ефективності політики жорстких правил і норм. Економісти неокласичного спрямування відстоюють концепцію низки правил. Так, у грошово-кредитній політиці йдеться про правило таргетування інфляції центральним банком, у бюджетно-податковій політиці – збалансування доходів і видатків з урахуванням циклічних факторів, обмеження бюджетного дефіциту, розмірів державного боргу^{341, 342, 343, 344, 345}.

Широко обговорюється також й питання про включення фінансових ринків у макроекономічні моделі, використання у макроекономічному моделюванні інструментарію інституційної теорії та економічної психології. Одним з ключових напрямів сучасних досліджень є дилема «риниок–держава», яка постійно відтворюється. Подолання кризового стану економічної теорії науковці пов'язують з конструктивним синтезом теоретичних досліджень з численних та різноманітних напрямів³⁴⁶.

Сучасні дослідники наголошують на новому синтезі як зближенні тенденцій у розвитку неокласичної та нової кейнсіанської теорій. Представники неокласичної орієнтації звернулися до традиційних макроекономічних проблем (аналізу циклів, безробіття, інфляції), а кейнсіанці активніше досліджують сферу, яка традиційно формувала предметне поле неокласичних досліджень (поведінка цін і заробітної плати). Цей консенсус свідчить про вихід макроекономічної теорії на нову траєкторію розвитку.

³⁴¹ Danylyshyn B., Bohdan I. Developing a system of anti-crisis measures for Ukraine's economy in the spread of the coronavirus pandemic. Banks and Bank Systems. 2020. Vol. 15. Is. 2. P. 1–15.

³⁴² Дзюблюк О. Монетарна політика як ключовий важіль реалізації антикризових заходів в економіці. Банківська справа. 2017. № 2. С. 3–26.

³⁴³ Козюк В. В. Незалежність центробанків та інфляція: фрагментаризація суспільства vs верховенство права. Фінанси України. 2019. № 3. С. 7–21.

³⁴⁴ Данилишин Б. М. Перспективи удосконалення монетарної політики України. Фінанси України. 2020. № 2. С. 7–24.

³⁴⁵ Уманців Ю., Урбанович В. Макроекономічний вимір фіскальної політики в умовах розгортання глобальної кризи. Геополітика України: історія і сучасність. 2020. Вип. 1. С. 119–131.

³⁴⁶ Рендал Р. Сучасна теорія грошей. Київ: Наш формат. 2017. 480 с.

Частина економістів заперечує можливість такого консенсусу у макроекономіці, оскільки він може бути рівнозначним дослідницькій стагнації. Натомість інша частина визнає його, але ознаки конвергенції поки не спостерігаються. Йдеться про доцільність розгляду взаємних впливів не лише неокласики та кейнсіанства, а також ортодоксального мейнстріму і сучасної гетеродоксії. При цьому увага звертається на недосконалість раціональної поведінки при ухваленні господарських рішень і важливості врахування ірраціональних засад економічної діяльності.

Водночас американський економіст Дж. Рікардз піддає критиці як монетаризм, так і кейнсіанство. Дослідник зазначає, що «підґрунтям монетаризму були нестійкі відносини швидкості та кількості грошей в обігу, що робить його неефективним як інструмент політики. Кейнсіанство було неправильно застосоване через міфічний мультиплікатор, що мав дати прибуток, а насправді зруйнував його»³⁴⁷.

Показовим є дослідження американських вчених Д. Аджемоглу та Дж. Робінсона, які досить детально проаналізували макроекономічний вплив структурної специфіки політичних та економічних інститутів на темпи розвитку націй. Автори проводять розмежування між бідними та багатими країнами на основі класифікації соціальних інститутів за принципом їх інклюзивності чи екстрактивності. Так, екстрактивні політичні та економічні інститути суспільства характеризуються відсутністю приватної власності та ефективних механізмів її використання, відсутністю правового регулювання соціальних відносин (недостатньою дієвістю принципів верховенства права). Натомість інклюзивні соціальні інститути передбачають широке дотримання прав людини, громадські свободи та захист прав власності.

Політичні відносини, що підтримують існування екстрактивних економічних інститутів, спричиняють економічну відсталість країн. Адже такі інститути не створюють стимулів

³⁴⁷ Рікардз Дж. Валютні війни. Витоки наступної світової кризи. Київ: Наш формат. 2018. С. 232.

до інновативної економічної діяльності у суспільстві у зв'язку з низьким рівнем довіри громадян до держави. Специфіка такого типу економічних відносин орієнтована на постійний перерозподіл благ на користь правлячої політичної еліти. Трансформація екстрактивних економічних інститутів у інклюзивні, з погляду Д. Аджемоглу та Д. Робінсона, якраз і є ключовим моментом для формування ефективного економічного розвитку суспільства³⁴⁸.

Е. Райнерт наголошує на необхідності регулювання економічних процесів всередині країни. Зокрема, норвезький економіст говорить про догматичність ідеї глобальної вільної торгівлі, що, не зважаючи на її деструктивні наслідки, продовжує домінувати у сучасному світі як частина провідної економічної теорії³⁴⁹. Важливим у цьому контексті є і зауваження Дж. Стігліца щодо того, якщо глобалізація буде і надалі здійснюватися у такий спосіб, як вона здійснювалася досі, то вона не тільки не зможе сприяти розвитку, але буде і далі породжувати бідність та нестабільність³⁵⁰. Адже досить показовим є той вектор концепції неолібералізму, у межах якого світ розглядається крізь призму ринку, його глобального домінування над усіма структурами національного життя³⁵¹.

Отже, розвиток макроекономічної теорії перебуває у безпосередній взаємозалежності з динамікою об'єктивної економічної реальності. З одного боку, макроекономічна теорія є проявом економічних реалій у системі наукового знання, а з іншого – вона сама корегує діяльність макроекономічних суб'єктів.

³⁴⁸ Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають? Походження влади, багатства та бідності. Київ: Наш формат. 2019. 440 с.

³⁴⁹ Райнерт Е. Як багаті країни забагатіли...і чому бідні країни лишаються бідними. Київ: Темпора. 2015. 444 с.

³⁵⁰ Стігліц Д. Ціна нерівності. Київ: Темпора. 2017. 584 с.

³⁵¹ Фрідман Д. Механізм свободи. Анархія вільного ринку. Київ: Наш формат. 2019. 328 с.

7.3 Передумови та перспективи розвитку мікроекономічних теорій у ХХІ ст.

Мікроекономіка характеризується досить високою методолого-інструментальною цінністю з погляду використання прикладними економічними науками. Мікроекономічна теорія є досить ємною, в ній переважають дійсно складні концептуально-методологічні конструкти. Весь попередній розвиток економічної теорії засвідчив, що саме методологія індивідуалізму, яка пов'язана з індивідуальними оцінками і уявленнями економічних суб'єктів, підкреслює важливу наукову значущість мікроекономічної теорії. Теорії мікроекономіки формуються на основі припущень про структурованість та множинність («*pluriversum*») економічних процесів та явищ.

Мікроекономічна наука активно й успішно розвивається на базі багатоманітних емпіричних досліджень, моделювання ринково-конкурентних процесів і поступового теоретичного узагальнення та систематизації емпіричних напрацювань. Така форма обґрунтування і викладення результатів наукових досліджень виявилася досить ефективною. Мікроекономіка робить наголос на суб'єктивному виборі, ринкових діях індивідів в умовах обмежених ресурсів і альтернативних можливостей їх використання. Основним методом мікроекономічної теорії є моделювання. Такі формальні конструкції, як моделі значущі для аналізу прикладних ситуацій у мікроекономічній сфері. На основі моделювання найбільш істотних рис, навіть якщо не враховано менш важливі факти, легше зрозуміти важливі функціонально-детерміновані мікроекономічні зв'язки. Використання формальних моделей робить виклад результатів дослідження більш точним. Проте евристичний потенціал мікроекономічної формалізації (навіть найскладніших моделей) знижується внаслідок того, що

значна частина теоретичних припущень такої формалізації є надто абстрактними.

Мабуть найціннішим у розвиток мікроекономічної торії був внесок представників австрійської економічної школи, які одними з перших встановили зв'язок між попитом і ціною, запасом і кількістю³⁵². Зокрема, було запропоновано вимірювати суб'єктивну корисність за допомогою не абсолютної (кардиналістська теорія), а відносної шкали, що показує перевагу споживача чи ранг товару, що споживається (ординалістська теорія).

Традиційна мікроекономічна модель ринку побудована на таких теоретичних передумовах: намагання споживачів максимізувати корисність відповідно до своїх бюджетних обмежень; досконала інформація, що знаходиться в розпорядженні економічних агентів щодо технологій і ринку; прагнення виробників до максимізації прибутку; раціональна економічна поведінка виробників і споживачів; відсутність трансакційних витрат – обмін товарів відбувається вільно й без затримок; конкурентність товарних ринків. Очевидно, що з погляду об'єктивних економічних реалій ці передумови здебільшого є абстракціями. У традиційній мікроекономічній теорії ефективність обміну визначається максимізацією корисності індивіда, можливістю укладення взаємовигідних контрактів і рівним доступом до інформації, яка міститься у ринкових цінах товарів. При цьому ефективність ринку забезпечується завдяки контрактам, які дозволяють обом сторонам максимізувати свою корисність (вигоду) у процесі обміну, що знаходить відображення у ринковій ціні, яка влаштовує і продавця, і покупця.

³⁵² Берри Н. П. Австрийская экономическая школа: расхождения с ортодоксией // Панорама экономической мысли конца XX столетия. Т.1. СПб.: Экономическая школа, 2002. С. 81–105.

Сучасне мікроекономічне розуміння процесів та явищ в економіці стає вже іншим. Мікроекономічна теорія дедалі більше уваги приділяє феномену посилення невизначеності в діяльності усіх економічних суб'єктів в умовах неоднозначності і недостатньої раціональності (навіть ірраціональності) «правил гри» і норм поведінки на ринку. Дж. Стігліц, загалом критично ставлячись до результатів розвитку економічної науки наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. та домінування у ній неокласичного підходу, все ж вважає, що економічні теорії, створені за останню чверть століття, значною мірою допомогли пояснити те, що відбувається, з'ясувати, чому ринки часто є незбалансованими, а також те, як саме можна досягти вищого рівня ефективності функціонування ринків³⁵³.

Економічна теорія ХХ ст. базувалася на передумові повної раціональності поведінки економічних суб'єктів, закладеної ще маржиналістами. І хоча перший удар цей базовий постулат отримав ще всередині неокласичної школи внаслідок введення до моделі буття поняття ризику (повна раціональність за умови ризику невідповідності передумов прийняття відповідного рішення стає неможливою), він не став критичним. Аксиома раціональності втрималася у фундаментальному базисі неокласики завдяки інструментарію ймовірнісного розподілу, що дозволяв вирішити економічну задачу з параметром ризику засобами математичної статистики.

На відміну від поняття «ризик» посткейнсіанське поняття «невизначеність» вже більшою мірою «підмивало» засади економічної раціональності, оскільки означало сутнісну непізнаваність факторів, принципове незнання майбутніх подій та пов'язаних з ними станів економічної системи³⁵⁴.

³⁵³ Стігліц Д. Ціна нерівності. Київ: Темпора. 2017. 584 с.

³⁵⁴ Светлова Е., ван Элст Х. Феномен неполного знания будущего в экономической теории Вопросы экономики. 2013. № 8. С. 87.

Водночас і воно виявилось неспроможним зруйнувати аксіому раціональності, тільки послабивши її до передумови обмеженості. Детермінована в традиціях Г. Саймона обмежена раціональність означає інформаційну поведінкову передумову моделювання індивідуальних рішень, згідно з якою людина прагне до максимального задоволення потреб з урахуванням своєї зовнішньої і внутрішньої інтелектуальної обмеженості³⁵⁵. В основі першої лежить брак інформації, в основі другої – обмежені когнітивні здібності людини як суб'єкта мікроекономіки.

Послаблення аксіоми раціональності замість її руйнації обумовило пошук шляхів пристосування неідеальної дійсності до рамок, заснованої на аксіомі раціональності, методології мейнстриму, які умовно можна класифікувати за двома взаємопов'язаними напрямками: евристичного пристосування суб'єктів прийняття економічних рішень до умов обмеженої раціональності та інституціоналізації середовища прийняття таких рішень. Таким чином, приймаючи множину споживчих чи управлінських рішень в ході економічної діяльності суб'єкти прийняття економічних рішень навчаються, покроково долаючи обмеження на власну раціональність. Цитуючи Дж. Конліска, О. Ватаманюк пише, що в процесі такого навчання вони «опановують вміння ухвалювати оптимальні рішення і зрештою поведуться як необмежено раціональні індивіди»³⁵⁶.

Інституціоналізація як спосіб впоратися з обмеженою раціональністю діє дещо інакше. На противагу пасивному пристосуванню до зовнішнього середовища вона передбачає

³⁵⁵ Тутов Л. А., Шаститко А. Е. Ограниченная рациональность: проблемы системности определения в междисциплинарном контексте. *Общественные науки и современность*. 2005. № 2. С. 118.

³⁵⁶ Ватаманюк О. З. Раціональність поведінки людини в економічній науці: класичний та неокласичний підходи. *Економічна теорія та право*. 2018. № 2. С. 11–25.

його активну зміну запровадженням додаткових інститутів, регламентів, що звужують коло ймовірних альтернатив розвитку подій, знижуючи у такий спосіб зовнішні когнітивні обмеження.

Як бачимо, в обох випадках йдеться про насичення інформаційного простору як передумову формування кращих когнітивних здібностей економічних агентів та, відповідно, наближення концепту обмеженої раціональності до концепту повної раціональності. Втім такий підхід не враховує феноменів інформаційного шуму та інформаційної асиметрії, які значною мірою актуалізувалися по мірі становлення інформаційної економіки на початку ХХІ ст. Свідоме продукування інформаційного шуму й інформаційної асиметрії, як і евристика та упередження, заповнюють інформаційний простір, проте наслідки їх дії є протилежними. Якщо останні викристалізують дієві патерни і правильні моделі очікувань, то інформаційна асиметрія й інформаційний шум тільки ускладнюють їх пошук, сприяючи зростанню питомої ваги неправильних оцінок та ірраціональних дій. А ось інституціоналізація може діяти на інформаційну асиметрію різнонаправлено. З одного боку, скорочуючи множину поведінкових альтернатив, вона знижує невизначеність, підвищує дієвість економічних моделей і раціональність прийнятих рішень. З іншого – вона може укорінювати практики інформаційної асиметрії, надмірного сигналізування й посилення інформаційного шуму. Навіть створення надмірної кількості правил матиме своїм результатом суттєве зниження їх дієвості, а з ним – відповідне посилення невизначеності.

В умовах прискореного зростання інформаційного шуму й інформаційної асиметрії усталені практики нейтралізації обмеженої раціональності в цілях інтерпретації економічної дійсності на основі економічних моделей мейнстриму втрачають свою актуальність, а з ними актуальність втрачає й сама парадигма мейнстриму, що дедалі гірше пояснює

сучасну економічну дійсність. Водночас слід усвідомлювати, що адекватних замінників методології мейнстріму сьогодні ще немає. Жодне з альтернативних вчень наразі не здатне сформувати цілісну картину економічної дійсності, навіть з урахуванням описаних вище провалів. Тому у найближчій перспективі слід очікувати не стільки революційної зміни парадигми, скільки чергового пристосування попередньої до реалій інформаційної економіки.

У цьому контексті цікавою є наукова дискусія Нобелівських лауреатів Дж. Стігліца і Дж. Стіглера щодо впливу інформаційної асиметрії на ринкову рівновагу. Дж. Стігліц є радикальним у своїх оцінках руйнівного впливу інформаційної асиметрії на ринкову рівновагу. Він стверджує, що присутність на ринку навіть мінімальної інформаційної асиметрії робить ринкову рівновагу недосяжною³⁵⁷. Оскільки інформаційна асиметрія є повсюдною, а ринкова рівновага – одним з базових постулатів неокласичної економічної теорії, то з цього можна зробити далекоглядний висновок про неспроможність останньої пояснити економічну дійсність.

Дж. Стіглер менш жорсткий у своїх оцінках. Він вказує на те, що ринкова рівновага не зникає під дією інформаційної асиметрії, але деформується, перетворюючись з точкової в множинну, що характеризується певним додатнім рівнем дисперсії цін та характерних їм обсягів реалізації. При цьому межі виміру цієї дисперсії – по суті коридор, що вміщує в собі усі допустимі варіанти рівноваги, визначаються витратами пошуку як специфічним видом трансакційних витрат, пов'язаним з подоланням інформаційної асиметрії³⁵⁸.

³⁵⁷ Стиглиц Дж. Информация и смена парадигмы в экономической науке. Нобелевская лекция. Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков. 2005. С. 586–600.

³⁵⁸ Стиглер Дж. Экономическая теория информации. Вехи экономической мысли: в 6 т. СПб.: Экономическая школа. Т.2 Теория фирмы. 1999. С. 507–529.

Отже, замість висновку щодо повної неспроможності неокласичної моделі економіки маємо її коригування на величину трансакційних витрат. Така думка з певними поправками підтримується багатьма сучасними економістами, зокрема С. Гросман, П. Мілгром, О. Харт, Б. Хольмстром та ін. Водночас О. Вільямсон застерігає від надмірного спрощення, вказуючи на феномен опортунізму, який забезпечує свідоме й критичне розширення коридору ринкових рівноваг³⁵⁹. Останній сьогодні набуває дедалі більшого поширення через здешевлення витрат компаній на продукування опортунізму в інформаційному суспільстві, що дедалі частіше реалізується засобами маніпулювання інформацією.

Маніпулювання інформацією:

- щодо якості товару здатне змінити структуру споживання (див. модель лимонів Дж. Акерлофа, яка ілюструє механізм зміни обмінних пропорцій в економіці, деформацію міжгалузевої та внутріринкової конкуренції внаслідок маніпуляції інформацією щодо якості товарів, які не належать до групи розшукуваних³⁶⁰);
- щодо очікуваних стратегій конкурентної взаємодії – структуру пропозиції (див. застосування моделі Р. Селтена до аналізу хижацького ціноутворення як засобу протидії потенційній конкуренції³⁶¹);
- щодо очікуваної доходності капіталу – структуру власності окремих корпорацій, а зрештою – і пропорції розподілу ринкової влади в суспільстві (див. динаміку зміни

³⁵⁹ Уильямсон О. И. Экономические институты капитализма. СПб.: Лениздат; SEV Press. 1996. С. 42.

³⁶⁰ Akerlof G. A. The Market for 'Lemons': Qualitative Uncertainty and the Market Mechanism The Quarterly Journal of Economics. 1970. Vol. 84. No. 3. P. 488–500.

³⁶¹ Selten R. The chain-store paradox. Theory and Decision. 1978. Vol. 9. P. 127–159.

фондових індексів загалом та капіталізації окремих корпорацій як реакція на інформаційні кампанії, наприклад публічна кампанію К. Ікана проти Yahoo! Inc.³⁶², чи необережні висловлювання Е. Маска^{363, 364});

- щодо очікуваних регуляторних змін – інституційне середовище відповідної економічної системи.

Деформація будь-якого із наведених вище елементів матиме своїм наслідком прискорене розширення коридору рівноваг. Візьмемо, наприклад, маніпулювання інформацією щодо якості. В попередніх працях нами змодельовано вплив переконуючої реклами на суспільний добробут, що реалізується через приріст споживчих оцінок корисності блага ($TU \rightarrow TU^a$ на рис. 7.1)³⁶⁵. Звідси випливає приріст споживчого попиту ($D \rightarrow D^a$) та обумовлений ним приріст резервної, а з нею й рівноважної ціни товару від P до P_a . Оскільки міра впливу переконуючої реклами на різних споживачів є різною, як і міра їх покриття рекламою, то на практиці це означає формування коридору рівноважних цін $P_a P$ на додачу до того, що визначається величиною витрат пошуку ($P'P''$), а зрештою – в діапазоні від P' до P_a'' .

³⁶² Text of Icahn's Letter to Yahoo Board. New York Times. May 16, 2008. URL: <https://www.nytimes.com/2008/05/16/business/16icahnletter.html>

³⁶³ Скрипин В. SEC обвинила Илона Маска в мошенничестве и потребовала запретить ему руководить публичными компаниями. Акции Tesla упали более чем на 10%. ITC.UA 28.09.2018. URL: <https://itc.ua/news/sec-obvinila-ilona-mask-a-v-moshennichestve-i-potrebovala-zapretit-emu-rukovodit-publichnyimi-kompaniyami-aktsii-tesla-upali-bolee-chem-na-10/>

³⁶⁴ Маск обвалил акции Tesla, назвав их слишком дорогими. Корреспондент. 02.05.2020. URL: <https://korrespondent.net/business/companies/4224046-mask-obvalyl-aktsyy-Tesla-nazvav-ykh-slyshkom-dorohymy>

³⁶⁵ Герасименко А. Г. Ринкова влада: джерела, масштаби, наслідки. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т. 2014. С. 192.

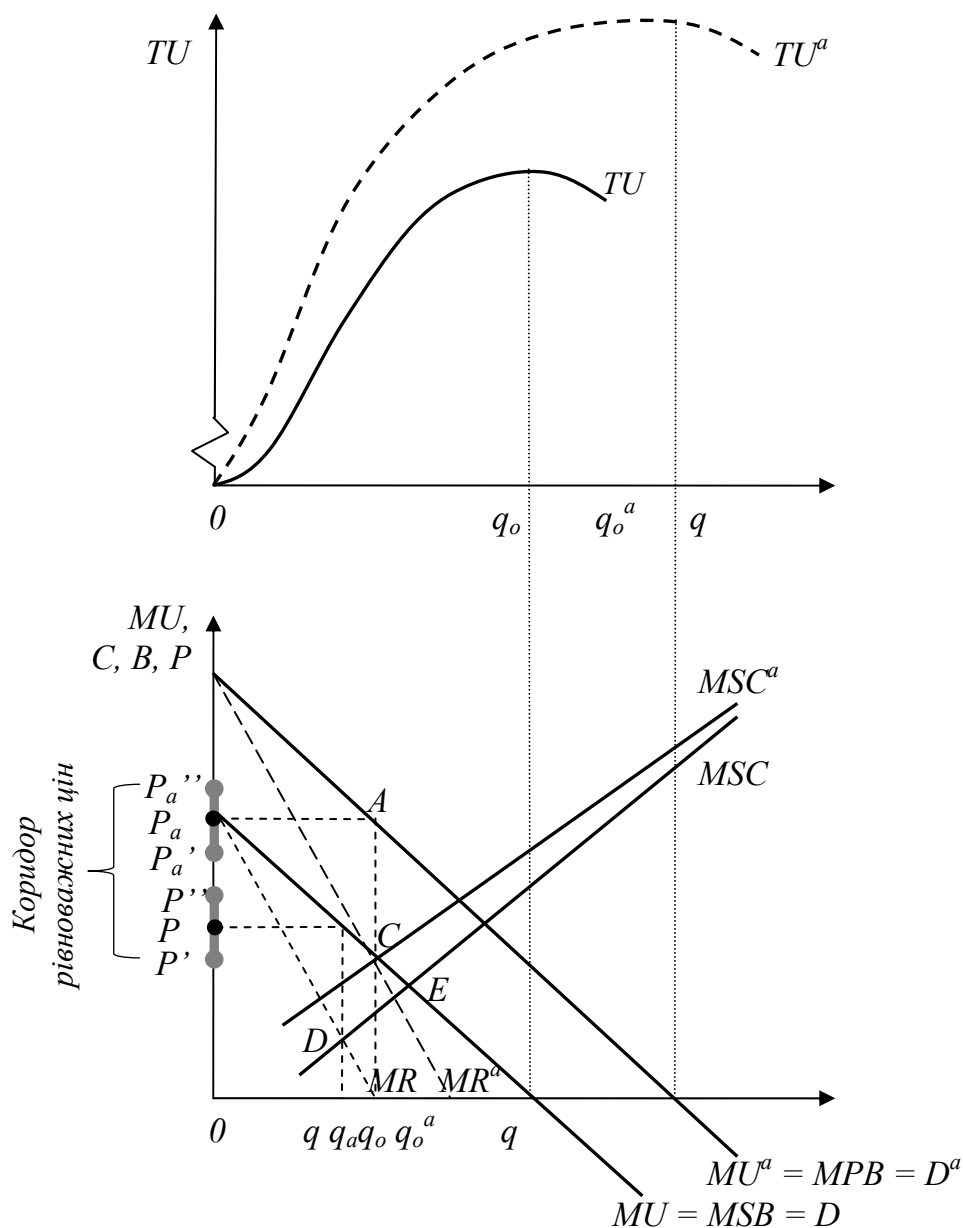

Рис. 7.1. Формування коридору рівноважних цін під впливом інформаційних маніпуляцій щодо якості товару

Джерело: складено авторами

З рис. 7.1, незважаючи на умовність його масштабу, видно, що обумовлене опортунізмом розширення допустимого діапазону ринкових рівноваг є досить значним. Воно не може бути прирівняним до статистичної похибки з метою пристосування дійсності до неокласичних моделей точкової

рівноваги. Воно не може бути динамічно зведеним до точкової рівноваги, оскільки характеризується не затухаючою, а зростаючою амплітудою цінових коливань, в основі якої лежить не стільки навчання споживачів, скільки заснована на опортунізмі мультиплікація інформаційної асиметрії продавцями. Транспонуючи на описувану ситуацію Олсонівську концепцію ефективності малих груп, можемо прогнозувати переважання темпів приросту коридору рівноважних цін, що відповідає інтересам продавців як суб'єктів генерування інформаційної асиметрії, порівняно з темпами його скорочення в інтересах споживачів як його об'єктів.

Наведений вище приклад не претендує на вичерпність пояснення усієї множини механізмів деформуючого впливу інформаційної асиметрії та опортунізму на ринкову рівновагу, а з нею і на основи неокласичної мікроекономіки. Втім, на наш погляд, він є вдалою ілюстрацією провалу концепту обмеженої раціональності як аксіоми сучасної економічної теорії, на допомогу якій сьогодні приходить концепт передбачуваної ірраціональності.

Термін «передбачувана ірраціональність» в економічний обіг ввів Д. Аріелі³⁶⁶. На відміну від представників неокласики, теорії раціональних очікувань, теорії контрактів він не робить спроб раціоналізувати поведінку мікроекономічних акторів, а, як і решта представників поведінкової економіки, допускає їх ірраціональність, водночас вказуючи на її низьку ентропію, а зрештою – передбачуваність поведінки, що дозволяє звузити коридор очікуваних ринкових рівноваг до інструментально допустимого рівня або принаймні розбити його на кілька дискретних і вузьких діапазонів, розподіл угод між якими може бути оцінений статистично. У термінах графічної моделі, зображеної на рис. 7.1, це означає, що внаслідок спланованої та ефективно реалізованої інформаційної кампанії більшість споживачів, поводячись ірраціонально, придбають товар за ціною P_a (наприклад, куплять

³⁶⁶ Ариели Д. Предсказуемая иррациональность. Скрытые силы, определяющие наши решения. М.: Манн, Иванов и Фербер. 2010. 296 с.

нову модель iPhone в момент релізу за завищеною ціною), водночас раціональна меншість сфокусується біля позначки Р (придбавши iPhone після запровадження знижки).

Іншим за механізмом дії, але також проявом передбачуваної ірраціональності можна вважати так звану «стадну поведінку». Р. Чалдані вказує на значний вплив суспільної групи, до якої належить людина, на прийняття нею рішення. Людина схильна до автоматичного, неосмисленого вибору на користь тих рішень, які були схвалені спільнотою, до якої вона належить. При цьому емпіричний аналіз підтверджує те, що монотонно зростаючий темп сучасного життя, його інформаційна перенасиченість роблять таку бездумну згоду більш поширеною³⁶⁷. Отже, ірраціональна поведінка окремих індивідів чи навіть більшості з них ще не означає ірраціональності підтриманого ними рішення.

Сучасна відмова від концепту раціональності як обов'язкової аксіоми, закладеної в підвалинах мікроекономічної науки, її заміна, або її доповнення концептом передбачуваної раціональності не означає повної відмови від використання доробку мейнстриму. Навпаки, вона дає нове життя для неокласичних мікроекономічних моделей, щоправда з суттєвою поправкою, яка стосується стратегічного характеру поведінки окремих ринкових акторів. І тут ключовим питанням стає питання суб'єктності. Хто із економічних акторів буде суб'єктом, а хто об'єктом інформаційних маніпуляцій, які змінюють параметри ринкової рівноваги? Хто діятиме переважно раціонально, а хто може дозволити собі ірраціональну поведінку?

Пошук відповідей на ці питання формуватиме порядок денний мікроекономічної науки ХХІ ст. Д. Аріелі, Дж. Катон, Д. Канеман, А. Тверські та інші представники поведінкової економічної теорії, апелюючи до ірраціональності економічної поведінки, переважно фокусуються на дослідженні таких мікроекономічних суб'єктів, як індивіди й домогоспо-

³⁶⁷ Чалдини Р. Психологія впливу. Как научиться убеждать и добиваться успеха. М.: Эксмо. 2010. С. 14–15, 41.

дарства. І хоча окремі підходи, напрацьовані представниками поведінкової економічної теорії, є досить універсальними і можуть бути поширені на діяльність фірм та держави, належних емпіричних підтверджень такому поширенню сьогодні бракує.

Емпірика свідчить, що з усієї когорти мікроекономічних акторів саме споживачі частіше поводять себе ірраціонально, тоді як фірми, особливо великі й наділені ринковою владою, виступаючи суб'єктом інформаційних маніпуляцій, поводять себе більш раціонально, експлуатуючи передбачувану ірраціональність споживачів. Серед причин цього можна виділити: простіший алгоритм прийняття рішень споживачем порівняно з бюрократичними системами контролю й відповідальності у підприємницькому чи державному секторі, нижчу «ціну» неправильного вибору (кінцевий споживач ризикує тільки своїм бюджетом, водночас посадові особи фірм чи державних органів – бюджетом усієї інституції чи країни), трансакційні витрати раціональної поведінки тощо. Проте становлення інформаційної економіки на межі ХХ–ХХІ ст. сформувало дієві важелі для поширення ірраціональності на діяльність інших мікроекономічних суб'єктів.

Інформаційна економіка характеризується домінуванням інформації в товарній структурі виробництва³⁶⁸, ілюструючи її фокус на задоволенні потреб вищих щаблів піраміди Маслоу, зокрема щодо самореалізації. Самореалізація у споживанні передбачає індивідуалізацію споживчих уподобань, формування попиту на унікальні інформаційні товари. Це вимагає інноваційних підходів до створення інформаційних благ.

Таким чином, замість заснованого на мінімізації виробничих витрат масового матеріального виробництва та обміну його результатами на конкурентних ринках по мірі становлення інформаційної економіки формується інноваційне виробництво множини унікальних товарів, що реалізуються

³⁶⁸ Герасименко А. Г., Свистільник В. Ю. Теоретико-методологічний аналіз змісту інформаційної економіки. Економічний вісник Національного гірничого університету. 2017. № 1. С. 19–27.

на ринках, наближених за своєю структурою до білатеральної монополії. Очевидно, це не та монополія, яка панувала на межі XIX–XX ст., характеризуючись відсутністю адекватних замінників монопольного блага. Вона нагадує монополістичну конкуренцію Е. Чемберліна з тією відмінністю, що спільними зусиллями споживачів і виробників/продавців товари-субституту виявилися максимально розсунутими в уявному товарному просторі, забезпечивши дроблення колись цілісних ринків на множину суміжних, в рамках яких один продавець виробляє унікальний інформаційний продукт для одного покупця. За таких обставин, пише Г. Клейнер, «не може бути масової ціни, є тільки поняття «індивідуальна ціна»³⁶⁹, а коло факторів, які її детермінують, визначається ірраціональними уявленнями сторін, інформаційними маніпуляціями не меншою мірою, ніж об'єктивними передумовами на кшталт цін схожих товарів на суміжних ринках. І цього разу інформаційні маніпуляції та ірраціональність є двосторонніми, оскільки засновані на індивідуальних оцінках цінності інформаційного блага, привабливості трансакції тощо. Втім, як і споживчі оцінки корисності, останні є настільки ірраціональними, наскільки й передбачуваними, допускаючи застосування неокласичних моделей рівноваги до аналізу відповідних взаємин.

З огляду на викладене вище, очевидною стає потреба доповнення концепту раціональності концептом передбачуваної ірраціональності в базисі мікроекономічної науки як основний вектор трансформації останньої у XXI ст. А це означає потребу зміни підходів до мікроекономічних досліджень – їх поступовий відхід від традицій чіткого економетричного моделювання економічних процесів та явищ, заснованого на системі жорстких і статичних передумов, їх заміну динамічним концептуальним моделюванням, в основі якого лежить усвідомлення мінливості уподобань. Особливої ваги сьогодні набувають дослідження не стільки алгоритмів,

³⁶⁹ Клейнер Г. Микроэкономика знаний и мифы современной теории. Высшее образование в России. 2006. № 9. С. 33.

скільки принципів економічного вибору як спільного предмета мікроекономіки та економічної психології. Очевидно, що системне включення до предмета мікроекономічної теорії результатів психологічних спостережень значно б підвищило якість досліджень. У силу того, що ірраціональність передусім є предметом дослідження психології, її дослідження інструментами, традиційними для мейнстриму, приречене на невдачу, водночас інтеграція дослідницького інструментарію економічної теорії та психології відкриває нові горизонти оцінки та передбачення ірраціональної поведінки економічних агентів як запоруку поступального розвитку економічної науки в постіндустріальному інформаційному суспільстві XXI ст.

7.4. Перспективи інституціональної та поведінкової теорій у XXI ст.

Інституціоналізм виник у кінці XIX ст. і відразу протиставив себе концептуально-методологічним постулатам неокласичної ортодоксії. Хоча сучасна неоінституціональна теорія дедалі більше інкорпорується в ортодоксію³⁷⁰. Сам термін «інституціоналізм» походить від поняття інституту як сукупності правил, норм, звичаїв і порядку, прийнятих в суспільстві. Актуальною залишається теза Д. Норта про те, що інститути мають значення. Вони істотно впливають на усі процеси, які відбуваються в економіці. Зміни інституційного середовища формують нові умови економічної діяльності. У процесі розвитку інститутів у сфері економіки відбувається зростання їх складності, адаптивності та функціонально-структурної різноманітності. Однак інститути можуть й деградувати (занепадати), бути нездатними адаптуватися до нової соціально-економічної реальності. Отже, в основу дослідження покладено розуміння сутності інститутів, яку

³⁷⁰ Williamson O. The New Institutional Economics: Taking Stock, Looking Ahead. Journal of Economic Literature. American Economic Association. 2000. Vol. 38. P. 595–613.

дав Д. Норт: «Інститути – це «правила гри» в суспільстві, або, висловлюючись більш формально, створені людиною обмежувальні рамки, які організовують взаємовідносини між людьми. Отже, вони задають структуру спонукальних мотивів людської взаємодії³⁷¹. Важливість ефективних інститутів та умов, які сприяють їх появі й удосконаленню, є очевидною.

Інституціональна теорія розвивається як синтетично-інтегрована наукова дисципліна, що поєднує властивості (специфіку) різних соціальних наук. Інституціоналізм можна вважати міждисциплінарним дослідним проєктом в економічній теорії, який на сьогодні набув великих масштабів і найширшого визнання. У 2005 р. була вперше надрукована хрестоматія з нової інституціональної економічної теорії³⁷², яка показала величезний формат і широкі межі досліджень із застосуванням інституційного інструментарію. Коректним можна вважати такий напрям економічної теорії як «інституціональна політична економіка», в якій традиційне політико-економічне дослідження поєднується із аналізом закономірностей еволюції інститутів та інституціональними змінами.

Інституціональна теорія фактично сформувала нову «координатну матрицю» в рамках предмета економічної теорії, на основі якої в наукові дослідження було залучено більш широке різноманіття ситуацій економічного вибору. Розгляд інститутів та механізму інституційних змін дозволив переосмислити раніше досліджувані процеси і явища, відкрити нові перспективні наукові формати. Йдеться насамперед про коаліційні й конфігураційні теоретичні підходи. Перший з них аналізує діяльність суб'єктів економічних відносин, акцентуючи увагу на внутрішніх інститутах; другий формат поширює суб'єктність на усі інститути, розглядаючи їх зовнішніх і внутрішніх стейкхолдерів.

³⁷¹ Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. М.: Фонд экономической книги «Начала». 1997. С. 7.

³⁷² The Handbook of New Institutional Economics. Springer. Dordrecht. The Netherlands. 2005. 884 p.

Високі наукові можливості інституціонального дослідження економіки незаперечні. Вони базуються на принципах фундаментальності категорії «інститут», розумінні ґрунтовності процесів інституційних змін, виділенні різноманітних зв'язків між формальними та неформальними інститутами, глибинних засадах інституційного базису поведінки економічних суб'єктів, розгляді системи інтересів суб'єктів як форми прояву прав власності в контексті їх єдності та суперечностей та ін. Індивіди від природи схильні інституціалізувати свою економічну поведінку. Вони апріорі наділяють інститути як правила, що зберігають значущість протягом тривалого часу, самооцінним характером. З погляду інституціональної теорії є очевидним той факт, що економічних суб'єктів визначають їх звички, традиції, «інстинкти» щодо відносин, в які вони вступають, засоби досягнення мети.

Неінституціональна теорія XXI ст. є надзвичайно різноплановою, в ній немає єдиного методологічного фундаменту. Диференціація неінституціональної теорії за окремими напрямками (підтеоріями) не може не вражати. Так, наприклад, в сучасних умовах виділяють інституціоналізм: когнітивний^{373,374}, правовий³⁷⁵, організаційний³⁷⁶, риторичний³⁷⁷, комунікаційний³⁷⁸, порівняльний³⁷⁹, дискурсивний³⁸⁰, феміністський³⁸¹,

³⁷³ Ambrosino A., Fontana M., Gigante A. Shifting boundaries in Economics: the Institutional Cognitive strand and the Future of Institutional Economics. *Journal of Economic Surveys*. 2018. Vol. 32. P. 767–791.

³⁷⁴ Petracca E., Gallagher S. Economic Cognitive Institutions. *Journal of Institutional Economics*. 2020. Vol. 16. Is. 6. P. 747–765.

³⁷⁵ Legal institutionalism: Capitalism and the constitutive role of law. Deakin S. and others. *Journal of Comparative Economics*. 2017. Vol. 45. P. 188–200.

³⁷⁶ MacLeod G. Beyond soft institutionalism: accumulation, regulation, and their geographical fixes. *Environment and Planning A*. 2001. 33. P. 145–1167.

³⁷⁷ Green S. E., Jr. and Li Y. Rhetorical Institutionalism: Language, Agency, and Structure in Institutional Theory since Alvesson 1993. *Journal of Management Studies*. 2011. Vol. 48. P. 1662–1697.

³⁷⁸ Putting Communication Front and Center in Institutional Theory and Analysis. Cornelissen J. P. and others. *Academy of Management Review*. 2015. Vol. 40. P. 10–27.

³⁷⁹ Hotho J., Saka-Helmhout A. In and Between Societies: Reconnecting Comparative Institutionalism and Organization Theory. *Organization Studies*. 2017. Vol. 38. P. 647–666.

мережевий³⁸², постструктуралістський³⁸³, критичний³⁸⁴, онтологічний³⁸⁵, радикальний³⁸⁶, еволюційний³⁸⁷, наративний³⁸⁸, новий політичний³⁸⁹, територіальний³⁹⁰ та ін. На нашу думку, інституціональна теорія залишатиметься неоднорідною і внутрішньо досить суперечливою й надалі.

Важливим в інституціональній теорії є принцип «patch-dependence», пов'язаний із траєкторією минулого історичного розвитку. Цей принцип дозволяє розглянути соціально-економічний розвиток через сукупність відносин, що виникають і еволюціонують. Така методологія включає в себе розгорнутий генетичний аналіз різних елементів соціально-економічних структур і взаємодій. Інституціональне дослідження починає ґрунтуватися на реальних соціально-економічних фактах, що сприяє реалізації прикладної функції інституціональної теорії.

³⁸⁰ Schmidt V. A. Discursive Institutionalism: The Explanatory Power of Ideas and Discourse. *Annual Review of Political Science*. 2008. Vol. 11. P. 303–326.

³⁸¹ Mackay F., Kenny M. and Chappell L. New Institutionalism Through a Gender Lens: Towards a Feminist Institutionalism? *International Political Science Review*. 2010. Vol. 31. P. 573–588.

³⁸² Ohanyan A. Network Institutionalism and NGO Studies. *International Studies Perspectives*. 2012. Vol. 13. P. 366–389.

³⁸³ Moon D. S. 'Tissue on the bones': Towards the development of a post-structuralist institutionalism. *Politics*. 2013. Vol. 33. P. 112–123.

³⁸⁴ Capturing Critical Institutionalism: A Synthesis of Key Themes and Debates. Hall K. and others. *European Journal of Development Research*. 2014. Vol. 26. P. 71–86.

³⁸⁵ Hay C. Good in a crisis: the ontological institutionalism of social constructivism. *New Political Economy*. 2016. Vol. 21. P. 520–535.

³⁸⁶ Hall J., Dunlap A., Mitchell-Nelson J. Subreption, Radical Institutionalism, and Economic Evolution. *Panoeconomicus*. 2016. Vol. 63. P. 475–492.

³⁸⁷ Fürstenberg K. Evolutionary institutionalism. *Politics and the Life Sciences*. 2016. Vol. 35. P. 48–60.

³⁸⁸ Nielsen K. Failure in Emerging Adulthood: Narrative Agency in Career, Practice, and Care Institutions among Poor and Working-Class. *Women*. 2016. URL: osf.io/preprints/socarxiv/42mju

³⁸⁹ Hysing E., Olsson J. New Political Institutionalism. *Green Inside Activism for Sustainable Development: Political Agency and Institutional Change*. 2018. P. 23–45.

³⁹⁰ Beck J. Territorial Institutionalism – Capturing a Horizontal Dimension of the European Administrative Space. *Journal of Borderlands Studies. Latest Articles*. 2019. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/08865655.2018.1530608>

Концептуально-методологічні засади інституціоналізму ґрунтуються на виділенні формальних та неформальних правил (інститутів), із наступним поясненням економічних процесів і явищ через функціонування і зміну інституційної структури. Розмежування правил, які регулюють людську діяльність, на формальні і неформальні є одним із вихідних положень в інституціоналізмі. Формальні правила закріплюються в законах і різного роду нормативних розпорядженнях, обов'язкових для виконання, і претендують на загальність, публічність, транспарентність. Загалом інститут верховенства права має вирішальне значення для розвитку економіки³⁹¹. Йдеться про важливість чітко зафіксованих майнових прав та забезпечення дотримання контрактів, без чого неможлива економічна активність. На противагу цьому неформальні правила часто приховані, але є більш дієвими. У зв'язку з цим на ринку постійно виникають так звані «інституційні пастки» (lock-in) як неефективні, але стійкі інститути або норми поведінки.

Важливими є моделі складних інституційних середовищ, різних видів національних інституційних систем. Системний підхід зосереджує увагу на складності інституційних змін і їх комбінаторній природі. Наприклад, йдеться про дослідження як системи формальних регулятивних, неформальних нормативних і неформальних когнітивних, формальних, неформальних і ментальних інститутів. Це означає, що види та форми залежності між формальними і неформальними інститутами можуть бути найрізноманітнішими: наприклад, незалежність формальних і неформальних інститутів; домінування одного з них, взаємозалежність між ними. Організації в суспільстві спонтанно (модель самоорганізації) чи цільовим способом (модель дерижизму) приймають рішення щодо інституціональних змін. Взаємозалежність формальних та неформальних інститутів є необхідною умовою стабільності та розвитку економіки.

³⁹¹ Engel K. Empirical Methods for the Law. Journal of Institutional and Theoretical Economics. 2018. Vol. 174. № 1. P. 5–23.

Загальновизнаним постулатом інституціональної теорії є те, що неформальні обмеження існують досить тривалий час, а основою для них є глибоко вкорінена у суспільну свідомість культурна спадщина. Трансформація неформальних обмежень шляхом прийняття нових формальних правил не відбувається швидко. Принцип неформальних обмежень визнається в інституціональній теорії одним з найважливіших для розуміння економіки. З позицій такого концептуально-методологічного підходу формальні і неформальні інститути є не тільки об'єктами аналізу, але і стають пояснюючими змінними. При цьому інститути задають каузально-середовищний контекст економічної поведінки і виражають її емерджентні властивості.

О. Уільямсон у книзі «Економічні інститути капіталізму» сформулював методологічний принцип «слабкого відбору». Цей принцип передбачає врахування як ідеї недосконалості інститутів, так й використання правил вибору механізмів управління трансакціями. Він виділив три головні властивості трансакцій, а саме: ступінь невизначеності; частота, з якою відбуваються трансакції; ступінь, в якій для мінімізації витрат вимагаються інвестиції, специфічні для цієї трансакції^{392, 393}. Економічна діяльність індивідів при цьому може розглядатися як сукупність дискретних ринкових трансакцій. Одна з головних проблем економіки згідно з інституціональною теорією – це проблема трансакційних витрат, тобто витрат у сфері обміну, пов'язаних з передачею прав власності³⁹⁴. Поняття трансакційних витрат включає в себе витрати, пов'язані з пошуком інформації, витрати на ведення переговорів, роботу з виміру властивостей товару (послуги), витрати із специфікації

³⁹² Williamson O. E. Transaction cost economics: the governance of contractual relations. *Journal of Law and Economics*. 1979. Vol. 22/2. P. 233–261.

³⁹³ Williamson O. E. Contract analysis: the transaction cost approach. In P. Burrows and C. G. Veljanovski (eds). *The Economic Approach to Law*. London: Butterworths. 1981. P. 113–121.

³⁹⁴ Mike K. The Intellectual orders of a Market Economy. *Journal of Institutional Economics*. 2017. Vol. 13. Is. 4. P. 899–915.

і захисту прав власності, а також витрати, пов'язані з подоланням опортуністичної поведінки контрагентів. Питома вага трансакційних витрат особливо значна у суспільстві, де права власності слабо визначені (специфіковані).

У новій інституціональній теорії важливим методологічним інструментом можна вважати метод виявлення змішаних сигналів, які надходять від інститутів, що визначають стимули діяльності економічних суб'єктів. Не менш важливим є метод аналізу механізму адаптації економічних суб'єктів до обставин, що змінюються, як доповнюючого примусу механізму, що забезпечує дотримання правил в умовах їх неповноти. Інститути в широкому розумінні як моделі упорядкування діяльності економічних суб'єктів можна систематизувати за чотирма видами: нормативні – норми, правила, звичаї, стандарти, контракти та ін.; функціональні – статусні функції і рутини; структурні – організаційні форми і моделі трансакцій; ментальні – колективні уявлення, переконання, стереотипи, цінності, когнітивні схеми та ін.

На початку XXI ст. почала формуватися «нова» нова інституціональна теорія, методологічною основою якої є гносеологічна (модельна) ендогенізація. У методологічному розумінні інститути тут трактуються як ендогенні фактори й інтегруються в якості змінних формальних моделей раціонального вибору індивідів³⁹⁵. Водночас не заперечується роль інститутів як зовнішніх умов економічної діяльності, при цьому акцент зміщується на кількісний аналіз їх впливу на мікропроцеси. У цьому сенсі інститути розуміють як форми вираження і способи впорядкування економічних відносин. Економічні суб'єкти створюють тут інститути для того, щоб отримувати вигоди від кооперації, які надає встановлений інституційний порядок. Створені інститути зберігаються

³⁹⁵ Spiegler P., Milberg W. The taming of institutions in economics: the rise and methodology of the 'new new institutionalism'. Journal of Institutional Economics. 2009. Vol. 5. P. 289–313.

доти, доки дають економічним суб'єктам більше вигоди, ніж альтернативні інститути³⁹⁶.

Методологію розмежування екстрактивних та інклюзивних економічних і політичних інститутів розвинув Д. Аджемоглу. Врахування взаємозв'язку економічних інститутів із політичними, юридичними, соціальними, етичними та іншими нормами дозволяє використовувати на цій основі інтегрований підхід до аналізу їх взаємопроникнення. Наприклад, серед важливих концепцій для країн із ринками, що формуються, в умовах невизначеності є дослідження зв'язків між власністю та процесами ухвалення управлінських рішень³⁹⁷. Це дає можливість більш-менш обґрунтовано пояснити: чому одні національні економіки процвітають, а іншим (більшості) не вдається вирватися з порочного кола низького рівня соціально-економічного розвитку³⁹⁸.

Важливою перевагою інституціонального дослідження є аналіз відносин власності. Неокласична мікроекономіка цим відносинам не приділяє належної уваги. Інституціоналізм традиційно вважає, що відносини власності є органічною єдністю економічних і правових відносин. Власність при цьому розглядається як одна із базових детермінант суспільного розвитку. Аналіз поведінки економічних суб'єктів у контексті реалізації їх прав власності, наявності та ступеня їх ринкової влади має важливе значення.

В інституціональній теорії проблему прав власності прийнято розглядати крізь призму контрактних взаємовідносин. О. Уільямсон називав людину, яка діє в системі контрактних відносин – контрактною людиною (contractualman)³⁹⁹.

³⁹⁶ Hall P., Taylor R. Political Science and the Three New Institutionalisms. MPIFG Discussion. 2011. 32 p.

³⁹⁷ Umantsiv I., Lebedeva L., Mitrofanova A. Modern trends in governance of state ownership relations. Baltic Journal of Economic Studies. 2019. Vol. 5. № 5. P. 155–164.

³⁹⁸ Acemoglu D., Robinson A. Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty (1st). 1st ed. New York: Crown. 2012. 529 p.

³⁹⁹ Уильямсон О. И. Экономические институты капитализма: Фирмы, рынки, «отношенческая» контрактация. СПб.: Лениздат. 1996. С. 91.

Контракти з погляду контрактного права є юридичними угодами, які регулюють протягом певного періоду окремі трансакції, забезпечуючи дотримання умов симетричності правових відносин між контрагентами.

У XXI ст. зростатиме значення теорії поведінкової економіки, представники якої досліджують нераціональну поведінку індивідів у нестабільних, нерівноважних і невізначених ситуаціях. Очевидно, що повністю раціональна поведінка, яка передбачає оптимізацію рішень економічних суб'єктів, неможлива. Часто в сучасній економіці домінують такі принципи соціально-економічної поведінки, як дотримання звичок і стереотипів, орієнтація на прийнятний (а не максимальний) результат.

Актуалізація досліджень у сфері поведінкової економіки спричинена її спрямованістю на підвищення пояснювальних і прогностичних можливостей економічної науки, можливістю врахування психологічних особливостей та ірраціональної природи макроекономічних агентів у процесі прийняття економічних рішень. Ідеї та підходи, розроблені у межах поведінкової економіки, досить швидко отримали академічне визнання. Сьогодні вони активно використовуються у теорії споживчого вибору, економіці права, теорії ігор, теорії державних фінансів тощо⁴⁰⁰.

Наприкінці XX ст. виникла нейроекономіка, яка завдяки вивченню мозку виявила, що його різні частини пов'язані з різними видами емоційної діяльності та ухвалення рішень. Представники цього напрямку обґрунтували необхідність відходу від спрощеної моделі ухвалення раціонального рішення, що максимізує корисність. Методологічна основа поведінкової економіки значною мірою ґрунтується на потенціалі біології та математики, що утворюють парадигмальне підґрунтя розв'язання проблем статички і динаміки. Біологія забезпечує парадигмальну основу економічній статистиці у формі системного підходу, а історична динаміка системи як

⁴⁰⁰ Колодко Гж. В. Економіка Нового прагматизму: тотожність, мета, методи. Економіка України. 2020. № 2. С. 3–23.

ще одна її основа описується на базі онтогенезу і філогенезу. Д. Канеман, обґрунтовуючи наближення занепаду неокласичної економічної теорії, стверджує, що дослідження мозку дадуть змогу економістам сформулювати нові визначення раціональної поведінки. Очевидно, що використання знань з неврології допоможе глибше зрозуміти особливості поведінки людей⁴⁰¹.

У науковому середовищі до сьогодні відсутній консенсус щодо того, яке місце посідає поведінкова економіка в сучасній науці. Серед нових тенденцій у розвитку теорій сучасної економічної науки вчені визначають такі:

- посилення зв'язку наукових революцій, парадигмальних зрушень у теорії зі світовими кризами;
- посилення динамізму у розвитку теорій і накопичення невідповідностей теорій реальності;
- зрушення не лише у загальній структурі економічної науки, але й в мікро- та макроекономіці, позитивній і нормативній теорії;
- виявлення та врахування у науковій діяльності непродуктивності конфронтаційного підходу до співвідношення теоретичних парадигм;
- розширення та посилення парадигмального синтезу, розробка нових теорій і наукових напрямів;
- зростання ролі та значення міждисциплінарних досліджень, виникнення нових напрямів на межі різних наук. Складність вирішення проблем сучасної економічної теорії спричинена подвійністю цілей, оскільки, з одного боку, необхідно визначити оптимальний вибір економічного суб'єкта, а з іншого – пояснити сам процес здійснення вибору⁴⁰².

Неокласична економічна теорія намагається розв'язати перше стратегічне завдання, однак не в змозі вирішити друге. Поведінкова економіка на фоні накопичених суперечностей між раціональною моделлю поведінки людини, прийнятою

⁴⁰¹ Канеман Д. Мислення швидко й повільно. Київ: Наш формат. 2017. 480 с.

⁴⁰² Геєць В. М. Феномен нестабільності – виклик економічному розвитку. Київ: Академперіодика. 2020. 456 с.

в неокласичній економіці, і даними щодо реального механізму ухвалення людиною рішень в умовах невизначеності дозволяє осмислити ірраціональні феномени економічної поведінки. Поведінкова теорія розглядає суб'єкта як індивіда з власними інтересами й особливостями сприйняття мінливого зовнішнього середовища, тому результат економічного вибору безпосередньо залежить від когнітивно-психологічних вимірів діяльності суб'єкта.

Поведінкова економічна теорія досліджує психологічні засади ухвалення як мікроекономічних, так і макроекономічних рішень, які детермінують поведінку людини. Представники цього напрямку підійшли до пізнання та розкриття багатогранної та багатовимірної природи людини, відійшовши від абстрактних спрощених моделей, які є характерними для економічної ортодоксії. Вчені цього напрямку прагнуть з'ясувати, як саме психологічні феномени, неповна раціональність та ірраціональність, а також групова динаміка спроможні чинити вплив на ухвалення людьми економічних рішень^{403, 404, 405, 406}.

Інституціональна і поведінкова теорія будуть активно розвиватися у XXI ст. Проте не слід перебільшувати значущості інституціоналізму і поведінкової економіки. Надмірна увага до інституційного і поведінкового детермінізму фактично применшує роль низки макро- і мікроекономічних теорій суспільного розвитку.

⁴⁰³ Талер Р., Санстейн К. Поштовх. Як допомогти людям зробити правильний вибір. Київ: Наш формат. 2017. 312 с.

⁴⁰⁴ Длугопольський О., Івашук Ю. Експериментальна та поведінкова економіка: від Вернона Сміта до Даніеля Канемана. Вісник Тернопільського національного економічного університету. 2014. № 1. С. 180–193.

⁴⁰⁵ Akerlof G. A., Shiller R. J. *Animal Spirits: How Human Psychology Drives the Economy, and Why It Matters for Global Capitalism*. Princeton: Princeton University Press. 2009. 230 p.

⁴⁰⁶ Акерлоф Дж., Шиллер Р. Фішинг. Хто і як маніпулює вашим вибором. Київ: Наш формат. 2017. 272 с.

Розділ 8

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В ЕКОНОМІЧНІЙ ТЕОРІЇ ХХІ СТ.

8.1. Методологічна концептуалізація сучасної економічної теорії

Розглядаючи проблему концептуальних трансформацій в економічній теорії ХХІ ст., насамперед звернімося до термінології та диференціюємо поняття «концепція» та «теорія». «Концепція» є ширшим поняттям порівняно з поняттям «теорія». Окрему теорію можна розуміти як певну складову (за своїм інституційним змістом) концепції, яка закладає базові потенційні можливості для здійснення відповідного теоретичного дослідження. Коли йдеться про наукову концепцію, то розуміють не окремі теорії і моделі, а більш загальні напрями і більш широкі теоретико-методологічні підходи в науці. Концепція на відміну від теорії не має завершеної дедуктивно-системної форми викладення і організації. Вона пов'язана із корелятивністю найбільш загальних для цієї науки питань і відповідей, що формують певний основоположний знаннявий комплекс. Тим самим концепція узагальнює різні види теоретико-методологічних структур наукового знання.

Концепцією в економічній теорії можна вважати систему поглядів, загальнотеоретичне розуміння економічних процесів і явищ, єдиний визначальний задум дослідження. В її основі лежить певна інтелектуальна доктрина. На відміну від теорії концепція є недостатньо верифікованою. Головне її призначення у цьому випадку полягає в інтеграції певного масиву теоретичного економічного знання. Евристичне значення концепції пов'язано з її спрямованістю на створення нових наукових теорій. Отже, концепція – це теоретико-методологічна конструкція, на основі якої можуть формуватися нові теорії, що об'єднані єдиними якісними властивостями, методологічними ідеями та підходами. Концепція

має загальний характер, на відміну від особливостей конкретної теорії. Кожна нова теорія так чи інакше оновлює зміст самої концепції. По суті ідеї окремих теорій, стаючи загальними, входять до складу змісту концепції.

Під концепцією в науці слід розуміти своєрідну вторинну інтерпретацію теорії, форму поєднання раніше обґрунтованих теоретичних положень. Формування такої концептуальної форми, як правило, пов'язано з використанням певної системи ціннісних ідей (ідеологій). Можна стверджувати, що в науці існує реальний масив теорій, що спираються на прийняті (оформлені) концептуальні принципи. Хоча змістовно наукова концепція може й не обмежуватися системою окремих теорій, а включати в себе також і несистемні ідеї.

Наявність наукової концепції забезпечує дослідників при розробленні нової теорії певними перевіреними часом загальними підходами і методами вирішення наукових проблем. На основі загальної наукової концепції розробляються окремі концепції теоретичного дослідження тих чи інших складових предмета самої науки (окремих проблем економіки). Щодо змістовності концепції, вона включає в себе певне незмінне ядро (для окремих конкретних теорій). Однак як загалом концепція (більшою мірою), так і її ядро (меншою мірою) змінюються і оновлюються. Те в концепції, що не змінюється, можна вважати надто загальним і абстрактним.

І. Лакатос писав про «дослідну програму» як своєрідний концепт, який відмінний від наукової теорії. Дослідна програма – це концептуальний комплекс, який складається із твердого ядра, позитивної та від'ємної евристики, а також захисного поясу⁴⁰⁷. Тверде ядро включає в себе фундаментальні метафізичні положення, воно визначає науковий зміст програми, тому сприймається як основоположний її елемент. Брати участь в програмі означає для дослідника сприймати її тверде ядро і слідувати йому. Позитивна і від'ємна евристика

⁴⁰⁷ Lakatos I. Falsification and the Methodology of Scientific Research Programs. Criticism and the Growth of Knowledge. Cambridge: Cambridge University Press. 1970. P. 91–196.

вказує, в якому напрямі слід рухатися у ході розвитку програми. Захисний пояс складається із дійсних теорій програми, її допоміжних гіпотез, емпіричних правил і безпосередньо змісту програми, що еволюціонує⁴⁰⁸.

Порівняно із теорією концепція включає в себе наукові положення вищого ступеня загальності. Відсутність концепції зменшує рівень науковості будь-якого дослідження, призводить до поверхневого описання процесів та явищ. Та чи інша теорія, вміщена в контекст більш загальної наукової системи (для якої характерні більш загальні та складні принципи і підходи), знаходить на цій основі свій концептуальний зміст. Загальні концептуальні норми і правила у цьому випадку пов'язані із конкретним історичним соціокультурним контекстом розроблення наукових теорій та ідей.

Концепція включає в себе фундаментальні принципи (своєрідні канони наукового мислення), яких дотримуються в своїх дослідженнях її представники (послідовники). З огляду на це наукову концепцію можна вважати сукупністю певних компонентів: місце концепції в методологічному просторі цієї науки; відповідний категоріальний апарат; відповідна система теорій, вчень та ідей; найбільш загальні світоглядні принципи, ідеологічні підходи і ціннісні установки; особливості конкретно-історичних умов виникнення і розвитку концепції.

Більш повну характеристику змісту певної теорії забезпечує поглиблене розуміння концепції, на основі якої була розроблена ця теорія. Різноманітність теорій є характерною властивістю сучасних наукових концепцій в економічній науці. У межах окремої концепції можуть розвиватися багато теорій. При цьому поява нових теорій, або «відмирання» старих не змінюють глибинну якісну сутність концепції. Проте, хоча концепція охоплює різні теоретичні розгалуження, її типовою особливістю є змістовна зосередженість на спільних загальних положеннях і принципах.

⁴⁰⁸ Wade Hands D. Popper and Lakatos in Economic Methodology. Rationality, Institutions and Economic Methodology. London: Routledge. 1993. P. 61–75.

Головне функціональне призначення наукової концепції – забезпечення сприятливих методологічних умов для активності дослідників – її послідовників у розвитку теорії. Наукова концепція виступає своєрідним каталізатором нових конструктивних теорій. Концепція включає в себе певну множину окремих теорій, які характеризують зміст їх методологічних побудов. Наукова концепція одночасно є теоретичним базисом для розроблення стратегії державної економічної політики. На жаль, у вітчизняній економічній теорії сьогодні не багато дійсно широкомасштабних, глибоких концептуальних розробок і підходів.

Концепція характеризується більш системним підходом до розуміння предмета дослідження порівняно з теорією. У її межах відбувається більш збалансований та ефективний взаємозв'язок усіх теорій, що для неї характерні. Концепція – це певний інтелектуальний (навіть світоглядний) конструкт, через ідеї якого відповідні теорії досліджують економічну дійсність. Наявність концепції заперечує лінійну модель накопичення знань у межах окремої теорії. Концепції формують своєрідну світоглядну основу конкретних теоретичних досліджень.

Дослідник або група дослідників (наукова школа) вільно, добровільно і самостійно обирають ті чи інші концептуальні принципи для здійснення наукових досліджень. В основі легітимності наукової концепції лежить впевненість дослідників у науковості, авторитеті й евристичній цінності даних концептуальних ідей. Концепція повинна запропонувати аналіз будови, взаємозв'язків і динаміки наукових теорій, які сприяють появі нового знання. Важливо, щоб вона створювала підґрунтя для успішного й плідного розвитку теорії.

Можна стверджувати, що найважливіше значення для науки має не розвиток окремих теорій, а зміни концепцій, теоретичних стратегій. Концептуальні трансформації включають в себе зміну епістемології дослідження, а також конкретних методологічних засобів з конструювання й оцінки теорій. Саме концептуальні дослідні програми, а не окремі теорії, стають основою для оцінки розвитку наукового знання, оскільки вони апелюють до ширшого теоретичного контексту.

В економічній теорії мейнстрим об'єднує економістів, які є прибічниками спільних ідеалів і норм економічних досліджень. Єдність забезпечується насамперед спільністю вихідних передумов, тобто ортодоксальністю. Ортодоксальність базується на принципі моноцентричності, наділена перевагою стійкості своїх теоретичних постулатів завдяки їхній жорсткості. Існують визначені передумови, які повинні бути закладені в основу прийнятого теоретичного аналізу економіки. Мейнстриму як ортодоксальній концепції протистоять гетеродоксальні теорії. Г. Колодко навіть вважає, що «нині час гетеродоксії, а не сидіння на концепціях, до яких хтось надто сильно прикипів душею в давно минулі епохи»⁴⁰⁹. Ортодоксальна концепція ототожнюється в сучасній економічній теорії із неокласикою. Фактом стає зростання незадоволеності ортодоксальними неокласичними теоретичними формулюваннями, при цьому межі між різними концепціями і школами сучасної економічної теорії стають більш розмитими. Проте й сьогодні неокласична концепція залишається своєрідним стандартом, з яким зіставляють та за яким оцінюють розвиток інших економічних концепцій і напрямів.

Структура мейнстриму може змінюватися: одні концепції виходять з нього (наприклад, кейнсіанство), а інші так чи інакше входять, за умови інтеграції в неокласику (наприклад, неоінституціоналізм, поведінкова економіка).

Гетеродоксальні (неортодоксальні) концепції в економічній теорії охоплюють в сучасних умовах неортодоксальне кейнсіанство (неорікардіанство, монетарне кейнсіанство, нове кейнсіанство) та інституціонально-еволюційні школи (американський інституціоналізм вебленівської традиції, французький дирижизм, неортодоксальна теорія добробуту, еволюційна економічна теорія). Сюди також належать західний марксизм, ліворадикальна критика капіталізму, західноєвропейська соціал-демократична думка. Ці напрями об'єднує подібна

⁴⁰⁹ Kolodko G. W. *Dokąd zmierza świat. Ekonomia polityczna przyszłości*. Warszawa. Prószyński i S-ka. 2013. P. 163.

методологія – критичне ставлення до неокласичного мейнстріму, наголос на мінливості, динамічності та рухливості економічних структур та економіки загалом, увага до соціальних інститутів (власність, органи державної влади, традиції та ін.), вербальне моделювання соціально-економічних ситуацій, соціально-орієнтована економічна програма.

Зауважимо важливість симбіозу концептуальних доктрин. Сьогодні існує низка теоретико-методологічних конструкцій, які не можна оцінювати у форматі окремих відособлених концепцій.

У ХХ ст. було кілька спроб кардинальної трансформації концепцій економічної теорії⁴¹⁰. У 1940–1970-х рр. на роль наукової концепції претендувала кейнсіанська (неокейнсіанська) концепція, роль і значення якої як окремої школи економічної думки навіть перевищувала неокласичну концепцію. Проте у кінці 1970-х рр. все закінчилося «поразкою» неокейнсіанства і новим розквітом неокласики в її монетаристській версії. У 1920–1980-х рр. на роль ціннісно-ідеологічної концепції реально претендувала марксистсько-ленінська теорія, яка у багатьох країнах світу стала навіть офіційною державною ідеологією, а централізоване планування на противагу ринку стало стратегічним засобом реалізації економічної політики держави. Неоліберальна ціннісно-ідеологічна концепція значно звузила межі свого поширення. Проте з розпадом СРСР марксистська модель ціннісно-ідеологічної концепції економічної теорії фактично перестала існувати. Відмінності між різними концепціями економічної теорії сьогодні глибокі. Їх подолання навіть у середньостроковій перспективі – надзвичайно складне завдання.

Представники різних концепцій досліджують економіку з різних методологічних позицій, акцентують увагу на різних інститутах, керуються різними світоглядними принципами

⁴¹⁰ Формування основних концепцій сучасної економічної теорії досить повно висвітлено у: Skousen M. The Making of Modern Economics. The Lives and Ideas of the Great Thinkers. New York: Routledge. 2001. 384 p.

і ціннісними установками, часто застосовують різний категоріальний апарат. Майбутнє, на наш погляд, у рівноправному критичному діалозі різних наукових концепцій економічної теорії. Умовою такого діалогу є досягнення згоди між їх представниками щодо загальних засад наукової системи, базових взаємозв'язків її складових, змісту основоположних економічних категорій.

Неспроможність адекватно оцінити нові тенденції економічного розвитку виявили суперечливість і неповноту сучасних базових економічних концепцій. Їх недосконалість актуалізувала питання перегляду традиційного теоретико-методологічного інструментарію та обумовила необхідність пошуку векторів концептуальних змін в економічній теорії. Важливими є питання траєкторії еволюції концепцій економічної теорії, тобто самого процесу, який веде до бажаного результату (мети) – концептуального обґрунтування системи та механізму розвитку об'єкта дослідження. Йдеться про концептуальні закономірності наукового процесу нагромадження, відтворення та трансляції економічного знання.

Наукові концепції розвиваються від простих конструкцій, адекватних нерозвиненим економічним формам, до побудови складних логічних систем. Здавалося б концептуальні засади повинні залишатися сталими довгий час. Проте нові соціально-економічні обставини змушують постійно оновлювати зміст концепції.

Очевидно, що усі концепції економічної теорії будуть активно розвиватися і наша наука в першій половині XXI ст. буде існувати в умовах множинності концептуальних перспектив. У кожній концепції вже сьогодні намічаються майбутні координати, формується нове змістове наповнення в рамках автономних перспектив, що мають специфічну логіку і внутрішню єдність (у межах своєї концепції).

Нинішні теоретичні концепції економічної реальності сформовані на основі дискурсивних практик і символічних конструктів. Нові концепції формуються на базі осмислення гібридної і темпоральної об'єктності, в яких акцентується

рухливість і мінливість економічних процесів і явищ, динамічність як визначальна властивість економічної реальності XXI ст. У цих умовах рефлексивність стає необхідним методологічним засобом, що забезпечує успішність наукових досліджень. Рефлексія дозволяє виявити в наявних концепціях такі логічні структури, що дозволяють по-новому інтегрувати їх в теоретичний простір, створити більш цілісну теоретичну систему. Рефлексія стає переважною методологічною формою в економічній теорії, спрямовуючи наукову думку на створення принципово нових концептуальних схем, які пояснюють звичні теоретичні ситуації.

Економічна теорія, методологічно обґрунтовуючи результати і висновки досліджень предмета, реалізує себе як через логіку розвитку аксіоматичних тверджень і припущень (первинних категорій), так і на основі послідовної концептуалізації глибинної сутності економічних процесів і явищ, відштовхуючись від їх емпіричного (наочного, повсякденного, конкретного) розуміння. Нагальною проблемою у цих умовах стає формування сучасних концептуально-методологічних засад наукової економічної теорії, забезпечення реальних знань про свій предмет, що є достовірними, тобто обґрунтованими у розгорнутій логічній теоретичній формі. Завдяки інтеграції базових засад різних теорій з'являються паростки нових концепцій, починає формуватися загально-теоретичний тип розуміння економіки. Проте формування і розвиток консолідованої концепції буде продовжуватися й далі, щоб нова концепція була максимально ефективно реалізована.

Теоретична апробація нових концептів може стати тою парадигмальною платформою, на якій виник би концептуально-методологічний вектор, спрямований на фундаментальне оновлення економічної теорії XXI ст. Число таких концептів може поповнюватися. Йдеться про те, щоб на цій основі радикально оновити базові категорії економічної теорії для нових умов XXI ст.

Навіть при поверхневому погляді на національність лауреатів Нобелівської премії з економіки можна зробити висновок про домінування в наукових дослідженнях англomовного економічного співтовариства. Насамперед переважними джерелами формування сучасних теоретичних і концептуально-методологічних знань про економіку є американські університети і наукові центри. Таке домінування пов'язане з мовою дослідження і викладення його результатів. Англійська мова є мовою світової науки, тому англomовні книги та періодика набули глобального поширення, тим самим поставивши авторів із інших країн в неконкурентне становище.

На нашу думку, немає єдиної прийнятної для всіх економістів концепції економічної теорії. Не може бути і єдиної дієвої для кожної країни, в т.ч. і України, концептуальної ортодоксії. Тому стратегічно важливо визначити ті напрями і сфери розвитку економічної теорії, де можуть бути більш корисними одні концептуальні підходи, а де інші. Жорстке концептуальне протистояння, як правило, шкодить розвитку науки, тому необхідним є пошук конструктивних форм взаємодії основних концепцій економічної теорії. Принципово важливим є синтез найкращих контентів тих чи інших концепцій, комбіноване їх застосування залежно від конкретних наукових завдань в той чи інший момент часу. Можливим варіантом концептуальних змін може бути симбіоз наявних концепцій. Є концептуальні конструкції, які не можна оцінювати у форматі або неокласики, або інституціоналізму. Залежно від поточного стану економічної теорії і завдань, що стоять перед нею, створюється прикордонний теоретико-методологічний простір, в якому відбувається взаємопроникнення ідей неокласики й інституціоналізму.

Науково-технологічні зміни і соціально-економічні трансформації XXI ст. обумовлюють появу концептуальних новацій на основі застосування в економічній теорії так званих евристичних метафор. Ці метафори для нової економічної реальності є новими концептуальними платформами розвитку

науки. Проте реально існує загроза, що наявність загальнови-знаної концепції буде уніфікувати методологічне і предметне поле наукового дослідження, що, безумовно, обмежуватиме його перспективи. Очевидно, що економічна теорія внутрішньо повинна орієнтуватися на плюралістичність, багатоаспектність і не може нав'язувати єдину модель розуміння об'єктивної соціально-економічної дійсності.

Характерним є концептуальний розрив між позитивістським та конструктивістським розумінням «економічної реальності». Позитивістський підхід інтерпретує економіку як об'єктивну дійсність, що чітко структурована, а отже, може відображатися і репрезентуватися; як множинну реальність, що характеризується інтерсуб'єктністю і залежністю від акторів, їх інтенцій і інтерпретацій. У цьому разі інтеграційні концепції підкреслюють складність економічної дійсності: по-перше, дворівневу реальність, що існує як система і як економічний світ; по-друге, сегментовану реальність, що являє собою ієрархічну конфігурацію економічних відносин, утворену позиціями і диспозиціями; по-третє, фазову реальність, що з'являється пофазово або як структура, або як суб'єктна конструкція.

Концепція не може не відображати теорію певного важливого для суспільства змісту розвитку економіки. Наприклад, така концепція може характеризувати перехід до нового, більш досконалого рівня розвитку економічних систем. Йдеться насамперед про концепцію постіндустріальної економіки, що вказує на послідовність зміни інституціональних форм соціально-економічних систем: постіндустріальна економіка утворилася на основі індустріальної економіки, якій передувала доіндустріальна система. Концепція постіндустріалізму підкреслює значущість прогресу знань, інновацій, розвитку сфери послуг. Постіндустріалізм створює сьогодні економічні підвалини майбутнього суспільства XXI ст., формує необхідні матеріальні умови нової системи життєдіяльності людства.

Сьогодні неможливо стверджувати, якими саме будуть нові, досконаліші концепції економічної теорії ХХІ ст. Варіанти, які можуть розглядатися як імовірні, досить різноманітні. Можливо, зміст концепцій коливатиметься між різними формами еволюції ринку відповідно до того, як кожна з них буде трансформуватися внаслідок властивих їм «плюсів» та «мінусів»; можливо, буде забезпечене збереження неокласики в пом'якшеній версії; альтернативою сучасній неокласичній концепції може стати певна неокласична теорія, яка відображатиме новітні процеси та явища соціально-економічного розвитку.

Глибоке концептуальне бачення перспектив розвитку економіки є дуже важливим. Л. Мізес писав: «Доля сучасної цивілізації нерозривними узами пов'язана із долею економічної науки»⁴¹¹. Йдеться не лише про категорійну визначеність майбутнього, але й про пояснення змісту і логіки еволюції методологічної концептуалізації. Для визначення майбутнього формату суспільства іноді використовується концепція постекономізму. Ця концепція включає в себе так званий постекономічний світ (постекономічний простір і час), який характеризується співтворчістю, діалогом, не відчуженими відносинами, в які включені людина та її творча діяльність, предметний світ культури, суспільні цінності тощо. Постекономічна концепція підкреслює провідну роль нового планетарного світогляду, гуманітарного способу мислення та духовності індивідів. Чи зможе Індустрія 4.0 сформувати такий стан суспільного буття, визначальним явищем якого стає постекономічний світ? Питання далеко не риторичне.

Велика депресія 1929–1933 рр. стала поштовхом до розроблення концепції макроекономічного аналізу Дж. М. Кейнсом, затребуваність якої практикою реалізації державної економічної політики була в той час дуже високою. У 1940–1970-х рр. уряди провідних країн світу активно використовували в своїй

⁴¹¹ Мізес Л. Человеческая деятельность: Трактат по экономической теории. Челябинск: Социум. 2008. С. 13.

політиці неокейнсіанську макроекономіку. Майже для всього ХХ ст. було характерне широке поширення (а в СРСР абсолютне домінування як єдиної можливої ідеології) марксистсько-ленінської концепції (у формі діалектичного та історичного матеріалізму). Проте з розпадом СРСР марксистська ціннісно-ідеологічна концепція економічної теорії втратила свою значущість. У кінці ХХ ст. все змінилося перемогою неолібералізму (так званий кінець історії за Ф. Фукуямою).

З 1970-х рр. концептуальне протистояння неокласичних і посткейнсіанських перспектив, індивідуалізму і холізму, ринкового і дирижистського підходів виступало як криза економічної теорії.

Некласична концепція ґрунтується на низці дирижистських теорій. До основного принципу некласичної концепції економічної теорії належить широта впливу держави на розвиток економіки і соціальне забезпечення населення; пошук найефективніших взаємозв'язків між бізнесом і державною владою. Ринково-конкурентна концепція і дирижи́зм то активізувалися, то йшли «в тінь», міняючись місцями. Від А. Сміта до 30-х рр. ХХ ст. панувала ліберальна концепція, фокусом якої було «загальне і приватне багатство», взаємозумовленість сфер товарного виробництва і ринкового обігу. Після Великої депресії 1929–1933 рр., починаючи із макроекономічної теорії Дж. Кейнса, вже домінували концепції державного регулювання економіки, які базувалися на ідеї ефективності економічних функцій держави. У 1970–1980 рр. знов пріоритетною стала концепція і політика ринкового лібералізму з наголосом на монетаризм. Глобальна фінансово-економічна криза 2008–2009 рр. показала важливість державного регулювання, яке здавалось вже втратило свою економічну роль.

Класична концепція – це насамперед теорія ринкової економіки. Ринок є виправданим з соціального та морального погляду, тому що він повніше та краще, ніж будь-яка інша економічна форма, забезпечує стимули для саморозвитку і саморегулювання без втручання державної влади. Ринкова координація передбачає індивідуальну раціональність

суб'єктів ринку як параметричну (попит і пропозиція), так і стратегічну (конкуренція, ціна). До основних принципів класичної (неокласичної) концепції належать: свобода дії ринкових сил, домінування приватної власності в економіці, широта застосування ринкових механізмів. Саме неокласична концепція стала основою Вашингтонського консенсусу. Її ідеї широко висвітлені в літературі і стандартних підручниках «Економікс». Крайньою для неокласичної концепції є позиція, коли вирішальною стає система вільної ринкової економіки, побудована на принципі державного невтручання (*laissez faire*). При цьому роль держави є мінімальною, а всі економічні процеси формуються ринковими механізмами.

Ціннісно-ідеологічним фундаментом класичної концепції економічної теорії є лібералізм. Попри численні кризи, класична концепція неодноразово доводила свою життєздатність. Ринок, економічні свободи, недоторканність прав людини, конкуренція і демократія, громадянське суспільство і правова держава – це ключові ідеї класичної концепції, є базисними складовими сучасної економіки.

Основними ідеями сучасної неокласичної концепції є індивідуалізм, раціоналізм, оптимізація, рівновага й саме вони залишаються базовими та широко використовуються представниками різних сучасних теоретичних напрямів. У сучасній економічній теорії відсутня чітко викладена, переконлива і загальноприйнята альтернативна концепція, яка могла б дати кількісні та якісні результати, подібні до здобутих неокласиками. Неокласичний підхід є своєрідним стандартом, за яким оцінюється розвиток усіх інших напрямів економічної теорії. У сучасних умовах належність до неокласичного напрямку ідентифікують такі чинники, як обов'язкове використання математичного моделювання, орієнтованість на використання моделей раціоналізації та рівноважного аналізу економічної динаміки, визнання універсальних законів, залежних від ринкового середовища. Неокласична методологічна концептуалізація здійснює величезний вплив на формування позицій щодо розвитку сучасних

досліджень. При цьому сучасна неокласика модернізується, оскільки розширюється предметне поле і методологічні засади, враховуються інститути та інформаційні обмеження⁴¹².

Отже, неокласика залишається основою методологічної концептуалізації сучасної економічної теорії й на початку XXI ст. Концепції інституціоналізму і поведінкової економіки докорінно не змінили ситуацію. Концепція неокласики і неолібералізму (першість принципу «laissez faire») сьогодні є пріоритетною навіть за умови, що методологічні припущення неокласичної концепції досить спрощені, а отже, вони відображають імовірніше суб'єктивні побажання неокласиків, ніж об'єктивну реальність.

Щодо концепції соціальної ринкової економіки, то її зміст полягає у гармонійній координації ринкових механізмів, принципів індивідуальної свободи і вільного підприємництва в ефективному конкурентному середовищі із принципами сильної правової держави і соціальних гарантій для кожного. Концепція соціальної ринкової економіки в Німеччині виникла на основі теорії ордолібералізму (від лат. «ordo» — порядок), зокрема Фрайбурзької наукової школи, засновниками якої були видатні економісти, такі як В. Ойкен, Ф. Бем, В. Репке, О. Рюстов та ін. По суті теорія ордолібералізму на кілька десятиліть випередила виникнення відповідних теорій у скандинавських країнах в межах соціал-демократичної концепції соціальної ринкової економіки. Незважаючи на соціально-економічну і політичну привабливість, ця концепція не призвела до розбудови подібних теорій у пост-радянських країнах.

Концепція соціального ринкового господарства не виглядає абсолютно утопічною. Під інклюзивною соціально ринковою економікою розуміють таку модель, яка максимізує сталий гармонійний розвиток економіки на засадах економічної конкуренції, соціальної справедливості та усвідомлення

⁴¹² Чухно А. А. Економічна теорія: у 2 т. Т. 1. Київ: ДНУ АФУ. 2010. 509 с.

екологічних викликів. Хоча є сумніви, що на її основі можна забезпечити соціальну і політичну гармонію в суспільстві у постсоціалістичних умовах.

Визначальною концептуальною цінністю розвитку суспільства поступово ставатиме гуманізм, виступаючи важливою умовою забезпечення цілісності соціально-економічного прогресу. Ідеям гуманізму протистоїть логіка соціального дарвінізму з його основоположним принципом: «виживають найсильніші (найбільш пристосовані)». Гострою проблемою у XXI ст. буде переоцінка гуманістичних і культурних цінностей, яка триватиме багато десятиліть. В умовах зростання ролі гуманістичних засад соціально-економічного розвитку гуманістичні принципи закономірно набувають концептуально визначеної специфічності.

Економіка громадянського суспільства передбачає наявність розвинутого людського і соціального капіталу, ефективного механізму стримувань і противаг, орієнтації уряду на майбутнє, ефективної правової системи, надійного захисту прав власності, незалежної судової влади, свободи преси, ефективного регулювання конфлікту інтересів, високого рівня готовності до впровадження інноваційних технологій тощо. Індивід закономірно має право на власну позицію, право бути почутим, отримати відповідь, право на справедливість. Сучасне бачення економічного процвітання, соціальної справедливості та політичного миру ґрунтується на їх довгостроковій гармонії. Більш очевидною стає рівноправність двох людських цінностей – свободи і справедливості. Йдеться про відсутність ієрархії між ними, а також більшої або меншої значущості у їх взаємозв'язку.

Отже, коли йдеться про наукові концепції, розуміють гуманістичні світоглядні основи конструктивізму науковців, що несуть у собі потужний об'єднувальний потенціал. У руслі пошуків «нової нормальності» розвиватиметься зміст економіки XXI ст., що відповідає процесам поширення інформаційних технологій, зростання кількості мережевих спільнот

й посилення інтенсивності глобального руху матеріального, фінансового, інформаційного і людського капіталів.

Протилежною класичній (неокласичній) концепції можна вважати так звану неокласичну концепцію, яка не наголошує на ринковому механізмі. Крайньою формою неокласичної концепції виступала марксистська (у радянській інтерпретації) теорія безпосередньо-суспільного характеру виробництва, коли продукт праці визнавався суспільством ще до початку процесу виробництва на основі плану (плановірності), а не шляхом обміну на ринку. При цьому сам ринок набував формального сенсу.

Інституціональна концепція репрезентується різними науковими теоріями інституціоналізму. У «старому» інституціоналізмі Т. Веблена природу інституту розуміють як «неперервний» соціально-економічний феномен, що сам себе підтримує та самовідтворюється. У неоінституціоналізмі Д. Норта інституціональні зміни визначаються як головні детермінанти соціально-економічного розвитку. Представники еволюційного інституціоналізму Р. Нельсоні і С. Вінтер розглядають економіку як динамічну систему, зміни якої незворотні в часі і вподібнюються до змін у живій природі.

А. Гриценко ввів поняття «інституційна архітектоніка» як фундаментальну структуру інститутів, що складається з правил, норм, стереотипів, традицій, установ та інших соціальних утворень у їх співвідношеннях із суттю та загальним естетичним планом побудови цілісної соціальної системи⁴¹³. Таке розуміння інституційної архітектоніки слід розглядати як складову інституціональної концепції.

Історичний досвід впровадження марксистської концепції, а сьогодні переважно інституціональної концепції, підтверджує максимум: будь-яка значуща і змістовна концепція може бути перекручена, примітивно або ненауково застосована.

⁴¹³ Институциональная архитектоника и динамика экономических преобразований. Под ред. А. А. Гриценко. Харків: Форт. 2008. С. 9.

Здебільшого це зумовлено тим, що концептуальні контенти в кожному конкретному випадку є прив'язаними на практиці до національних, релігійних, владних та особистісних контекстів, ретранслюючи специфіку суспільних відносин у тій чи іншій країні. Йдеться також про ієрархію авторитетів, ідейні колізії, елементи інформаційних воєн та ін. Економічна теорія у цих умовах стає конформістською, перетворюючись у складову суспільства споживання. Споживацьке ставлення самих дослідників до своїх розробок переважно стало нормою.

Усі концепції економічної теорії акцентують увагу на значущості вільного розвитку людини, свободи приватної власності, стабільності та розвитку. Відмінними є лише умови їх теоретико-методологічного обґрунтування і реалізації в суспільній практиці. Встановлення та інтеріоризація (перетворення зовнішніх норм і правил у внутрішні імперативи) науковим дискурсом принципу плюралізму концепцій спричиняє ситуацію, коли жодна із економічних концепцій не претендує на те, щоб бути винятковим носієм абсолютної істини.

Немає єдиної прийнятної для всіх часів національної економіки і будь-якої соціально-економічної ситуації концепції (економічної ортодоксії). Тому важливо визначити ті сфери, де можуть бути більш теоретично корисними певні концептуальні побудови. Ціннісно-ідеологічне протиборство концепцій не повинно заважати їх конструктивній взаємодії на практиці, спільному пошуку правильних рішень в економічній політиці. Синтез найкращих практик тієї чи іншої концепції, комбіноване застосування їх в реальній економічній політиці є важливими для успішного соціально-економічного розвитку. Сама концепція розвивається на основі появи нових теорій, які інтегруються в її зміст, відображаючи зміни об'єктивної реальності. Принципово нові теорії розвиваються в межах, або за межами цієї концепції, формуючи їй певну альтернативу.

8.2. Зміни в ціннісно-ідеологічних концепціях економічної теорії

Концепцію можна розглядати як спосіб вираження наукового світогляду, систему світосприйняття економіки із специфічно організованою мовою (слова, терміни, поняття). Це означає, що теоретичні знання набувають форми концептуальних світоглядів. Щоб концепція поширювалася серед професійних економістів, вона повинна стати легітимною на рівні ідей.

Цінності та ідеологія – одні із найвпливовіших чинників, що забезпечують методологічну концептуалізацію в економічній теорії. З їх допомогою розробкам науковців надається конкретна аксіологічна спрямованість, яка формує важливий вектор розвитку науки. А ще через ідеологію виявляються ціннісні орієнтири науковців, підтримка або відторгнення тих чи інших концептуальних принципів. Ідеологія формує політико-економічні уявлення дослідників, дає систему ціннісних координат для дослідження. Ідеологія як процес самоорганізації суспільства за визначенням наявна в усьому, що робиться у суспільстві. Аксіологічну основу концепцій економічної теорії у XXI ст. утворює принципово нова система цінностей, яка забезпечує реалізацію інтересів цивілізаційного розвитку людства.

Об'єктивність пізнання економічної дійсності не можна розуміти як таке, що абсолютно вільне від цінностей та ідеологічних підходів. Абсолютне відособлення від ціннісних поглядів неможливе. Цінності, якими повинен керуватися дослідник, закладаються певними науковими концепціями, ідеї яких формують раціональний характер дослідження. Йдеться про суб'єктивне сприйняття (теорія, модель), яким володіють дослідники, щоб пояснювати сутність економічних процесів та явищ. На суспільному рівні аксіологія проявляється як організована ідеологія, що дає цілісне пояснення минулому, сьогоденню та майбутньому. Отже, концепція

економічної теорії може набувати статусу ціннісної ідеології, виступаючи як лібералізм, консерватизм, марксизм або націоналізм.

Аналіз аксіологічного співвідношення світогляду, ідеології і методології важливий в аспекті визначення меж наукової концепції. Як правило, коли значення ідеологічних цінностей надмірно перевершує роль наукової методології відбувається справжня деградація наукової концепції. Так, марксистсько-ленінська концепція у ХХ ст. (особливо у її другій половині) продемонструвала це наочно. Практика реального соціалізму у ХХ ст. показала, що ціннісний рівень, який забезпечує «штучна» соціально-політична єдність суспільства, є низьким, якщо оцінювати його з погляду перспектив інтелектуально-духовного та етично-культурного розвитку. Зрозуміло, мова не повинна йти про повне «вигнання» ідеології і світоглядних концепцій як нібито чужорідного суспільного елемента, але його абсолютизація під впливом політичної влади може призвести до змішування ідеології та науки, що є неприпустимим.

Ціннісно-ідеологічні оцінки так чи інакше спрямовують наукове дослідження. Часто цінності можуть бути неясними і підсвідомими. Ціннісно-ідеологічна концепція не заперечує об'єктивності теоретичного аналізу. Проте концептуалізація методології виявлення правильного результату не може замінюватися на ідеологічні цінності. Саме концептуальні підходи визначають наукові погляди і підходи.

У сучасних умовах економічна теорія характеризується співіснуванням різних напрямів і теоретичних концепцій з різноманітними методологічними і праксеологічними передумовами. Характерною тенденцією для сучасної економічної теорії є диференціація (досить вузька спеціалізація) теоретичних досліджень. Внаслідок цього дедалі складнішим стає концептуалізація теоретичних та емпіричних розробок. У цих умовах важливе значення мала б спільна ціннісно-ідеологічна і методологічна інтерпретація наукових знань.

Сучасна економічна теорія часто звертається до проблем етики. Г. В. Колодко зазначає: «У своєму розвитку економічна наука описала своєрідне інтелектуальне коло і після періоду явного ухилу в бік математики знову звернулася до філософії, конкретніше – етики»⁴¹⁴. Проблема еволюції етичних цінностей та їх культурного впливу на процес соціально-економічного розвитку набуває стратегічного характеру. Етична самореалізація і самодостатність членів суспільства можлива лише на основі їх органічного об'єднання в економічні, соціальні і духовні спільноти (асоціації, об'єднання, організації, громади та ін.). Саме громадянські спільноти переважно сприяють формуванню «інституційних ліфтів» для активних індивідів у суспільстві.

Соціально-економічні зміни XXI ст. становлять специфіку трансформацій періоду «постмодерну». Ці зміни відрізняються від трансформаційних процесів попередньої епохи – «модерну». Наявні концепції економічної теорії повною мірою не зуміли пояснити ні причини, ні характер радикальних змін, які відбувалися у світі. Неприємним «сюрпризом» для науки виявився розквіт у XXI ст. міжнародного тероризму, націоналізму і релігійного екстремізму, причому не тільки в країнах «третього світу», але і у розвинених суспільствах. Панування ліберальної демократії у всесвітньому масштабі, проголошене Ф. Фукуямою, не витримало випробування часом.

Якісна відмінність постмодерну від попередніх періодів ціннісно-ідеологічних трансформацій пов'язана із зростанням взаємозалежності соціально-економічних і політичних практик, загостренням глобальних проблем, переходом до нових онтологічних засад сучасного світу. На зміну конфронтації між капіталізмом і соціалізмом прийшли міжнародний тероризм, релігійний фундаменталізм і націоналізм. Водночас зменшилась загроза глобальної ядерної війни, а демократія і свобода помітно розширили сферу свого впливу.

⁴¹⁴ Колодко Г. В. Куда идет мир: политическая экономия будущего. М.: Магистр. 2014. С. 100.

Нагадаємо, що постмодернізм був започаткований ще у 60–70-х рр. ХХ ст. як культурологічна концепція⁴¹⁵. Поступово ідеї «постмодерну» завоювали прихильність багатьох представників усієї суспільствознавчої науки, зокрема й економічної. Постмодернізм є привабливим для науковців завдяки своїй незакінченості і несформованості, коли до його навіть базових ідей можна «приписати» власні теоретико-методологічні та ціннісно-ідеологічні підходи.

По суті все ХХ ст. було епохою запеклої ідеологічної боротьби між лібералізмом і комунізмом, яке завершилося повною поразкою останнього. Ліберальні ідеї виявилися значно гнучкішими і динамічнішими, ніж комуністичні (марксистсько-ленінські) наративи. Оцінюючи сенс і зміст перемоги лібералізму над комунізмом у кінці ХХ ст., Ю. Н. Харарі образно написав: «Супермаркет виявився сильнішим за ГУЛАГ»⁴¹⁶. У 1990-х рр. здавалося, що ХХІ ст. буде ерою панування лібералізму, коли ліберальний портфоліо з ідеями демократії, прав людини, вільного ринку, свободи і високого рівня матеріального забезпечення мав стати єдиним можливим варіантом суспільного розвитку для всіх народів і континентів. На цій основі людство мало стати однією вільною глобальною громадою⁴¹⁷. Однак історія на цьому не закінчилася.

Лібералізм в економічній теорії – це сукупність концептуальних поглядів на функціонування економіки й принципи економічної діяльності, що визначають як найкращу економічну систему – ринкову економіку, яка забезпечує свободу особистої ініціативи її суб'єктів на основі недоторканності приватної власності, свободи господарської діяльності, вільної конкуренції. Для ліберальної концепції економічної теорії характерне негативне ставлення до практики державного регулювання соціально-економічних процесів. Захист ліберальних цінностей та ідеології індивідуалізму є надзвичайно важливим для економічної теорії ХХІ ст.

⁴¹⁵ Harvey D. The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change. Oxford: Blackwell. 1989. 388 p.

⁴¹⁶ Харарі Ю. Н. 21 урок для 21 століття. Київ: Форс Україна. 2018. С. 27.

⁴¹⁷ Fukuyama F. The End of History and the Last Man. London: Penguin. 1992. 418 p.

Ліберальна модель економічного розвитку ґрунтується на принципах відкритості ринку, приватизації, дерегуляції, зростання високоосвіченого, матеріально забезпеченого середнього класу, розвитку підприємливості, інновацій, справедливих правил «гри» для бізнесу, функціонування ефективних інститутів та ін. Економічний світогляд лібералізму ґрунтується на пріоритетності ринкового господарювання як широкого автономного економічного порядку. Орієнтація на максимізацію функції суспільного добробуту закономірно консолідує економічні інтереси суспільства. Важливим є забезпечення більш широкого оптимуму, ніж його пропонує оптимум Парето. Тезу про Паретіанського ліберала (зокрема про його неможливість) детально розглянув А. Сен⁴¹⁸. Концепція лібералізму при цьому розглядається з погляду суспільного вибору. Йдеться про ідею несумісності оптимуму Парето (навіть у слабкій формі) з вимогами особистої свободи (навіть відносно поміркованими) для прийняття послідовних соціально-економічних рішень. Питання свободи вимагають брати до уваги інформацію, не пов'язану з індивідуальними корисностями.

У своїй програмній книзі «Лібералізм у класичній традиції» Л. Мізес зазначив: «Лібералізм – не релігія, не світогляд, не партія з особливими інтересами... Він є ідеологією, доктриною взаємовідносин між членами суспільства і одночасно втіленням цієї доктрини у поведінці людей у реальному суспільстві»⁴¹⁹. Ідеологія лібералізму і західні соціально-економічні практики (часто досить ефективні), безумовно, посилюють значущість загальних економічних підходів і обмежують роль національних соціокультурних особливостей. Співвідношення загального і особливого не є постійним, але саме воно й визначає траєкторію та динаміку розвитку національної економіки. На початку

⁴¹⁸ Sen A. The Impossibility of a Paretian Liberal. Journal of Political Economy. 1970. Vol. 78. P. 152–157.

⁴¹⁹ Mises L. Liberalism: In the Classical Tradition. New York. The Foundation for Economic Education, Inc: San Francisco: Cobden Press. 1985. 208 p.

XXI ст. лібералізм дедалі більше схиляється до того, що представницька демократія з її абсолютизацією виборчого процесу має доповнюватися більшою інклюзивністю політичної системи, тобто стати ближчою до людини і пропонувати громадянам ширші соціально-політичні можливості.

XX ст. та початок XXI ст. засвідчили, що ідеологія і концепція лібералізму неодноразово доводили свою життєздатність. Ключові ліберальні цінності – свобода особистості і недоторканність прав людини, плюралізм думок і демократія, громадянське суспільство і правова держава й надалі будуть залишатися базисними чинниками розвитку цивілізованого суспільства і ефективної економіки. Лібералізм перемагає тому, що він спирається на інтереси більшої частки суспільства, яка має реальну економічну силу і яка безпосередньо зацікавлена в найповнішій реалізації економічних прав і свобод. Позитивне значення має багатоформатність концепції лібералізму, її гнучкість та адаптивність. Принципи оптимальної достатності і неупередженого прагматизму завжди визначалися лібералізмом як необхідні домінанти економічної політики держави.

Лібералізм формує фундамент ціннісних засад європейської цивілізації на основі принципів акцентованого індивідуалізму, свободи вибору й вільного розвитку. Ліберальні цінності притаманні й українській нації, нашій духовності і моралі. Демократія у процесуальному розумінні розглядається як сукупність процедур, що змушують державну владу реагувати на запити своїх громадян. Головне, щоб ці процедури давали ефективний змістовний результат, що буває далеко не завжди. Йдеться про людиноцентристські функції лібералізму – гідність кожної особи, визначальні цінності свободи, демократії та громадянського суспільства, непорушне право приватної власності. Першоосновою ліберальної концепції є всебічний розвиток особи, її креативний потенціал, який здатний формувати ефективні параметри розвитку суспільства й економіки. Значущим є усвідомлення творчої функції свободи. Переваги ліберальної економіки

і ринку забезпечуються через механізми утвердження свободи вибору. Приватна власність та економічний індивідуалізм забезпечують ефективність функціонування будь-яким організаційним формам підприємництва.

Ліберальне суспільство реалізує свою функцію забезпечення прав і свобод громадян через багатоформатні механізми громадянського суспільства. Такі механізми саморозвитку формують інституційне середовище самоорганізації ліберальної економіки, її динамічного розвитку. Йдеться про формування мережових механізмів взаємної координації інститутів громадянського суспільства, насамперед інститутів демократії і самоврядування. Лібералізм має чітку гуманістичну спрямованість; системоутворюючою клітиною лібералізму є індивід, окрема особистість. Цим обумовлена природна кореляція концепції лібералізму із цінностями християнської етики і моралі.

Ліберальна концепція керується принципом функціональної пріоритетності самоврядувальних засад розвитку. На практиці це означає зміцнення спонтанного ринкового порядку в розв'язанні нагальних проблем соціально-економічного розвитку. Йдеться про обмеження владних повноважень держави, стиснення її функціональних параметрів на користь ринковим механізмам саморегулювання. У політичній сфері ліберальна концепція проявляється через інститути та механізми демократії⁴²⁰. Щодо держави, то лібералізм виступає проти уніфікації її інституційних форм⁴²¹. Ці інституційні форми державної влади мають бути гнучкими, відображати специфічні риси соціально-економічного розвитку, відповідати етичним, морально-психологічним, культурним, релігійним цінностям громадян в їх взаємозв'язку.

Теоретики лібералізму від Дж. Лока до Ф. Гаєка завжди заперечували більш-менш активну роль держави в економіці.

⁴²⁰ Diamond L. The Spirit of Democracy: The Struggle to Build Free Societies Throughout the World. New York: Times Books. 2008. 464 p.

⁴²¹ Chomsky N. Failed States: The Abuse of Power and the Assault on Democracy. Holt Paperbacks; 1st edition. 2007. 320 p.

Свобода неминуче шукає можливості для суспільного вираження і знаходить їх в сучасних недержавних інститутах ліберальної демократії та громадянського суспільства. Типовою неоліберальною позицією є принцип «більше ринку і менше держави», що є необхідною умовою успішного розвитку економіки.

У концепції лібералізму важливим є принцип суспільного забезпечення кожному індивіду рівного права на найширшу загальну систему базових свобод, що узгоджуються з такою самою системою свободи для всіх. При цьому найважливіші внутрішні людські блага – щастя, душевний спокій, наснагу – кожен індивід забезпечує собі самотійно. Бентамівська утилітарна форма «найбільше щастя для найбільшої кількості людей», незважаючи на її абстрактну відірваність від об'єктивних реалій, досить чітко відображає соціальну мету лібералізму. Ф. Гаєк визначав лібералізм як концепцію індивідуальної свободи в межах закону⁴²². Звідси його ідея самонароджуваного або спонтанного соціально-економічного порядку, за якого можливо використовувати звання і вміння всіх членів суспільства більшою мірою, ніж це було б можливим за будь-якого іншого порядку. Єдиною можливою системою людської співпраці в економіці, яка заснована на поділі праці, є приватна власність. Саме вільна приватна власність створює для індивіда сферу, де він вільний від держави.

З другої половини XX ст. завдяки успіхам західної демократії та занепаду і краху так званого реального соціалізму лібералізм та його базові соціально-економічні принципи (автономія індивіда, особиста свобода, плюралізм ідей, приватна власність) набули рис метаідеології⁴²³. Завдяки лібералізму ідеали свободи, самовизначення та людських прав стали загальновизнаними.

⁴²² Hayek F. A. *Studies in Philosophy Politics and Economics*. London: Routledge. 1967. P. 11.

⁴²³ Лібералізм: Антологія 2-ге вид. К.: ВД «Простір», «Смолоскип». 2009. 1128 с.

Для умов ХХІ ст. краще говорити не про ліберальну, а неоліберальну концепцію економічної теорії. В економічній літературі іноді протиставляється лібералізм (як позитивна конотація) і неолібералізм (як негативна конотація)⁴²⁴.

Найвпливовішим теоретиком неолібералізму ХХ ст. і найвидатнішим представником неоавстрійської традиції в сучасній економічній теорії, безумовно, був Ф. фон Гаєк. Неоавстрійська (віденська) школа неолібералізму (Л. фон Мізес, Ф. фон Гаєк), яка сформувалася на основі принципів австрійської школи граничної корисності з її суб'єктивно-психологічною спрямованістю економічних досліджень, розвинула ліберальні економічні ідеї у руслі неокласичного мікроекономічного аналізу. Німецька школа неолібералізму (В. Ойкен, Л. Ерхард) розвинула ідеї поєднання економічної свободи з принципом соціального вирівнювання. Господарський порядок у цій ситуації означає розширення ролі держави як організатора економічного життя. На цій основі А. Мюллером-Армаком, Л. Ерхардом та їхніми послідовниками була розроблена теорія соціального ринкового господарства.

Неолібералізм багато в чому продовжує виконувати й сьогодні роль потужного ціннісно-ідеологічного й методологічного фундаменту економічної теорії. В неоліберальному «мейнстрімі» будь-яка теорія починається із введення неокласичних припущень, серед яких центральною є ідея методологічного індивідуалізму. Однак в сучасному світі неолібералізм піддається сумніву. Більш поширеною стає думка про необхідність пошуку нової ціннісно-ідеологічної концепції економічної теорії ХХІ ст. Очевидними стають доктринальні недоліки неокласичного розуміння індивідуалістичної методології. Критикувати неолібералізм як ідеологічну основу мейнстріму є правилом «хорошого тону» й в українській економічній науці.

⁴²⁴ Колодко Гж. Куда идет мир: политическая экономия будущего. М.: Магистр, 2014. С. 42.

Критика неоліберальних цінностей обґрунтовує небажаність ліберальної візії як такої. Очевидно, що на початку XXI ст. сфера впливу неолібералізму суттєво обмежується, а на вільне місце приходять лише зовнішньо оновлені релігійні й націоналістичні ідеології. Історія знову нагадала, що немає одного наперед визначеного курсу – переходу до комуністичного завтра, або до неоліберального щастя і свободи.

У 1980-х рр. XX ст. відбулася справжня неоконсервативна революція в ідеології, а також у теорії і практиці державного управління. Неоконсерватори тоді науково правильно встановили межі керованості високоскладними економічними системами.

Основами світогляду неоконсерватизму насамперед є збереження традиційних цінностей міцної сім'ї, релігії, патріотизму. В економічній сфері неоконсерватори наголошують на таких цінностях, як економічна свобода, приватна власність, ринкове саморегулювання, система вільного підприємництва⁴²⁵. Як правило, на побутовому рівні поняття «консерватизм» трактується як щось «ретроградне», що «тягне» у минуле. Насправді він передбачає націленість не лише на традиційні старі цінності, а безпосередньо пов'язаний із розвитком усіх інститутів громадянського суспільства, коли індивідуальна активність обумовлюється ефективною діяльністю усіх основних соціальних груп суспільства. Інтереси індивіда повноцінно реалізуються лише за умов реалізації інтересів громадянського суспільства загалом. Йдеться про формування ефективних механізмів соціально-економічного розвитку в різних інституційних площинах суспільства на основі переваг інтересів особливих (специфічних) груп індивідів.

Основними цілями неоконсерватизму є: дотримання як основного правила вільного підприємництва й приватної

⁴²⁵ Консерватизм: Антологія 2-ге вид. К.: ВД «Простір». «Смолоскип». 2008. 788 с.

ініціативи; забезпечення пріоритету приватної власності, одночасно незалежної та взаємозалежної; відновлення здорової фінансової (монетарної) системи й чіткий нагляд за нею; сприяння усім заходам, спрямованим на поліпшення соціальних умов людей; захист споживачів від зловживань з боку монополій; спротив усім клановим, офіційним або партійним привілеям; забезпечення закону і порядку, безсторонньої справедливості суддів, вільних від втручання з боку виконавчої влади; сприяння розвитку головного осередка суспільства – родини й домогосподарства; підтримування християнської релігії.

Консерватизм (неоконсерватизм) ставить завдання «наситити» економічну теорію ціннісними (аксіологічними) судженнями. Економічна теорія не може бути чисто позитивістською наукою; у її структурі важливе місце займають нормативні категорії. Безумовно, правий М. Фрідман, зазначаючи: «економічна теорія є дещо більшою, ніж простою системою тавтологій, яку вона хоче передбачати, а не просто описувати наслідки дій»⁴²⁶.

З позицій методології можна зробити висновок про те, що чіткого розмежування між ціннісно-ідеологічними концепціями консерватизму і лібералізму немає. Незважаючи на багаторічну відособленість консерватизму і лібералізму, у них набагато більше загальних рис, ніж це зазвичай передбачається. Так, консерватизм невіддільний від ідеалів ліберальної демократичної держави. Як і лібералізм, консерватизм завжди підкреслює роль ринку, непохитне значення індивідуалізму, приватної ініціативи, розширення життєвих можливостей кожного індивіда. Досить повно єдність і відмінність між ідеологіями лібералізму і консерватизму розглянуті, наприклад, у праці Ф. Гаєка «Чому я не консерватор»⁴²⁷.

⁴²⁶ Фридман М. Методология нормативной экономической науки. Философия экономики. Антология. М.: Изд. Института Гайдара. 2012. С. 186.

⁴²⁷ F.A. Hayek The Constitution of Liberty. Chicago: The University of Chicago Press. 1960. P. 397–411.

Якщо неоліберальна методологія розглядає безпосередні прямі зв'язки в трикутнику «людина-ринок-держава», то неоконсерватизм розуміє ці зв'язки крізь призму окремих соціальних груп. Очевидно, що соціальні групи (первинна з них – родина, домогосподарство) з погляду їх економічних інтересів характеризуються наявністю цілісних системних властивостей, які відсутні в окремих індивідів. Ідеологія консерватизму акцентує увагу на значущості стабільності як втіленні порядку і традиції. Для ідеології лібералізму найважливішим є концепт свободи як головної соціально-економічної та політичної цінності.

На наш погляд, неоконсервативна інтерпретація економічного інтереса групи є важливою для сучасної економічної теорії. Існування спільнот та інститутів у суспільстві є об'єктивним. Група індивідів приймає колективні рішення, коли вона інституційно організована й наділена інституційними формами. М. Олсон – один із найвідоміших дослідників теорії груп, пише про два головні її варіанти (з традиційного погляду): «казуальний» – приватні організації та групи є загальнопоширеним явищем, що впливає з фундаментальної людської схильності до формування асоціацій і приєднання до них; «формальний» – пояснення сучасних асоціацій та груп як один з аспектів еволюції сучасних індустріальних суспільств⁴²⁸.

Важливою в суспільстві є роль релігійних спільнот. З погляду неоконсерватизму релігія охоплює не тільки етичні цінності. Це певна інституційна система, яка впливає на формування державної соціально-економічної політики. Важливо те, що християнська релігія ставить на перше місце в суспільстві людину – кожна людська особистість унікальна і має відігравати свою особливу роль в побудові власного шляху «спасіння». Економіка несе в собі такий вагомий

⁴²⁸ Олсон М. Логіка колективної дії. Суспільні блага і теорія груп. Київ: Лібра. 2014. С. 26–27.

моральний аспект, як вибір між альтернативами: що «правильне», а що «хибне».

Консервативна традиція в українській суспільствознавчій літературі була закладена ще В. Липинським, його відомим висловом: «Хлібороб – це земля. Отчизною, Батьківщиною хлібороба єсть його земля, а його нацією – народ, що ту землю заселяє. «Націоналізм» хлібороба зветься патріотизмом»⁴²⁹. Неприпустимість реформ (змін) заради самих реформ – це чисто консервативний вираз, який є надзвичайно важливим для сучасних українських умов.

Соціально-економічний розвиток XX ст. неможливо уявити поза економічним вченням марксизму. Саме марксизм з позицій робітничого класу найповніше і найглибше проаналізував об'єктивні реалії індустріального капіталізму. Завдяки марксистським ідеям В. Леніну в Росії та Мао Цзе Дуну в Китаї вдалося об'єднати ентузіазм мільйонів людей на шляху соціалістичного будівництва і проведення радикальних соціально-економічних експериментів. Крах економіки соціалізму у кінці XX ст. став детермінантою ціннісно-ідеологічного концептуального вибору в економічній теорії. Для так званого соціалістичного суспільства не було характерне ані верховенство права, ані демократична відповідальність, а турбота про людину проголошувалася лише на словах.

Для марксизму типовим є акцент на причинно-наслідкових діалектичних зв'язках. Марксизм, зважаючи на гегелівські уявлення, вважав за наукову лише одну можливу концепцію, а отже, брав до уваги як єдину правильну лише одну перспективу суспільного розвитку – до комуністичного суспільства. Марксизм розглядав як майбутнє людства комуністичне суспільство, обґрунтовуючи комунізм як цільовий стан і як рух, що заперечує капіталізм. На нашу думку,

⁴²⁹ Липинський В. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. Київ-Філадельфія. 1994. С. 271.

XXI ст. залишатиме в минулому проблеми індустріального розвитку, зокрема альтернативи: капіталізм і соціалізм (комунізм), капітал і наймана праця, держава і громадяни, еліти і народні маси, представницька і пряма демократія та ін. Конструювання економічної реальності згідно з певною абстрактною концепцією приречене на невдачу. І це підтвердила практика реалізації марксистської концепції (так званого реального соціалізму).

Безумовно, вплив ідей К. Маркса на початку XXI ст. проявляється вже незначною мірою, вони вже мало хвилюють сучасних економістів. Однак, якщо в постсоціалістичних країнах ставлення до марксистської ідеології відверто вороже, про вчення К. Маркса намагаються у кращому разі не згадувати, то на Заході ситуація інша. Так, експерти авторитетного видання «The Economist» досить позитивно оцінюють розвиток соціалістичних ідей в США (позиція Б. Сандерса, А. Окадіо-Кортес у Демократичній партії)⁴³⁰.

Постмарксистський дискурс має сьогодні мало перспектив, його розвиток як цілісного інтелектуального проєкту у XXI ст. є мало ймовірним. Те, що можна назвати постмарксистською теорією, не являє собою цілісної системи тверджень або чіткої концептуальної моделі. Це ймовірніше інтелектуальні традиції старшого покоління економістів-дослідників, які намагаються «донести» діалектичні підходи постмарксистського типу й до молодих науковців.

Європейський неомарксизм представлений насамперед аналітичним марксизмом (Т. Адорно, Л. Альтюсер, Л. Коєн, Д. Ремер та ін.). Переформатизація категорій історичного матеріалізму здійснюється ними на основі сучасних теорій ігор, структурації, модальної логіки.

⁴³⁰ The Rise of Millennial socialism. Life, liberty and the pursuit of property. The Economist. 2019. February 16th. P. 9, 15–18.

Постмарксистська концепція набуває рис ліберального марксизму: з одного боку, вона відповідає ліберальним імперативам сучасної економічної теорії, а з іншого – притримується базових дослідних традицій трансформованого класового підходу з пріоритетом на реалізацію економічних інтересів насамперед трудящих мас. Очевидно, що постмарксизм у тому вигляді, в якому він існує сьогодні, не може бути концептуальною альтернативою лібералізму. Невипадково й виникають ідеї ліберального марксизму.

Цікаво, що концепції постмарксизму та лібералізму можуть знаходити на початку XXI ст. спільні точки дотику, зокрема у подоланні бідності (як відсутності можливостей). З одного боку, необхідно створювати умови, щоб люди могли гідно заробляти самі, а з іншого – важливим є справедливий перерозподіл податків від багатих до бідних для адресної допомоги малозабезпеченим. Інша справа, що на практиці бідність, за державної допомоги часто трансформується у соціальне утриманство, в т. ч. в умовах ліберальної держави. Потужні інститути боротьби із бідністю не можуть не поєднуватися із правами власності, ринком, механізмами творчої руйнації (за Й. Шумпетером), відкритою конкуренцією навіть у постсоціалістичних країнах.

Цілісно-ідеологічна концепція націоналізму в економічній теорії бере свій початок з ідей німецьких економістів, які дотримувалися «історичної» методології (Ф. Ліста, В. Рошера, Б. Гільдебранда, К. Кніса та ін.). Ця концепція заперечує наявність загальних для всіх країн економічних принципів і закономірностей та акцентує увагу на принципі неповторності шляхів соціально-економічного розвитку кожної окремої нації. Національна економічна концепція вивчає як об'єкт дослідження національну економіку. Щодо предмета дослідження, то національна економічна концепція ґрунтується на ідеї наявності ідіосинкратичного шляху розвитку, який історично визначений національним культурним менталітетом.

Патріотичні ідеї при цьому, як правило, поєднуються із історико-культурними традиціями. Кожна країна характеризується певною концепцією економічної політики національної держави. Теоретична концепція формує стратегію, форми, масштаб і обумовлює рівень ефективності національного державного регулювання.

У XXI ст. відбуваються і будуть відбуватися надалі зміни в соціально-економічній, політичній і гуманітарній сферах, внаслідок чого істотно коригуватиметься поняття і зміст основних концепцій економічної теорії.

Отже, кожна ціннісно-ідеологічна концепція формує свою специфічну логіку досліджень. Проте вона не може відкинути загальні (незмінні) логічні структури наукових досліджень, які й формують парадигмальне «ядро» економічної теорії. Розбудова нової парадигми економічної теорії вбачається на шляху відходу від неокласичних моделей та забезпечення активного пошуку гетеродоксальних концептуальних схем за межами мейнстриму. Чи є сьогодні такі концептуальні схеми? Поки знайти (розробити) концепції, які могли б замінити існуючі неокласичні підходи не вдається. Причина в тому, що таких загальновизнаних концепцій і не може бути, поки остаточно не сформується інша нова глобальна економічна система XXI ст. Хоча змістовні моменти нової наукової парадигми, типові її риси складаються вже сьогодні і їх необхідно осмислювати і використовувати.

Розділ 9

СТАНОВЛЕННЯ НОВОЇ ДОСЛІДНОЇ ПАРАДИГМИ В ЕКОНОМІЧНІЙ ТЕОРІЇ XXI СТ.

9.1. Структура парадигми економічної теорії XXI ст.

У вітчизняній економічній літературі досить часто зустрічається термін «парадигма». При чому він використовується й там, де це дійсно потрібно, й там, де він не відіграє вагомої ролі. Для терміна «парадигма» типовою в сучасній економічній літературі є неточність і множинність інтерпретації (полісемія). Складається враження, що початковий зміст, який Т. Кун вкладав у поняття «парадигма» як сукупність наукових досягнень, що визначаються спільнотою вчених, або як зразок вирішення наукових завдань, вже мало кого цікавить. Як будь-яке інше поняття, що вживається занадто часто і методологічно нерозбірливо без належної рефлексії, поняття «парадигма» в економічній теорії отримало досить розпливчате тлумачення. Здебільшого воно асоціюється з поняттям «теорія»; ці поняття часто використовуються як взаємозамінні.

Поняття «парадигма» можна розглядати як певну сукупність визнаних теоретичних досягнень науки. Еволюція науки передбачає наявність, співіснування, зміну або конвергенцію парадигм. Парадигма формує своєрідний фундамент розвитку наукового знання, дозволяє оцінювати ті чи інші теоретичні положення у широкому смисловому контексті та у прив'язці до певного соціально-інституційного простору. Дослівний переклад слова «парадигма» з грецької мови означає «приклад, зразок». У зв'язку з цим під парадигмою можна розуміти наукову модель (конструкт), яка прийнята як зразок для вирішення дослідних завдань у цій науці. При акцентуванні

уваги на змісті створених теорій, парадигма стає способом формальної класифікації наукового знання. При цьому в рамках парадигми виділяються концепції та окремі теорії. Парадигмальний аналіз економічного знання включає в себе як визначення предмета, так і виділення сукупності методів для його дослідження.

Особливо актуальним є питання перспектив формування та еволюції сучасної парадигми в економічній теорії ХХІ ст. для українського співтовариства економістів-теоретиків у зв'язку із необхідністю системного оновлення нашої науки.

У філософії науки поняття «парадигма» було введено позитивістом Г. Бергманом для характеристики нормативності методології. Проте загальноприйнятим це поняття стало після виходу книги Т. Куна «Структура наукових революцій». Він розумів під парадигмою ті теоретичні положення, які прийняті усім науковим співавторством як визнана модель постановки проблем та їх вирішення, тобто визнані усіма наукові досягнення, які протягом певного часу дають науковому співтовариству епістемологічну модель⁴³¹. Зміна парадигми означає наукову революцію. Під впливом критики з боку К. Попера, І. Лакатоса, М. Мастермана Т. Кун реформатував зміст поняття «парадигма», обґрунтувавши нове поняття «дисциплінарна матриця» з її чотирма компонентами – символічне узагальнення, метафізична складова парадигми, цінності, зразки розв'язання дослідних завдань. Науковість дослідження полягає в правомірній постановці тих чи інших наукових проблем, творчій методології їх розв'язання в межах окресленої парадигми.

Наявність парадигми є необхідною формою існування і розвитку науки. У середовищі українських економістів поняття «парадигма» вживається поки надто нерозбірливо. Очевидно, що з використанням такого складного поняття, як «парадигма» слід бути методологічно максимально коректним.

⁴³¹ Кун Т. Структура научных революций. М.: Издательство АСТ. 2015. С. 11–12.

Прагнення до досягнення істини на основі об'єктивного дослідження і відкритого неупередженого дискурсу можливе лише шляхом дотримання дослідниками певних парадигмальних принципів і підходів. Сформована парадигма закономірно спрямовує логіку методологічного мислення вчених, які пізнають предмет науки. На основі парадигми пов'язуються між собою різні вияви економічної теорії, узагальнюються результати дослідження, визначаються впливи різних наукових шкіл в межах спільної інтелектуальної традиції.

Насамперед слід визначитися з термінологією. Вкажемо на відмінність між поняттями «парадигма», «концепція», «теорія», які нерідко сприймаються як взаємозамінювані. Саме поняття «парадигма науки» слід розглядати як полісимфонічне.

Евристичний і пояснювальний потенціали наукової парадигми є дуже важливими. Парадигма розкриває узагальнені підходи до дослідження⁴³². У ній проявляються аксіоми, що визначають онтологічні, епістеміологічні і методологічні основи кожної парадигми. Парадигма виступає при цьому як сума і узагальнення досягнутих теоретико-методологічних результатів. Під парадигмою розуміють комплекс правил, навколо яких у науці склався всезагальний консенсус, що вимагає їх дотримання усіма науковцями (представниками певного наукового напрямку). Загальна парадигма економічної теорії передбачає консенсус з основоположних питань науки.

Наявність парадигми – важлива форма розвитку науки. Досягнення істини невіддільне від дотримання у процесі дослідження певних парадигмальних підходів. На наш погляд, загальні закономірності побудови парадигми спільні для різних наук як соціально-гуманітарних, так і природничих дисциплін. Наукові абстракції та логічні метафізичні поняття у межах парадигми є важливими для кожної науки. Тенденція

⁴³² Arnason J. P. Civilizational Analysis: A Paradigm in the Making. Word Civilizations. Encyclopedia of Life Support Systems (EOLSS)/ Oxford. UK: EOLSS. 2007. 34 p.

до категоризації всього суцього, зокрема в економіці, бере свій початок ще з філософії Аристотеля. Парадигма економічної теорії обумовлюється спільністю базових передумов (постулатів), що об'єднує науковців спільними ідеалами і нормами досліджень.

Парадигма – це метафізична модель, що дозволяє розглядати сутність предмета дослідження з позицій досягнутого стану розвитку науки. Термін «парадигма» належить до тих наукових понять, які мають багато значень. Особливу цінність для становлення парадигми економічної теорії мають результати наукових досліджень найвідоміших, найбільш впливових вчених, ідеї яких мають вирішальне значення для розвитку науки.

Метою будь-якої науки є розроблення цілісного внутрішньо несуперечливого розуміння свого предмета. Досягнення такої мети корелює із становленням наукової парадигми. Із формуванням парадигми наукові дослідження отримують надійний фундамент. З розвитком науки відбувається збагачення і підкріплення сформованої парадигми. З часом на основі розвитку об'єкта та предмета дослідження виникає ситуація, коли наука вже не може розвиватися, залишаючись в межах сформованих парадигмальних уявлень. Нові процеси вимагають нових пояснень, а отже, наукові дослідження закономірно виходять за межі усталеної парадигми. Наукова парадигма вступає у стадію кризи, вона стає більш «строкатою», втрачає свою цілісність. І чим гострішою є ця криза, тим більшого значення набуває завдання формування оновленої парадигми. Йдеться про відновлення цілісності спільних наукових підходів з урахуванням всіх відомих зрушень і новацій.

Наукова парадигма включає в себе принципові припущення і аргументи щодо природи економічної реальності («економічна онтологія»); епістемологічних підстав і критеріїв оцінки економічних процесів і явищ («економічна епістемологія»); аксіологічних цілей та цінностей економічного дослідження («економічна аксіологія»). А. Єрмоленко виділяє три парадигмальні комплекси:

- онтологічну парадигму (парадигму буття);

- парадигму самосвідомості (парадигму суб'єктивності);
- парадигму комунікації, що інспіровано герменевтично-лінгвістично-прагматичними процесами⁴³³.

В основі ідеї наукової парадигми лежить оцінка системного прогресу наукового знання, його всеохоплюючої зміни і розвитку. Цей прогрес Т. Кун вважав можливим як «еволюцію від того, що ми знаємо». Щодо «еволюції до того, що ми сподіваємося дізнатися», то це є іншою проблемою⁴³⁴. В межах наукової парадигми існують різні варіанти взаємозв'язку між окремими теоріями: паралелізм, конкуренція, інтеграція, розгалуження, конвергенція, реконфігурація та ін. Наявність парадигми передбачає різні форми збільшення теоретичного знання, можливість як еволюційного, так і революційного його зростання, а також паралельного існування в економічній теорії стійких теорій і концепцій.

Можна вважати, що базисні положення наукової парадигми відповідають тому, що І. Лакатос називав стійким «ядром» дослідної програми. Під парадигмальними положеннями розуміють базові припущення, ключові поняття і пояснювальні стратегії (моделі) парадигми. Подібний зріз нашого дослідження наближає його до того, що традиційно називається парадигмою у філософії науки (щодо економічної теорії).

Потенційні можливості формування нової наукової парадигми економічної теорії не проявлятимуться доти, поки не з'являться відповідні для цього суспільні умови. Йдеться про суспільну затребуваність нової парадигми економічної теорії. Якщо така затребуваність відсутня, зусилля лише окремих груп науковців внести якісь парадигмальні зміни в економічну науку будуть в кращому разі подібні на зовнішнє косметичне «оновлення» парадигми. Зміна парадигми означає, що в науці розвиваються інші (порівняно з тими,

⁴³³ Єрмоленко А. Академічна філософія у вимірі парадигмальних змін. Філософська думка. 2018. № 6. С. 6.

⁴³⁴ Kuhn T. The Structure of Scientific Revolutions, 2 nd ed. Chicago: University of Chicago Press. 1970. P. 224.

що існували до цього) концептуально-методологічні засади дослідження об'єктивної дійсності. Сформована наукова парадигма закономірно спрямовує логіку мислення дослідників, які пізнають предмет дослідження.

Сама економічна теорія не в змозі розкрити повноцінний сенс власної парадигми. Це може зробити лише суспільство за умови, що ці дослідження є суспільно затребуваними. Парадигма, по-перше, задає поле проблем, які можуть бути досліджені в її рамках, а по-друге, дозволяє сформулювати набір методів, які можуть бути використані для дослідження цих проблем.

Безумовно, наукова парадигма має бути наповнена позитивною (конструктивною) цілеспрямованістю. Проте повна відсутність внутрішньої критики (самокритики) закономірно стає одним з головних елементів уразливості парадигми. Наукова парадигма економічної теорії не може не включати в себе футурологічні перспективи. У передбачуваних варіантах соціально-економічного майбутнього має проявлятися консенсусна платформа представників цієї парадигми. Економічна теорія за своїм визначенням і змістом завжди звернена в майбутнє. Суспільство очікує від неї прогнози, проєкції і пропозиції про нові конструкти й перспективи. Такий суспільний запит є очевидним.

Отже, парадигма економічної теорії відіграє роль узагальнюючого найменування певної сукупності наукових знань, впорядковуючи співвідношення між їх інтегрованими структурами. Йдеться про парадигмальні розуміння мети дослідження, способу нагромадження знань, критерії оцінки, цінності, дослідну позицію науковців.

Для сучасної наукової парадигми економічної теорії характерною є епістемологічна реконфігурація (своєрідний «поворот»), що означає відхід теоретичного фокусу від розділової лінії «неокласика – кейнсіанство», що визначала зміст концептуально-методологічних конфігурацій з 1940-х рр. Сучасна парадигма економічної теорії полягає в тому, що економіка є єдиним організмом, одна з найважливіших цілей

якого – поліпшення життя кожного наступного покоління. При цьому вона організована певним закономірним чином й функціонує за певними законами.

Наукова парадигма економічної теорії органічно включає в себе знання про те, що загалом існує в економіці (онтологія), характеризує методологію отримання наукового знання про економіку, відображає, яку це знання має будову та як воно структуроване (гносеологія, епістемологія), а також показує, яке світоглядне значення та цінності (аксіологія) має наукове знання.

Якби економічна теорія визначалася лише однією з категоріальних видів парадигм, то навряд тоді можна було б говорити про науку. Онтологічна парадигма, або парадигма буття відображає центральний пріоритетний вектор розвитку економіки. Гносеологічна (епістемологічна) парадигма, або парадигма власне науки вказує на концептуально-методологічну єдність досліджень для переважної більшості представників економічної науки. Аксіологічна парадигма, або парадигма цінностей (у крайній формі – ідеології) відображає загальноновизнану ціннісну систему, якої притримується наука. Найгірший варіант, коли економічна наука фактично перетворюється на пропагандистську ідеологію, тобто починає виконувати роль засобу обслуговування інтересів політичної владної еліти.

Рівнева модель наукової парадигми дозволяє трактувати онтологічну парадигму (перший рівень) як об'єктивний стан соціально-економічного розвитку, у рамках якого проявляється комплекс прогресивних (перспективних) трендів технологічних і соціально-економічних змін; епістемологічну парадигму (другий рівень) – як гносеологічне застосування певної системи методологічних поглядів до дослідження соціально-економічного розвитку за умови, що методологія є достатньо розвинутою і визнаною для того, щоб впливати на усю економічну науку; аксіологічну парадигму (третій рівень), визначення якої будується на найбільш поширених в економіці ціннісних принципах. Аксіологічна парадигма базується

на ціннісній аксіоматиці, з якою можна погоджуватися або не погоджуватися, говорити про її обмеженість, але все ж загалом застосовувати її в дослідних програмах.

Отже, зважаючи на багатогранність поняття «парадигма», на нашу думку, слід виокремлювати низку її типів на основі критеріального застосування трьох фундаментальних категоріальних планів: онтологічного, гносеологічного (епістемологічного) і аксіологічного. Відзначимо, що А. Філіпенко розглядає п'ять вимірів (зрізів) філософії науки: онтологічний, епістемологічний, аксіологічний, логічний і методологічний⁴³⁵.

Різні типи парадигм пов'язані між собою. Так, коли гносеологічна парадигма стає незаперечною, то існує загроза, що вона може перетворитися на пропаганду власних ідей, тобто сама парадигма починає наполягати на вірі у власну непогрішність і моральну виправданість. Наукова парадигма вибудовує систему логічних зв'язків і категорій, а також обґрунтовує засоби зіставлень їх з економічною реальністю.

Онтологічна парадигма економічної теорії виходить з можливості двох базових сценаріїв соціально-економічного розвитку: регресу, коли подальша еволюція сучасного суспільства (а це суспільство споживання) закономірно призведе до вичерпання ресурсів, що закінчиться справжніми природними катастрофами й економічними кризами; прогресу, коли відбуватиметься перехід до нового постіндустріального суспільства із його фактично невичерпними ресурсами – знаннями й інтелектом.

В онтологічній парадигмі постіндустріалізму центральними вважаються трансформаційні процеси переходу від індустріальної до постіндустріальної економіки. Важливим стає спільне інтегроване розуміння змісту таких трансформацій, закономірностей їх виникнення, руху (розвитку). Сучасна економіка в онтологічному розумінні перебуває на порозі системних трансформацій, що виявляються у зміні

⁴³⁵ Філіпенко А. Економічний світ: філософія. Економічна теорія. 2018. № 3. С. 30.

соціально-економічних параметрів, які її визначають. У парадигмі розвитку XXI ст. стержневим є інноваційний сценарій. Інноваційна економіка має проривний характер, вона передбачає здійснення радикальних трансформацій на основі науково-технологічної революції і масштабних ефективних інновацій.

Епістемологічна парадигма (на основі синергетики) ґрунтується на ролі економіки як нелінійної динамічної системи, описуючи її динаміку через рух економічних категорій як абстрактних теоретичних форм підвищення ступеня впорядкованості складної системи; вона спирається на біфуркації та хаос, які характеризують логіку виникнення нових категорій і понять, що більш точно відображають оновлений парадигмальний стан науки. Еволюція системи економічних категорій відбувається шляхом зміни параметрів їх логічного порядку.

Отже, онтологічна парадигма економічної теорії, або парадигма буття відображає центральні пріоритетні вектори розвитку економіки як об'єкта дослідження. Гносеологічна парадигма економічної теорії, або парадигма власне науки (епістемологічна парадигма) вказує на концептуально-методологічну єдність досліджень для переважної більшості економістів. Аксіологічна парадигма економічної теорії, або парадигма цінностей відображає загальновизнану ціннісну систему, якої притримується наука. Епістемологічна парадигма вибудовує систему логічних зв'язків і категорій, а також обґрунтовує засоби їх зіставлення з економічною реальністю (тобто безпосередньо узгоджується із онтологічною парадигмою). Парадигма науки базується на ціннісній аксіоматиці, що виступає своєрідним нормативним принципом (підходом) розвитку дослідних програм.

Актуальною є проблема парадигмальної демаркації з позицій розмежування наукової парадигми і псевдопарадигми. Науковість парадигми виявляється в процесі дискурсу на основі перевірки емпіричними (фактичними) даними, а також відповідності змісту і структури університетської

освіти. Важливою є роль так званого принципу фальсифікаціонізму. Якщо парадигма не фальсифікується фактичними даними, вона може вважатися науковою і визнаною співтовариством⁴³⁶. Парадигмальний контент при цьому повинен знаходити відображення в логіці навчальної дисципліни з економічної теорії.

Підкреслимо значення методологічної тріади: «об’єктивна дійсність» – «неупереджений аналіз» – «достовірні результати». Науковість знання визначається результатами досліджень вчених, які об’єднані певною загальною парадигмою. Псевдонауковість досліджень, навпаки, визначається «викривленими результатами, недоброчесністю в аналізі і маніпулятивними висновками. Як підсумок, дезорієнтація суспільства як генерального кінцевого споживача наукових досліджень, викривлення суспільних уявлень про економіку та економічні відносини. Наукова парадигма потребує соціальної легітимації та інституціоналізації.

Легкодоступна інтернетівська інформація дає можливість псевдонауковцям формувати фейкові уявлення про парадигмальне поле економічної теорії у просторі плагіаторства і наукового нігілізму. Етика академічної недоброчесності виявилася надзвичайно агресивною, що не могло не применшити суспільну значущість позицій справжніх науковців. Доброчесність тих, хто генерує релевантну наукову інформацію у формуванні наукової парадигми повинна бути вирішальною.

Очевидно, що фаховий рівень та академічна доброчесність вчених є надійною основою належної науковості парадигми економічної теорії. Низький фаховий рівень та академічна недоброчесність – прямий шлях до деградації нашої науки.

Парадигмальний підхід на практиці проявляється у стратегії державної політики, що передбачає чітке бачення шляхів соціально-економічного розвитку країни. Щодо України це означає наукове розуміння стратегії виходу зі стану

⁴³⁶ Popper K. Science: Conjectures and Refutations. Conjectures and Refutations: The Growth of Scientific Knowledge. London: Routledge. 1969. P. 33–65.

консервації відсталого сировинної економіки, переходу до сталого економічного зростання із забезпеченням високих стандартів якості життя населення. Тут вже йдеться про праксеологічну парадигму економічної теорії на основі наукового обґрунтування інклюзивного розвитку економіки. У такій парадигмі розвитку фундаментальною основою національної стратегії повинна бути кардинальна зміна інституційного устрою України на основі переходу від архаїчної кланово-олігархічної політико-економічної системи до інклюзивних інститутів сучасного демократичного устрою правової держави.

У праксеологічній парадигмі розвитку центральне місце займає динамічна економіка нових можливостей, де в економічних суб'єктів є реальний вибір, забезпечений справедливою соціальною системою розподілу. Спираючись на ґрунт наукової парадигми, економічна теорія, безумовно, повинна володіти виразним соціально спрямованим потенціалом. Орієнтацію лише на здоровий глузд, про що часто наголошують в політико-економічному середовищі, можна вважати показником поверховості теоретичного мислення.

Який же парадигмальний внесок може внести (і чи це реально) українська економічна наука в загальносвітову? На що існує суспільний запит, чи має він місце взагалі відносно вітчизняної економічної теорії? Вітчизняна наука може бути багата відкриттями і формуванням нових наукових напрямів. У цьому разі корисними можуть бути наукові дискусії й нові питання: в макроекономіці — щодо малих відкритих економік, макроекономічної нестабільності; в мікроекономіці — щодо ринкової нерівноваги, турбулентності конкурентного середовища, ринкової моделі поведінки «незаміжного» споживача; в інституціональній теорії — щодо змісту та форм прояву низької якості інститутів, механізму підвищення ефективності інститутів, специфіки інституційних змін в економіках з ринками, що розвиваються та ін. Очевидно, що перерахувати всі можливі напрями потенційного вкладу української науки неможливо. Наведений

вище перелік далеко невичерпний. Проте очевидним є й той факт, що будь-яка «провінційність», тобто звернення виключно до місцевих проблем без урахування загальносвітових трендів – тупиковий шлях розвитку української економічної теорії.

Постає питання: наскільки адекватно сьогодні наукова парадигма в економічній теорії відображає соціально-економічну реальність? На нашу думку, що проблема не лише в стані самої науки, а в масштабній трансформації економіки XXI ст. Неокласична наукова парадигма існує, зокрема й в Україні, але знаходиться «в русі». До чого дійде економічна теорія, наприклад, в 2050 р. чи 2075 р. передбачити неможливо. Поки важливо фіксувати зміни, тренди зрушень, бачити новації особливо в концептуально-методологічному базисі економічної теорії.

Безумовно, гострою проблемою у XXI ст. залишатиметься суспільна ефективність/неефективність економічної теорії. Теорія як фундаментальна наука не може бути тільки унітарною, тобто такою, що визначається лише екзогенними цілями. Її основна мета – відкриття нових теоретичних знань, пошук істини. Якщо теорія реалізує соціально-економічні інтереси, застосовуючи наукові методи дослідження, вона вважається ефективною. Проте це далеко не завжди пов'язано із вирішенням простих прикладних завдань.

Зрештою, будь-яке економічне дослідження ґрунтується на певних концептуально-методологічних підходах, серед яких найважливішими, на наш погляд, є: здійснення об'єктивного аналізу об'єктивної дійсності; зв'язок фундаментальності дослідження із прикладним аналізом; розгляд глибинних соціально-економічних процесів на основі виділення синергетичних зв'язків; розуміння сутності, змісту та форми економічних процесів і явищ; виділення вартості та капіталу як основоположних категорій теоретичного дослідження; «вихід» в прикладній сфері на управлінські проблеми формування і реалізації стратегії і тактики державної економічної політики; можливість застосування отриманих наукових висновків та результатів в наступних дослідженнях.

Отже, підходи щодо змісту і самої доречності парадигми економічної теорії варіюються в широкому діапазоні. Проте в основі дискусій з погляду структури самої парадигми лежать, на наш погляд, три взаємозумовлені підходи. Це наявність онтологічних парадигм (наприклад, постіндустріалізму, посткапіталізму, інформаційно-мережевої економіки), важливість епістемологічних парадигм (наприклад, неокласики, інституціоналізму, поведінкової економіки), значущість аксіологічних, або ціннісних парадигм (наприклад, неолібералізму, неоконсерватизму, націоналізму, постмарксизму). У межах кожної структурної складової наукової парадигми формується своє теоретичне розуміння концептуальних засад дослідження.

Кінець XX ст. – початок XXI ст. став часом кінцевого формування парадигми економічної теорії як самостійної метафізичної субструктури економічної науки. В основі цього процесу було активне переосмислення логіки еволюції економічної теорії крізь призму постпозитивістських концепцій Т. Куна (парадигми) і І. Лакатоса (дослідні програми).

9.2. Парадигмальні зрушення в сучасній економічній теорії

Відсутність єдиних парадигмальних підходів до об'єктивної дійсності робить результати різних досліджень несумісними один з одним, що не сприяє розвитку науки. Фрагментарність досліджень роз'єднує науковців, обмежує цінність науки, єдність концептуально-методологічних підходів⁴³⁷. Змістовне поле наукової парадигми вибудовується навколо метафізичного «твердого ядра» науки, якого притримуються більшість дослідників.

Наукова революція, супроводжуючись радикальними проривами в розвитку наукових знань, призводить до пере-

⁴³⁷ Banerjee A., Esther D. Good Economics for Hard Times: Better Answers to Our Biggest Problems. New York: Public Affairs. 2019. 433 p.

гляду парадигми усієї науки і насамперед принципів і критеріїв науковості досліджень. На нашу думку, парадигмальні зрушення економічної теорії у XXI ст. будуть дуже тривалим і суперечливим процесом.

У сучасних умовах на початку XXI ст. відбувається процес поступового формування принципово нової парадигми економічної теорії. Чинники постмодернізму, а навіть й пост-і трансгуманізму⁴³⁸ починають виконувати функцію системоутворюючого начала парадигмальних зрушень у науці. В основі наукових парадигмальних зрушень лежить досить чітко окреслена зміна світоглядної платформи, що формує певний «масштаб концептуально-методологічних оцінок» результатів досліджень.

Сучасна економічна теорія, безумовно, перебуває в пошуку нової парадигми, тобто в процесі парадигмальних зрушень. Глобальна фінансово-економічна криза 2008–2009 рр. наочно продемонструвала суперечливість і неефективність нормативних наслідків неокласичної парадигми з її численними методологічними припущеннями. На наш погляд, серед гетеродоксальних наукових напрямів, які претендують на статус нової парадигми, передусім можна розглядати інституціоналізм^{439, 440}. Однак ступінь поширення і рівень конкурентоспроможності інституційної парадигми порівняно з неокласичною в сучасній економічній теорії поки не є пріоритетними. Перевагою неокласичної парадигми залишається загальновизнана раціонально-максимізаційна модель економічного індивіда. Водночас для інституційної парадигми типовим є розмитість теорій, що описують взаємозв'язок індивідів та інститутів, недосконалість інституційних конструкцій, мікрорівневих

⁴³⁸ Джеймісон Ф. Постмодернізм або Логіка культури пізнього капіталізму. Київ: Курс. 2008. 504 с.

⁴³⁹ Hodgson G. M. Evolutionary and institutional economics as the new mainstream? *Evolutionary and Institutional Economic Review*. 2007. Vol. 4, No. 1, P. 7–25.

⁴⁴⁰ Hodgson G. M. On fuzzy frontiers and fragmented foundations: Some reflections on the original and new institutional economics. *Journal of Institutional Economics* 2014. Vol. 10, No. 4, P. 591–611.

механізмів мотивації економічного індивіда та макрорівневих регулятивних структур.

Сукупність передумов неокласичної парадигми є узгодженим набором постулатів, що базується на принципі методологічного індивідуалізму. У другій половині ХХ ст. цей принцип істотно оновився на основі ідей «очікувань» індивідів. Так, М. Фрідмен і Е. Фелпс підкреслювали роль «адаптивних очікувань» в моделі поведінки економічних суб'єктів. Р. Лукас, Т. Сарджент і Н. Воллес відзначали значення «раціональних (макрораціональних) очікувань» індивіда. Іншої парадигми економічної теорії ще не склалося: відсутній стійкий набір постулатів, який міг би порівнятися за популярністю і опрацьованістю із неокласичною парадигмою.

На наш погляд, можна ідентифікувати три види парадигмальних зрушень: об'єктивні зрушення економічних систем і відносин, що задають головний вектор розвитку наукової парадигми; епістемологічні зрушення за сценаріями поступової еволюції парадигми, або стрибкоподібного розвитку парадигми; ціннісні зрушення від моделей нормативно обмеженого дослідника, що задаються вимогами парадигми, до моделі максимально вільного у своїх судженнях дослідника, висновки якого обмежені лише базовими припущеннями цієї парадигми. Загалом парадигмальні зрушення у науці здійснюються поступово, повільно і в обмеженому порядку. Щодо «парадигмального еклектизму» в економічній теорії, тобто певної інтегрованої парадигми, то на нашу думку, вона не має значної перспективи. Мінливість і варіативність економічного знання, ще не привід для його уніфікації на основі еклектики. Плюралізм теоретичних підходів не заперечує наявності єдиної метафізичної парадигми.

Чисто прагматичне використання різних концептуально-методологічних підходів (який метод представляється досліднику більш корисним, той і є виправданим) до дослідження економічних проблем не дає необхідних результатів. Як показує історія економічної науки, парадигмальна еклектика, тим паче з наголосом на суб'єктивізм дослідників, ще ніколи не приводила до реально нових наукових результатів досліджень.

Безумовно, дискусійною є проблема моно- і поліпарадигмальності як нормального стану розвитку науки. Зазначимо, що на думку А. Гальчинського, економічній теорії не властива моністичність наукових підходів, натомість у ній домінує розгалуженість та гетерогенність інтерпретацій економічних явищ і процесів. Тому, на відміну від природничих наук, яким властивий тотальний характер парадигми та її сприйняття практично всією фаховою науковою спільнотою, у суспільних науках може існувати поліпарадигмальність – одночасне домінування кількох наукових парадигм. Парадигмально неоднорідна природа, як вважає А. Гальчинський, притаманна економічній теорії, внаслідок чого наявні складні форми співіснування та взаємодії наукових парадигм і можливі варіації міжпарадигмального синтезу⁴⁴¹. Такий підхід все ж применшує інтегруючу роль наукової парадигми, потенційно обмежуючи значення економічної теорії як важливої суспільної організації з її пізнавальною, прикладною та світоглядною функціями. Завдяки наявності єдиної парадигми створюється усталена мотивація до односпрямованого розвитку, що дозволяє концентрувати зусилля науковців на розробленні найважливіших наукових проблем, а не досліджувати дрібні малозначущі теми.

Отже, важливе значення сьогодні мають парадигмальні новації в економічній теорії. Наукове осмислення сутності економічних процесів і явищ XXI ст. вимагає застосування в дослідженнях оновленої парадигми. З приводу еволюції парадигм Т. Кун зазначав, що вони можуть і повинні конкретизуватись в умовах, що змінюються. Успіх нової парадигми полягає у перспективах науки щодо вирішення нових проблем, а також розширення знань про факти об'єктивної дійсності⁴⁴². Оновлення парадигми означає, що в науці розвиваються інші

⁴⁴¹ Гальчинський А. С. Економічна методологія. Логіка оновлення. Київ: АДЕФ-Україна. 2010. С. 93–95.

⁴⁴² Kuhn T. The Structure of Scientific Revolutions, 2-nd ed. Chicago: University of Chicago Press. 1970. P. 121–143.

(порівняно з тими, що існували до цього) концептуально-методологічні засади дослідження об'єктивної дійсності. Закономірності, пов'язані із феноменом розвитку (оновлення) парадигми економічної теорії, можна побачити лише на фоні ймовірних процесів і явищ, із яких ці закономірності випливають.

У процесі парадигмальних зрушень у науці проглядаються дві тенденції і вирішуються два завдання: по-перше, адаптації, оптимізації й гармонізації наукових результатів (відкриттів); по-друге, оновлення, відкриття нового у самому парадигмальному розвитку. Проблема полягає у тому, щоб парадигмальні положення були максимально переконливими. Парадигмальний зміст, безумовно, відштовхується від поточної практики, але не зупиняється на її описі, передбачає глибоке теоретичне осмислення практики. У змісті наукової парадигми відбувається адаптація категоріального апарату і методології економічної теорії до умов, що змінилися на практиці.

Пріоритетність засобів рефлексивності означає, що парадигма по визначенню є діалогічною і не просто передбачає, вимагає дискурсу, суперечки, доведення та ін. Різні типи парадигм пов'язані між собою, тому процес парадигмальних зрушень передбачає фіксацію різноманітних за змістом новацій, що невіддільні від діалогу у науковому співтоваристві, а не сприйняття оновленої парадигми на віру. Як підсумок, вибудовується система логічних зв'язків і категорій на основі їх зіставлення з економічною реальністю. Наукова парадигма передбачає, що дослідники спираються на певні єдині настанови, які мають потужний вплив як у науці, так і загалом у суспільній свідомості. При цьому нова ціннісна аксіоматика кардинально змінює дослідну програму.

Цінності – один із чинників розвитку будь-якої суспільної науки. За їх допомогою дії економічних суб'єктів надають конкретної світоглядної спрямованості соціально-економічним перетворенням. Через цінності виявляються такі емоції індивідів, як підтримка або відторгнення, солідарність

або протест. Цінності дають суспільству систему ідеологічних координат для оцінки нових економічних відносин. Вони є своєрідним світоглядним процесом самоорганізації наукової парадигми.

Наукове осмислення сутності економічних процесів і явищ ХХІ ст. обумовлює необхідність оновлення парадигми економічної теорії. Парадигмальні зрушення повинні відповідати новим об'єктивним умовам. Йдеться про наявність для формування нової наукової парадигми певних суспільних умов. Суспільна затребуваність нової парадигми економічної теорії є об'єктивно необхідною. Відсутність такої затребуваності істотно обмежує можливості парадигмальних змін в економічній теорії.

У ХХ ст. було кілька спроб парадигмальних змін в економічній теорії. Йдеться насамперед про неокейнсіанську макроекономічну парадигму (кейнсіанська революція). Зауважимо, що на думку Й. Шумпетера, хоча Дж. М. Кейнс «театрально» відмовлявся від своєї прихильності до школи А. Маршала (неокласики), «він ніколи не відхилявся від маршаліанської лінії більше, ніж це було необхідно для його аргументації»⁴⁴³. Вагоме значення мала аксіологічна парадигма марксизму-ленінізму. У кінці ХХ ст. марксистська модель парадигми економічної теорії втратила свою значущість.

Кейнсіанська парадигма економічної теорії зважала на те, що ринок як макроекономічний феномен характеризується внутрішньою нестійкістю і неможливістю встановлення сталої ринкової рівноваги через невизначеність співвідношення заощаджень та інвестицій, неможливість досягнення повної зайнятості та ін. Така думка порівняно з неокласичною парадигмою, безумовно, була справжньою кейнсіанською революцією в економічній теорії. Але згодом в парадигмі «неокласичного синтезу» усі ідеї Дж. М. Кейнса були використані лише для уточнення умов ринкової рівноваги.

⁴⁴³ Schumpeter J. Science and Ideology. American Economic Review. 1949. Vol. 39. No. 2. P. 353.

Дж. Хікс і П. Самуельсон адаптували ідеї Дж. Кейнса до положень неокласичної парадигми, яка черговий раз продемонструвала свою «живучість» і загальність.

Обмеженість неокласичної парадигми впливає із її моністичного характеру, коли раціональність економічних суб'єктів як ядро і рушійна сила господарського розвитку займає суттєве місце, що не дозволяє виявити дійсно багатогранні взаємозалежності як в економічних процесах та явищах, так і в інших сферах життя суспільства. Сам змістовний термін «неокласика» в українському економічному дискурсі трактують переважно негативно.

Парадигмальні зрушення в сучасній економічній теорії відбуватимуться в напрямі обмеження релевантності догматичних у своїй основі базових постулатів неокласичної концепції⁴⁴⁴. Йдеться насамперед про пом'якшення постулату повної раціональності економічних суб'єктів. Поки ці зміни відбуваються дуже суперечливо і повільно. На думку М. І. Зверькова і А. В. Грималюка, «неокласика намагається вирішити логічну суперечність між невизначеністю і повною раціональністю шляхом не послаблення, а навпаки, прихованого посилення припущення щодо раціональності економічного суб'єкта»⁴⁴⁵.

Дискусійність проблеми раціональності поведінки економічних суб'єктів є очевидною. Як відомо, домінуючою дослідною традицією у неокласичній економічній теорії на мікрорівні є аналіз раціональної базової моделі поведінки індивіда на ринку товарів (послуг). Парадигмальна сентенція «Раціональність є основою ринкових відносин» передбачає відповідність поняттю «економічна людина». Основною формою поведінки економічної людини є раціональна поведінка. Хоча насправді поведінка споживача на ринку часто відзначається дефіцитом раціональності.

⁴⁴⁴ Про філософський аспект обмеженої релевантності: Strand A., Oftedal G. Restricted Causal Relevance. The British Journal for the Philosophy of Science. 2019. Vol 70. № 2. P. 431–457.

⁴⁴⁵ Зверьков М. І., Грималюк А. В. Економічна теорія, державна політика і публічне управління. Економіка України. 2019. № 11–12. С. 8.

Ще одна проблема парадигмальних зрушень стосується оновлення постулатів рівноваги і саморегулювання. Неокласична парадигма економічної теорії базується на принципах природної рівноваги та саморегулювання соціально-економічних процесів. Економіка закономірно прагне до рівноваги, яка реалізується на основі еволюційного (саморегулювального) режиму. На постулатах природної рівноваги і саморегулювання сформувалася і розвивається далі сучасна парадигма економічної теорії. На нашу думку, синергетична концепція не заперечує принцип рівноваги, але розглядає її принципово по-іншому. Нерівноважний розвиток у цьому разі підкреслює пріоритетність точки біфуркації, в якій створюються передумови для переходу до нової більш ефективної рівноваги. Рівновага будь-якої системи (як простої, так і складної) формується шляхом постійного виходу із нерівноважного стану. При цьому сама рівновага не є константою, а є динамічним процесом.

Можливий шлях вирішення проблеми парадигмальних змін в економічній науці XXI ст. – не заміна однієї парадигми на іншу, а досягнення міжпарадигмального компромісу. При цьому виникає потреба у виході за межі дискурсу між різними парадигмами економічної науки (так званого парадигмального глухого кута).

Неокласична парадигма економічної теорії – результат розвитку європейської цивілізації, науковий продукт осмислення еволюції ринкової економічної системи у всій суперечливості її мікро- та макроекономічних процесів та явищ. Безумовно, ця неокласична парадигма сформувалася як універсальна, тому вона є реально корисною при осмисленні економічних систем різних країн світу. Інша справа, що наукове дослідження національних економічних систем не може не бути результатом парадигмальної рефлексії економічної теорії цих країн. Механічне копіювання «чужих», хоча й універсальних теорій, не дає повноцінного позитивного результату в наукових дослідженнях.

Сьогодні економіка перебуває на дуже далекій відстані від того майбутнього стану, який буде характерний для неї у середині, а тим більше у кінці XXI ст. Проте це жодною мірою не заперечує необхідності парадигмального переходу до осмислення можливих передумов та шляхів переходу до майбутніх економічних систем і відносин. У цьому випадку слід говорити про парадигмальні зрушення в економічній теорії з погляду розвитку економіки, розширення наукових знань, примноження інтелектуального багатства суспільства. Хоча, зрозуміло, що на початку XXI ст. ідеї гуманізму, толерантності, гармонізації і кооперації між людьми поки не можуть бути реальною економічною альтернативою ринковій моделі. Цей факт обмежує можливості радикальних парадигмальних змін в сучасній економічній теорії, відходу від неокласичної парадигми.

В основі переходу до нової парадигми економічної теорії лежать принципи компромісу та наукового взаємозбагачення різних концепцій і теорій. Становлення нової (порівняно з наявною) парадигми економічної теорії можливе лише за згодою (мовчазною, вимушеною, на основі дискурсу) наукового співтовариства. При цьому, як правило, парадигмальні зрушення досягаються як прерогатива, здобута у ході боротьби за право визначати нову парадигму науки. Загалом попередня парадигма не відкидається, а заперечується при збереженні її перспективних напрацювань.

Дослідження змісту парадигмальних зрушень в економічній теорії невіддільне від застосування принципів системного синергетичного аналізу до процесу історичного розвитку науки. Йдеться про значущість цілісності «твердого ядра» науки, розкриття природи емерджентних властивостей наукової парадигми, винятковий вплив концептуально-методологічних підходів на фактори, які оновлюють парадигму. Парадигмальні зрушення базуються на системно-синергетичних принципах, що передбачає відмову від однобічного тлумачення розвитку науки, визнання альтернативності та

багатоваріантності потенційних парадигмальних змін як процесу прийняття нової консолідованої думки на найважливіші питання економічної теорії.

У сучасних умовах неокласична парадигма, як і раніше, успішно синтезує («вбирає» в себе) найкращі досягнення економічної теорії останніх десятиліть. Цікавими є новітні форми парадигмального синтезу. Так, наприклад, теорія поведінкової економіки довгий час позиціонувала себе як протилежність неокласичній парадигмі. Проте сьогодні вважається, що найближчим часом відбудеться їх синтез на основі сприйняття неокласикою низки принципових ідей поведінкової економіки як наукових універсалій.

Парадигмальне об'єднання ідей і теоретичних цінностей науки не може відбуватися на ситуативній основі, тобто якщо це є вигідним, а не необхідним. Намагання підняти таку ситуативність до рівня парадигмальних побудов може мати значення лише у короткостроковому сенсі. Тяжіння сучасної економічної теорії до імперативної орієнтації на прикладну значущість, короткострокову актуальність та уніфіковану доцільність і корисність наукових розробок-практик редукує суспільну незацікавленість економічною теорією. Це знижує загальну суспільну значущість економічної теорії.

Отже, наукове осмислення сутності економіки XXI ст. вимагає застосування в дослідженнях оновленої парадигми. Парадигмальні зрушення означають, що в науці формуються нові концептуально-методологічні засади дослідження економіки. Можливо, шлях вирішення проблеми парадигмальних зрушень в економічній теорії XXI ст. полягає у міжпарадигмальному компромісі. Поки має місце конструктивна критика на адресу тих чи інших концепцій – будуть виявлятися контури нових парадигмальних побудов, будуть зрозумілими їх реальні передумови та прогнозуватися ймовірні наслідки їх застосування в ході наукових досліджень.

Парадигмальні зрушення повинні знайти свій прояв у зміні змісту, логіки і структури навчальної дисципліни «Економічна теорія», включно з курсами мікроекономіки

і макроекономіки. Так, наприклад, очевидно, що об'єктивність інститутів, реальність інституційних структур, закономірності інституційних змін та інтерсуб'єктність порядків інституційних інтеракцій (все це конструкти економічної реальності, які визначають зміст інституційної дослідної парадигми) повинні знайти відображення у змісті університетського курсу економічної теорії.

Завдання науки – вивчати відповідні економічні процеси і явища не тільки в тому вигляді, в якому вони проявляються в господарській практиці, а й розкривати їх сутність і внутрішні зв'язки, виявляти властиві їм об'єктивні закономірності. У сенсі парадигмальних зрушень це означає забезпечення необхідної логічної стрункості і підпорядкованості економічних категорій при викладанні економічної теорії. Головне, щоб кожна економічна категорія відображалась у розвитку, щоб аналізувалися внутрішні зв'язки між виділеними категоріями.

Парадигмальні зрушення економічної теорії XXI ст. підкреслюють значущість забезпечення науковості навчальної дисципліни з економічної теорії. Поряд з широким використанням сучасних фактів та даних при висвітленні традиційних економічних категорій необхідно поліпшити структуру тієї частини економічної теорії, в якій представлена система нових категорій, що відображають явища, породжені новітніми змінами. Аналіз нових категорій, що виникли як теоретичне відображення сучасних економічних відносин, повинен здійснюватися на новій парадигмальній основі.

ПІСЛЯМОВА

На початку ХХІ ст. перед економічною теорією гостро стоїть завдання освоєння новітніх концептуально-методологічних норм, теоретичних стандартів, способів концептуалізації і методів дослідження. Саме системна зміна концепції та методології дозволяє зв'язати теоретичні перспективи з прикладною логікою наукових досліджень. Йдеться про органічний зв'язок рівнів філософської методології, методології економічної теорії та прикладної методології, що реалізуються в парадигмальних зрушеннях науки. Дійсно, немає нічого більш практичного в економічній науці, ніж хороша теорія.

Економічна теорія не може застигнути на місці, не звертаючи увагу на об'єктивні зміни в технологічному і соціально-економічному середовищі. Оскільки сучасний світ динамічно змінюється і виникнення нових соціально-економічних процесів і явищ вже сьогодні починає визначати майбутнє, то необхідність перспективних концептуально-методологічних змін в економічній теорії об'єктивно зростає. Можливість подальших зрушень у сучасній економічній теорії залишається відкритою і актуальною.

Економічна теорія – це творіння минулого і сьогодення, але справжня її природа – дивитися вперед, тобто орієнтація на майбутнє. Слід зважати на те, що економічна теорія ХХІ ст. знаходиться в процесі свого розвитку. У ній відбувається багато принципівих змін. У цій монографії наголошено на пріоритетних концептуально-методологічних аспектах у науковій еволюції економічної теорії у ХХІ ст. Безумовно, наші міркування і дослідні ідеї є дискусійними. Очевидно, що у ХХІ ст. потрібні інші спосіб наукового мислення та відхід від панування наявних лінійних логічних алгоритмів. Важливо врахувати ущільнення та більш високу інтенсивність усіх соціально-економічних процесів.

Закономірності появи нових наукових знань на базі вже наявних концептуально-методологічних систем складні і неоднозначні. Отримання, накопичення, упорядкування і адаптація до прикладних завдань нового знання вимагає зусиль від дослідників. На нашу думку, економічну теорію можна вважати суспільним інститутом, що забезпечує виникнення нового знання про економіку.

Кризові явища початку XXI ст. підтвердили тезу про складний характер зв'язку економічної теорії та сучасної господарської практики. Це пов'язано з тим, що соціально-економічна дійсність багатоваріантна і швидкість її зміни випереджає темп її вивчення. У цих умовах аналітична спроможність і практична значущість економічної теорії стають дедалі важливішими.

Окреслені у монографії підходи надають можливість розкрити характер еволюції економічної теорії як науки та сприяють дослідженню закономірностей розвитку економічної теорії у XXI ст. Системна еволюція економічної теорії XXI ст. – надскладний і вкрай суперечливий процес. Суперечливість сучасного етапу розвитку економічної теорії істотно спричинена суперечливими об'єктивними змінами в економіці. Наше монографічне дослідження не можна вважати аналізом певних аспектів філософії економічної науки. Завдання полягало в тому, щоб більш системно оцінити довгострокову перспективу розвитку економіки в XXI ст. Автори монографії мають оптимістичний погляд на майбутнє економіки, що пов'язано із зростаючим розвитком довіри, конструктивної економічної поведінки, зростанням соціального капіталу.

Потенціальні можливості формування нових концептуально-методологічних засад економічної теорії не проявлятимуться доти, поки не з'являться відповідні для цього суспільні умови. Йдеться про суспільну затребуваність нових концепцій, методології і парадигми економічної теорії. Якщо така затребуваність відсутня, концептуально-методологічні зусилля науковців будуть в кращому разі подібні лише на зовнішнє косметичне «оновлення» нашої науки.

Концептуально-методологічні проблеми, які розглянуто у монографії, виділення основних перспективних шляхів їх вирішення потребують подальших досліджень, розгортання теоретичних дискусій на рівні парадигмальних і концептуальних наукових передбачень. Подальшого дослідження потребують такі питання: системне розуміння науково-технологічних і соціально-економічних викликів ХХІ ст., механізмів впливу новітніх технологічних способів виробництва на стан і перспективи розвитку економічної теорії, перспективні напрями еволюції методологічних принципів економічних досліджень, природа виникнення парадигмальних новацій в економічній науці, передумови відродження значущості метафізичного дискурсу, причини і наслідки розвитку мови (риторики) економічної теорії, напрями трансформації інформаційної складової сучасних методологічних рефлексій та ін.

Дослідний пошук і тлумачення справжнього сенсу науки не має кордонів. У науці не існує стану досконалості. Теорії, які сьогодні можна вважати найдосконалішими, завтра виправляються і замінюються на нові. Це нормальний процес еволюції наукових знань. Наука не дає суспільству абсолютну і кінцеву визначеність. Шлях наукового пошуку в економічній теорії безкінечний і він вимагатиме зусиль від все нових і нових поколінь економістів.

Порушені у монографії питання не мають однозначних відповідей. Наскільки наші підходи є дійсно достовірними і важливими для майбутнього розвитку економічної теорії буде зрозуміло лише з часом. Висловлене вище не вичерпує всі проблеми методологічних, концептуальних і парадигмальних змін в економічній теорії, продовження дослідження буде й надалі. Нині очевидно, що у ХХІ ст. важливо активізувати участь вітчизняних науковців у сучасному дискурсі з концептуально-методологічних проблем економічної теорії.

Навчальне видання

МАЗАРАКІ Анатолій Антонович,
ЛАГУТІН Василь Дмитрович,
ГЕРАСИМЕНКО Анжеліка Григорівна,
НІКОЛАСЬО Катерина Миколаївна,
УМАНЦІВ Юрій Миколайович,
ЛЕБЕДЕВА Лариса Валеріанівна,
МІНЯЙЛО Олександр Іванович

КОНЦЕПТУАЛЬНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ ХХІ СТОЛІТТЯ

Монографія

Редактор А. В. Кандилова
Комп'ютерне верстання К. М. Похилюк
Дизайн обкладинки Г. В. Поліщук

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 17,77. Тираж 300 пр. Зам. 434.

Видавець і виготовлювач

Київський національний торговельно-економічний університет
вул. Кіото, 19, м. Київ-156, Україна, 02156

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 4620 від 03.10.2013 р.